

АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
НАПН УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 11 (25)*

Засновано в 1995 році

ASSOCIATION OF POLITICAL PSYCHOLOGISTS OF UKRAINE
INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY
AT NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES
OF UKRAINE

PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Collection of scientific essays
Issue 11 (25)

Founded in 1995

УДК 32:159.9 (062.552)

Засновники:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Асоціація політичних психологів України

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук
(наказ МОН України про затвердження рішень Атестаційної колегії МОН України №886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 9/22 від 29.09.2022 р.)

У спеціальному тематичному випуску збірника досліджується в контексті європейського досвіду проблематика подолання як індивідуальних, так і колективних психічних травм, спричинених російсько-українською війною. Розглянуто перспективи та завдання повного відновлення України під кутом зору її наукової, культурно-історичної, політичної інтеграції до простору єдиної Європи. Обговорюються можливості управління образами повсякденного майбутнього за допомогою інструментів партисипативного прогнозування, медіаосвіти та медіаторності. Розкриваються психологічні механізми і закономірності таких суспільних практик, як розвиток громадянської компетентності молоді, владно-підвадна взаємодія, дестигматизація, конкуренція проблем на публічних аренах. Особливу увагу приділено проблемі вимірювання та профілактики наявної в тих чи тих суспільних середовищах схильності до відтворення фашизму, авторитаризму і тоталітаризму.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Редакційна рада:

М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
С. Д. Максименко (м. Київ), *Н. В. Хазратова* (м. Львів),
Л. А. Найдьонова (м. Київ)

Редакційна колегія:

О. В. Полунін – д-р психол. наук (голова);
Т. М. Траверсе – д-р психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський – доктори психол. наук;
О. Горбанюк (Польща) – дійсний д-р психології, *О. Молчанова* – д-р психіатрії та психотерапії, *Е. Фраделос* (Греція), *А. Васкес-Ехеверрія* (Уругвай) – доктори філософії в галузі психології; *В. І. Вус, Ю. І. Гулий, Л. Г. Чорна, С. Л. Чуніхіна* – кандидати психол. наук

Адреса редакції: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

© Асоціація політичних психологів України, 2022

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2022

UDC 32:159.9 (062.552)

Founders:

Institute for Social and Political Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine

Association of Political Psychologists of Ukraine

The collection of articles has been incorporated into the national professional periodicals of Ukraine, which may publish submitted thesis outcomes for either ScD or PhD research degree in Psychology (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine 'On the Approval of the Decisions of the Ministry's Classification Board No.886 dd. 02/07/2020)

Recommended for publication by the Academic Council of the Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Minutes No. 9/22 dd. 29.09.2022)

In the special thematic issue of the collection, the problem of overcoming both individual and collective mental trauma caused by the Russian-Ukrainian war is investigated in the context of the European experience. Authors consider the prospects and tasks of Ukraine's post-war recovery with its scientific, cultural-historical, and political integration into united Europe. Also, they discuss possibilities of managing images of the post-war future with the help of tools of participatory foresight, media education, and media creativity. The psychological mechanisms and regularities of such social practices as the development of civic competence of young people, power-subject interaction, stigmatization, and competition of problems in public arenas are revealed. Particular attention authors pay to measuring and preventing fascism, authoritarianism, and totalitarianism in societies.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Editorial Council:

Mykola M. Sliusarevskyi (Head, Kyiv),

Serhii D. Maksymenko (Kyiv), *Nihora V. Khazratova* (Lviv),

Liubov A. Naidionova (Kyiv)

Editorial Board:

Oleksii V. Polunin, Doctor in Psychology (Chief Editor)

Tetiana Traverse, Doctor in Psychology (Deputy Chief Editor)

Ivan G. Batrachenko and *Vadym O. Vasiutynsky*, Doctors in Psychology,

Oleh Horbaniuk, Dr.Hab., *Olena Molchanova*, Doctor in Psychiatry and Psychotherapy,

Evangelos C. Fradelos and *Alejandro Vósquez-Echeverría*, Doctors in Philosophy,

Viktor I. Vus, *Yurii I. Hulyi*, *Lidiia G. Chorna*, *Svitlana L. Chunikhina*, PhD
in Psychology

Editorial office: 15 Andriivska str., Kyiv, 04070

© Association of Political Psychologists of Ukraine, 2022

© Institute for Social and Political Psychology at NAES of Ukraine, 2022

ЗМІСТ

Титаренко Т. М. Соціально-психологічний супровід постраждалих унаслідок травматизації: євроінтеграційні перспективи.....	7
Васютинський В. О. Ціннісний зміст звинувачень громадсько-політичних суб'єктів громадянами України	24
Горностай П. П. Подолання колективних травм у контексті інтеграції України в європейський культурно-історичний простір	38
Жадан І. В. Освітня політика щодо розвитку громадянської компетентності молоді: здобутки і проблеми	56
Коробка Л. М. Соціально-психологічні технології протидії стигматизації та підтримки стигматизовуваних осіб.....	67
Кочубейник О. М. Інфодемія як форма конкуренції проблем на публічних аренах.....	85
Найдюнов М. І., Найдюнова Л. А., Григоровська Л. В. Психологічні проблеми вимірювання схильності до відтворення фашизму, авторитаризму, тоталітаризму в суспільстві: до конструювання синтетичної шкали (аналіз міжнародного досвіду)	99
Остапенко І. В. Використання медіаконтенту для візуалізації уявлень молоді про майбутнє: виклики війни і євроінтеграція	126
Суший О. В. Партисипативне прогнозування: адаптація європейського досвіду до завдань повоєнного відновлення України	142

CONTENT

Tytarenko T. M. Socio-psychological accompanying of trauma victims: European integration perspectives	7
Vasiutynskiy V. O. Value content of blaming socio-political subjects by citizens of Ukraine	24
Gornostai P. P. Coping collective traumas in the context of Ukraine's integration into European cultural-historical space	38
Zhadan I. V. Educational policy regarding the development of youth's civic competence: achievements and problems	56
Korobka L. M. Social and psychological technologies counteracting stigmatization and support of stigmatized persons	67
Kochubeynyk O. M. Infodemy as a form of competition of problems in public arenas	85
Naydonov M.I., Naydonova L.A., Hryhorovska L.V. Psychological problems of measurement of regeneration of fascism, authoritarianism, and totalitarianism in society: toward synthetic scale construction	99
Ostapenko I. V. Usage of media content for visualization of youth's ideas about the future: challenges of war and European integration	126
Sushyi O. V. Participatory foresight: adaptation of European practices to the tasks of post-war reconstruction of Ukraine	142

УДК 316.6

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-92>

Титаренко Тетяна Михайлівна

доктор психологічних наук, професор,

дійсний член НАПН України,

головний науковий співробітник,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-8522-0894

tytarenkotm@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПОСТРАЖДАЛИХ УНАСЛІДОК ТРАВМАТИЗАЦІЇ: ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Актуальність. Проблема соціально-психологічної підтримки психологічного благополуччя громадян України, які опинилися у травматичній ситуації внаслідок загрози життю, загострюється у зв'язку з повномасштабною військовою агресією з боку Російської Федерації.

Метою статті є **верифікація** концептуальних основ соціально-психологічного супроводу постраждалих відповідно до євроінтеграційних перспектив України: способів супроводжувальної фасилітації життєконструювання, що сприяють реінтеграції в мирний соціум; оптимізаційних стратегій супроводу, що визначають ландшафт життєтворення та активізують посттравматичне зростання; чинників збереження і відновлення психологічного благополуччя завдяки отриманню електронної підтримки користувачів та використанню орієнтованих на велику кількість людей практик соціально-психологічної підтримки.

Методологія. У межах розробленої та емпірично верифікованої концепції соціально-психологічного супроводу визначено його функціональні характеристики, вектори спрямованості, способи організації. Запропоновано модель супроводжувальної медіації посттравматичних особистісних трансформацій, що охоплює чинники збереження психологічного благополуччя, таргетовані відповідно до посттравматичних ландшафтів життєтворення.

Результати. З'ясовано засади дискурсивної фасилітації посттравматичного зростання. Розроблено полімодульний підхід до електронної підтримки психологічного благополуччя в системі соціально-психологічного супроводу особистості, визначено предиктори його ефективності. Розроблено способи особистісної трансформації спрямованості ветеранів та волонтерів з військового на мирний спосіб життя з урахуванням ролі командотворення. З'ясовано завдання агентів соціально-психологічного супроводу особистості під час роботи з втратою відповідно до етапів супроводу, запитів реципієнтів,

ресурсної бази, що визначає способи підтримки і допомоги. Виявлено форми соціально-психологічного супроводу великих груп людей як способу оптимізації ідентичності респондентів.

Висновки та перспективи подальших досліджень: мають бути розроблені стандарти і протоколи психологічних послуг різним категоріям населення, способи підвищення кваліфікації психологів-практиків, які входять до супроводжувальних команд.

Ключові слова: соціально-психологічний супровід; посттравматичне життєтворення; посттравматичне зростання; електронна психосоціальна підтримка; супровід ветеранів і волонтерів; переживання втрати; ідентичність внутрішньо переміщених осіб.

Tetiana M. Tytarenko

Doctor of Science in Psychology, Professor,
Full Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Chief researcher of Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology of NAES, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8522-0894
tytarenkotm@gmail.com

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ACCOMPANYING OF TRAUMA VICTIMS: EUROPEAN INTEGRATION PERSPECTIVES

Urgency. The problem of socio-psychological accompanying the psychological well-being of Ukrainian citizens who find themselves in a traumatic situation due to a threat to their lives is becoming more acute in connection with full-scale military aggression by the Russian Federation.

The article **aims** to verify the conceptual foundations of the socio-psychological accompanying of victims in accordance with the European integration prospects of Ukraine.

These are the **methods** of accompanying facilitation of life construction, which contribute to reintegration into a peaceful society; optimized accompanying strategies that determine the landscape of life construction and activate the post-traumatic growth; factors of preservation and restoration of psychological well-being due to the electronic support of users, and applying socio-psychological support practices oriented to a large number of people. Within the framework of the developed and empirically verified conception of socio-psychological accompanying, its functional characteristics, direction vectors, and organization methods are defined.

Results. It is proposed a model of accompanying mediation of personal post-traumatic transformations, which includes factors of maintaining psychological well-being, targeted according to post-traumatic landscapes of life construction. The principles of discursive facilitation of post-traumatic growth are clarified. It is developed a poly modular approach to electronic support of psychological well-being in the system of socio-psychological accompanying of the individual, and the predictors of

its effectiveness are determined. There are developed methods of personal transformation of veterans' and volunteers' orientation from a military to a peaceful way of life, taking into account the role of team building. It is clarified the task of the socio-psychological accompanying agents during the individual work with the loss, per the accompanying stages, the requests of recipients, and the resource base, which determines the methods of support and assistance. There are identified forms of socio-psychological accompanying for large groups of people as a way to optimize the identity of respondents.

Conclusions and prospects for further research: there should be developed standards and protocols of psychological services for different categories of the population and ways of improving the qualifications of practicing psychologists included in accompanying teams.

Keywords: socio-psychological accompanying; post-traumatic life-construction; post-traumatic growth; electronic psychosocial support; accompanying of veterans and volunteers; experiencing loss; identity of internally displaced persons.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема соціально-психологічної підтримки психологічного благополуччя громадян України, які опинилися в травматичній ситуації внаслідок загрози життю, загострюється у зв'язку з повномасштабною військовою агресією Росії. Соціально-психологічний супровід в умовах війни стає джерелом додаткових ресурсів, медіатором конструктивних трансформацій та передбачає оптимізацію євроінтеграційних процесів, до яких долучилася Україна. У фокусі уваги опиняються способи надання комплексної, ефективної соціально-психологічної підтримки і допомоги, забезпечення максимального відновлення психологічного благополуччя людини, що проживає посттравматичний період життєконструювання, переживає втрати, страждає від невизначеності. Способи організації соціально-психологічного супроводу в масштабах країни можуть бути суттєво полегшені завдяки синхронізації дій вітчизняних психологів з діями європейських наукових інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Травмочутливий соціально-психологічний супровід особистості є вагомим складником превентивної психології, психології соціальної роботи, консультативної психології, психотерапії, які набули нині значного поширення в країнах Євросоюзу. Спрямованість супроводу на подолання наслідків воєнних конфліктів концентрується навколо негативного впливу травматичного досвіду війни на особистість; профілактики посттравматичних розладів у військовослужбовців та членів їхніх сімей (Як допомогти..., 2022; Мозговий, 2018; Титаренко, 2020; Belrose, 2019; Crone et al., 2020; Kranke,

Floersch, & Dobalian, 2019); способів використання реабілітаційного потенціалу сім'ї та гармонізації проблемної поведінки дітей, зумовленої війсьними травмами (El-Khani, et al., 2020); психологічної підтримки біженців у країнах Європи, що передбачає співчуття і разом із тим культурну компетентність спеціалістів (Papadopoulos, & Shea, 2018); тематики майнових втрат, суттєвих обмежень свободи і безпеки (Мирончак, 2020). Водночас серед психологічних проблем воєнного і майбутнього поствоєнного суспільства чи не найгострішою є пошук можливостей оптимізації соціально-психологічного супроводу різних категорій населення. Це передбачає взаємодію постраждалого як із спеціалістами (Rice, et al., 2019), так і із сім'єю, родичами, колегами, друзями, що пом'якшує дію воєнної травматизації та забезпечує реадаптацію людини в мирних умовах (Титаренко, 2020; Young, & Phillips, 2019).

Організація комплексного супроводу людини, що брала участь у військових конфліктах, перебуває в центрі уваги психологічних служб країн НАТО, досвід яких є для нас дуже цінним. Країни альянсу на різних етапах реадаптації комбатантів надають різнобічну психологічну підтримку, сприяючи якомого більш повноцінному поверненню до мирного життя. Серед аспектів такої роботи згадаймо цілеспрямовану підготовку військових, які перебувають на лінії зіткнення, до майбутнього повернення в мирне життя. Психологічна декомпресія передбачає створення груп спеціалістів різного профілю, включаючи психологів, соціальних і медичних працівників, капеланів тощо, робота яких спрямовується на посилення життєстійкості, розвиток саморегулятивних навичок, активізацію самостійності, ініціативи військових. Відновленню психологічного здоров'я сприяє стимулювання лідерських якостей комбатантів (Vermetten, et al., 2014). Своєчасним є вивчення можливостей організації такої роботи в Україні з урахуванням складностей, які виникають у разі перенесення досвіду натівських психологічних служб у сучасні українські умови.

Поки що невивченими залишаються питання супроводжувальної медіації посттравматичних особистісних трансформацій; практик фасилітації посттравматичного зростання; способів електронної підтримки психологічного благополуччя; специфіки соціально-психологічного супроводу ветеранів, волонтерів, внутрішньо переміщених осіб, людей, що переживають втрату.

Мета статті полягає у **верифікації** концептуальних основ соціально-психологічного супроводу постраждалих відповідно до євроінтеграційних перспектив: способів супроводжувальної фасилітації життєконструювання, що сприяють реінтеграції в мирний соціум;

оптимізаційних стратегій супроводу, що визначають ландшафт життєтворення та активізують посттравматичне зростання; чинників збереження і відновлення психологічного благополуччя завдяки отриманню електронної підтримки користувачів та використанню орієнтованих на велику кількість людей практик соціально-психологічної підтримки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепт соціально-психологічного супроводу є базовим у контексті воєнного і поствоєнного часу, оскільки органічно поєднує два основні аспекти підтримки людини – соціальний і психологічний. Супровід можна розглядати як основну умову збільшення внутрішніх ресурсів особистості завдяки залученню ресурсів зовнішніх, що полегшує інтеграцію військових, мешканців тимчасово окупованих територій, вимушених мігрантів у відновлюваний мирний соціум, сприяючи вторинній професійній переорієнтації, підвищенню добробуту і суб'єктивного благополуччя.

У воєнних умовах більш запитаним є психологічний супровід, який стосується оперативної підтримки окремих людей. Крім таких мікропрактик, які вже реалізують психологи, соціальні працівники, лікарі тощо, важливими є мезопрактики, що охоплюють сім'ї, певні професійні групи, і макропрактики, які поширюються на мережі віртуальних і реальних спільнот, організації, соціальну політику держави загалом.

В умовах гострої фази війни, яку переживає Україна, функції супроводу модифікуються. Для людей, які опинилися на прифронтових територіях, найважливішою функцією соціально-психологічного супроводу стає функція безпеки в тих межах, які наразі можливі. У центрі уваги супроводжувальної команди опиняються найбільш вразливі верстви населення (діти, люди літнього віку, люди з обмеженими можливостями), що потребують найбільше уваги і підтримки. Для переселенців, які опинилися в країнах Європи, на перший план виходить така функція супроводу, як стабілізація. Мається на увазі досягнення якомога більш повного емоційного, комунікативного, особистісного балансу. Певна кількість людей, передусім волонтерів і активних учасників бойових дій, потребує супроводу, спрямованого не тільки на стабілізацію, а й на відновлення, інтеграцію набутого травматичного досвіду. Що ж до учасників супроводжувальних команд, то для них основною функцією супроводу стає інструментальна, спрямована на вчасне отримання зворотного зв'язку від реципієнтів, підвищення якості і значущості супроводжувальної взаємодії.

З метою таргетування супроводжувальних впливів до тезауруса психологічних понять введено поняття ландшафту життєтворення, що дає змогу не лише аналізувати рух особистості життєвим шляхом, а й

акцентувати увагу на різних, якісно несхожих його періодах. Ландшафт є тимчасовою територією особистісних трансформацій з власною ціннісно-сисловою конфігурацією та векторною спрямованістю, яку вибудовує особистість відповідно до значущих життєвих контекстів. Ландшафти змінюються відповідно до виникнення складних, екстремальних ситуацій, до переживання травматичних подій, коли старі цінності вже не спрацьовують і значущі смисли себе вичерпують. Відносна усталеність, тимчасова структурна і векторна стабільність ландшафту забезпечуються рівнем осмислення набутого за певний період життя досвіду, актуальними ціннісними пріоритетами особистості, способами подолання кризових ситуацій, стратегічними життєвими виборами, горизонтом перспектив.

Травматичний життєвий досвід, який людина отримує під час війни, є абсолютно екстраординарним і водночас таким, що супроводжується почуттям спорідненості, спільності з тими людьми, що опинилися в схожих загрозливих обставинах. Породжені війною переживання, враження, життєві рішення, вчинки змінюють характер особистісного життєконструювання. Новий чи суттєво оновлений ландшафт життєтворення синтезує минуле з раніше осмисленим досвідом, теперішнє, що розгортається під час війни, і майбутнє, на яке людина сподівається після перемоги. Індивідуальні, вікові, гендерні особливості вибору ландшафту життєтворення аналізуються завдяки таким індикаторам: емоційна валентність пережитого, ступінь унікальності досвіду; можливість супроводжувального впливу.

Вплив життєвих обставин на посттравматичне життєтворення відбувається опосередковано – через ціннісно-сислові фільтри та способи взаємодії часів життя (минулого, теперішнього, майбутнього). Відповідно, критеріями конструювання певних ландшафтів життєтворення є 1) ціннісна домінанта, яка стає вектором подальшого життєтворення; 2) рівень осмислення та прийняття, асиміляції набутого під час випробувань досвіду; 3) оцінка теперішнього, рівень задоволеності сьогоденням; 4) структурування майбутнього, бачення реальних життєвих перспектив, виникнення цілей і планів їх реалізації. Відповідно до цих критеріїв складається інтегральний показник ландшафту – ціннісно-сислова конфігурація життя особистості на новій території, тригерами зміни якої можуть стати екстремальні ситуації, травматичні події, життєві кризи.

У вибірці учасників бойових дій визначено п'ять типів ландшафтів життєтворення зі своїми функціонально-динамічними характеристиками і сисловою конфігурацією. Половина учасників дослідження опинилася на території екзистенційного і комунікативного ландшафтів. Друга

половина обрала ландшафти служіння, самореалізації та прагматичний. Оскільки кожний четвертий автор наративу перебуває в гострій стадії проживання травми і не готовий зануритися в актуальне повсякдення (екзистенційний ландшафт), саме вони найбільше потребують соціально-психологічного супроводу.

Модель супроводжувальної медіації посттравматичних особистісних трансформацій охоплює типи життєвих ландшафтів, показники психологічного благополуччя, стратегії соціально-психологічного супроводу постраждалих, що використовуються відповідно до поширених типів життєвих ландшафтів, зміст і етапи постсупроводу відповідно до характеру пережитої травми. Як показали наші дослідження, життєві ландшафти комбатантів (екзистенційний, комунікативний, служіння, самореалізації, прагматичний) і ландшафти мешканців України, що переживали пандемію Covid 19 (прагматичний, екзистенційний, саморозвитку, соціетальний, волонтерський), мають певні відмінності щодо поширеності.

Компоненти супроводу є етапами його розгортання (діагностико-цільовий, операційно-інструментальний, спільотно-комунікативний, оцінково-корекційний). *Показниками ефективності супроводу, за нашими даними*, є зростання рівня психологічного благополуччя супроводжуваного, активізація спільності, діалогічності, толерантності реципієнта та агента; координація роботи міждисциплінарних супроводжувальних команд.

Чинники збереження психологічного благополуччя в умовах травматизації такі: здатність адекватно оцінювати ситуацію невизначеності і небезпеку; здатність встановлювати каузальні зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім; здатність орієнтуватися на ціннісно-сміслові характеристики ландшафтної життєпобудови; здатність обирати практики подолання негативних станів відповідно до попереднього досвіду поведінки в складних життєвих ситуаціях.

Завданням соціально-психологічного супроводу в часи війни є повернення/збереження/покращення психологічного благополуччя людини. У межах концепції соціально-психологічного супроводу благополуччя розглядається як здатність особистості зберігати себе і своїх близьких, набуваючи досвід у сфері непередбачуваного, неочікуваного, непрогнозованого. Коли життєва ситуація набуває екстраординарної складності, психологічне благополуччя передбачає насамперед готовність швидко і відповідально змінювати характер життєтворення відповідно до провідних цінностей. Критерієм благополуччя стає здатність особистості конструктивно імпровізувати зі змінами в житті з урахуванням травматичних впливів.

Постраждалі внаслідок травматизації потребують різних способів організації соціально-психологічного супроводу. У гострому стані необхідною є пряма, безпосередня підтримка людини. Надалі набуває значення опосередкована підтримка через активізацію роботи спільнот, що створює потенційне середовище конструктивних особистісних трансформацій. І пізніше ефективними стають практики взаємо- та самопідтримки і допомоги, що сприяють зростанню самостійності і відповідальності особистості за подальший плін власного життя, його перспективи.

Підтвердили свою ефективність такі стратегії травмоутливого соціально-психологічного супроводу:

- комунікативна (спрямована на відновлення довіри, взаєморозуміння, подолання відчуження, формування почуття єдності з групою),
- стратегія зміни ставлення до травматизації (спрямована на формування ставлення до пережитої травми як до ресурсу, що передбачає спільні переінтерпретації життєвих випробувань та пошук нових ціннісно-сміслових орієнтирів),
- стратегія фасилітації само- і взаємодопомоги (спрямована на підвищення самостійності й відповідальності постраждалої людини, вірність власним життєвим орієнтирам, організацію ресурсної взаємодії з оточенням),
- стратегія сприяння самореалізації (спрямована на підвищення уваги до саморозвитку людини, до більш глибокого пізнання власних схильностей, здібностей, на розвиток творчого ставлення до життя, на реалістичне проектування майбутнього) (Титаренко, 2020).

Вектори ефективної супроводжувальної взаємодії чи то вимушених мігрантів, чи комбатантів або волонтерів передбачають спрямованість на опосередковану допомогу людині через активізацію кількох спільнот, до яких вона належить. Спільноти мають сприйматися реципієнтом як важливі, ресурсні для себе, а члени спільноти – бути готовими до зустрічної активності, співпраці.

У результаті переживання травм на індивідуальному, груповому, суспільному рівнях, як відомо, можливим є досвід позитивних змін, і тому набуває особливої ваги соціально-психологічний супровід посттравматичного зростання, який дає змогу підсилити особистість, громаду, інші суспільні інституції в напрямку поглиблення взаєморозуміння, взаємоповаги, зниження конфліктогенності, збагачення життєвої філософії. Головними аспектами концептуальної моделі посттравматичного зростання у фреймі психологічних наслідків травматизації для психічного здоров'я є фокусування уваги на ресурсах;

на здатності людини та суспільства адаптуватися, справлятися з наслідками травм і перетворювати їх на потенціал для змін у сприйнятті світу, себе та інших.

Можна виділити такі принципи соціально-психологічного супроводу постраждалих: базові (повага до цінностей людини, її життєвої історії, індивідуальної своєрідності, підтримка її прав та незавдання їй шкоди) й операційні (послідовності, системності, наступності). Супровід посттравматичного зростання оптимізується шляхом упровадження таких принципів: принципу врахування характеристик травми, особи та середовища, у якому особа перебуває; наративно-ментативного принципу, який передбачає як наративізацію травматичного досвіду, редагування травматичних спогадів, так і опрацювання загалом усіх життєвих наративів; принципу розбудови мережі соціальних ресурсів, який полягає в особливій увазі до розвитку мережі стосунків особи.

Соціально-психологічний супровід посттравматичного зростання є підтримкою дискурсивними засобами досвіду позитивних змін, які виникають у результаті переживання травм особистістю, громадою, суспільством. Серед практик такої фасилітації найефективнішими виявилися: дискурсивне дистанціювання, збагачення словника, рольова реконструкція дискурсу, ментативні провокації, тематичне збагачення, трансдискурсивне позиціонування. Як свідчить досвід країн Євросоюзу, перспективною є фасилітація посттравматичного зростання на робочому місці, оскільки професійна активність – це зручна платформа для впровадження практик повсякденної турботи про благополуччя людини після травматичних подій (Климчук, 2020).

Усе більш важливим вектором супроводу як у нас, так і в Європі стає спрямованість на віртуальні мережі, їхню розгалуженість, глибину та інтенсивність онлайн-контактів, рівень ідентифікації з онлайн-спільнотами. Емпіричну перевірку особливостей супроводу електронними засобами проведено на вибірці із 216 респондентів (116 військовослужбовців, курсантів; 100 мешканців України, що переживають пандемічні та інші травматичні події). Як показало дослідження, електронний супровід забезпечує інформаційну, емоційну, оцінкову та інші форми соціальної підтримки та відрізняється домінуванням луркінг-поведінки (специфічного для онлайн-простору феномену присутності без видимих проявів – поведінки постингу, коментування, уподобання). Визначено такі умови віртуального підтримання психологічного благополуччя особистості в складні часи: використання переваг логістики дистанційного формату, дотримання психологічної безпеки та етики віртуальної взаємодії. Щоправда, соціодемографічним предиктором успішності електронного супроводу є

таргетованість на аудиторію жінок 19–24 років із середньою / середньою спеціальною освітою, що задоволені своїм фінансовим забезпеченням та проживають самотньо. Загалом модель підтримки психологічного благополуччя особистості електронними засобами складається з 1) модуля пошуку оперативних рішень для підтримки позитивної комунікації особистості з оточенням; 2) модуля психоедукації для підтримання почуття компетентності, належного рівня пошукової активності; 3) модуля моніторингу змін для підтримання персональних цілей особистості; 4) модуля стабілізації самоповаги та оптимізму.

Поліпшення організації електронного соціально-психологічного супроводу передбачає надання реципієнтам супроводу чітких, однозначних психоедукаційних алгоритмів для самодопомоги; забезпечення групової онлайн-активності, гейміфікованість інтервенцій, використання підтримувальних платформ із зрозумілим для інтуїтивного користування інтерфейсом (Дворник, 2020а; 2020b).

Серед умов, які поглиблюють травматизацію ветеранів і волонтерів та ускладнюють процес супроводу, учасники дослідження називають неналежну увагу влади до соціального захисту членів родин загиблих, поранених, військовополонених і тих, хто зник без вісти, несвоєчасні дії влади у сфері вирішення проблем ветеранів, що не сприяє їхній реадaptaції та ресоціалізації; нерозробленість єдиної платформи розвитку ветеранського бізнесу та брак проєктів щодо працевлаштування ветеранів. Чинниками успішності супроводу цієї категорії реципієнтів є допомога побратимів, командна згуртованість, сімейна підтримка, участь громадських і державних організацій, відповідних соціальних служб. Неабияку роль у взаємопідтримці відіграє стійка групова ідентичність ветеранів і волонтерів; їхня здатність до опанування негативних станів; відповідальність перед загиблими за їхніх рідних; відповідальність перед своїми рідними за власне та їхнє благополуччя (Лазоренко, 2021).

Апробація копінгів негативних емоційних станів учасників бойових дій дала змогу виділити серед них базові (копінги пошуку опори в сім'ї, серед друзів, у професійній діяльності, у самому собі) і додаткові (активний і пасивний відпочинок, спорт). Найефективнішими способами збереження психологічного благополуччя виявилися такі: підтримка з боку сім'ї, товаришів, підлеглих; підвищення професійної кваліфікації, пошук опори в самому собі, усвідомлення власних можливостей подолання наслідків травматизації (Титаренко, 2020).

Особливості супроводу особистості, що переживає втрату, пов'язані з трансформативним ефектом впливу втрати на життя людини, частковим руйнуванням цілісності життєвого світу особистості і потребують спільнотної, сімейної, професійної та спеціалізованої

підтримки. Основним завданням соціально-психологічного супроводу під час переживання втрати є заповнення новим психологічним змістом дефіцитарних порожнеч та запобігання психологічній інвалідизації через застрягання на об'єкті втрати. Діагностичний комплекс роботи з втратами передбачає визначення модальності втрати, зони ураження життєвого світу, емоційного контексту та ресурсів особистості. Програма соціально-психологічного супроводу передбачає осягання людиною реальності втрати, примирення з нею, визначення її смислів, інтеграцію внутрішніх змін у реальне життя.

Способами соціально-психологічного супроводу під час переживання втрати є самодопомога, взаємодія з іншими і зовнішня стимуляція. *Ресурсами під час переживання втрати* стають зазвичай емоційно насичені комунікації (сім'я, друзі, значущі інші, колеги, спеціалісти, домашні улюбленці); власні надії, мрії, плани. Важливими є зосередженість на нових завданнях, спільні з однодумцями активності, можливість відкрито горювати і побути на самоті. Своєчасна діагностика втрат та визначення способів соціально-психологічного супроводу особистості, спрямованого на відновлення її соціально-адаптивних можливостей у період переживання втрати, дають змогу інтегрувати біль від втрати в найбільш глибокий екзистенційний досвід особистості, сприяють зціленню і посттравматичному зростанню (Мирончак, 2020).

Порівняння різних форм супроводу показало такі *технологічні переваги плейбек-театру*: оперативність, можливість перенесення роботи в онлайн-формат, одночасної взаємодії з великою кількістю реципієнтів, що мають невисоку мотивацію для роботи із спеціалістами. Плейбек-театральні інтервенції, апробовані під час закритих перформансів для родин загиблих, сприяють первинному відновленню емоційної стабільності учасників, асиміляції травматичного досвіду, пошуку нових життєвих рішень завдяки можливості відреагування почуттів та пошуку спільного ресурсу. Оповідачам вдається знаходити нові зв'язки між складовими травматичної історії та приймати підтримку з боку інших людей. Водночас виникнення мережі схожих за тональністю і змістом наративів оптимізує спільнотне взаєморозуміння. З'ясовано, що найвідчутніші трансформації відбуваються в ціннісно-смысловій сфері, тоді як травмотчлива сфера значущих взаємин значно менше осмислюється і змінюється (Савінов, 2021).

Усе більш запитаним стає соціально-психологічний супровід зовнішніх і внутрішніх мігрантів. У цій сфері євроінтеграційні перспективи вітчизняних психологічних служб чи не найяскравіші. Адже заходи психологічної підтримки та соціального сприяння, спрямовані на створення умов для інтеграції вимушених мігрантів у місцеві спільноти і

самореалізацію в нових умовах проживання, стають спільною справою українських психологів, які опинилися серед біженців, і їхніх колег у європейських країнах. Мета супроводу не лише відновлення особистісної автономності, соціально-економічної самостійності, відповідальності за власну життєдіяльність, а й створення умов для майбутнього повернення внутрішньо переміщених осіб та переселенців, що опинилися за кордоном, до власних домівок.

Порівняння сьогоденного стану переселенців з внутрішньо переміщеними особами, які вимушено поміняли місце проживання у 2014–2015 рр., свідчить, що завдяки участі ВПО покращується стан справ міських громад, збільшується кількість кваліфікованих спеціалістів, відкриваються нові освітні заклади, організовуються робочі місця. Важко переоцінити значення співпраці міждисциплінарних команд, місцевих громад у соціально-психологічному супроводі мігрантів. Демонструють свою ефективність арт-терапевтичні форми супроводу: збільшується кількість успішних життєвих історій у публічному дискурсі, з'являються нові науково-методичні розробки, комплекси найкращих практик. Особливу роль в організації супроводжувального простору для ВПО у територіальних громадах відіграють культурно-мистецькі та рекреаційні заходи, зокрема і місцеві музеї, які активізують формування нової місцевої ідентичності (Гундєртайло, 2021).

Отже, порівняння досвіду роботи психологічних служб у країнах Євросоюзу та проведених колективом лабораторії соціальної психології досліджень дає змогу виділити атрибутивні характеристики соціально-психологічного супроводу постраждалих унаслідок воєнної травматизації. По-перше, супровід не обмежується певним періодом часу чи окремими інтервенціями, а є пролонгованим процесом діалогічної комунікації агента і реципієнта; по-друге, супровід не передбачає авторитарну опіку, а зорієнтований на довірі, недирижувальні впливи; по-третє, супровід зорієнтований не на одну окрему, а на більшість сфер життя реципієнта і має комплексний характер; по-четверте, супровід зазвичай непрямий, опосередкований взаємодією територіальної чи професійної спільноти, сім'ї, інших значущих для особистості груп.

Обмеження дослідження. Характеристики дизайну на цьому етапі дослідження передбачали насамперед узагальнення та інтерпретацію раніше отриманих колективом авторів результатів. Подальших наукових розвідок потребує визначення способів організації комплексного соціально-психологічного супроводу різних категорій населення після завершення бойових дій та з'ясування специфіки супроводжувальної

взаємодії вітчизняних спеціалістів з різноманітними європейськими інституціями в період відновлення.

Практична/соціальна значущість дослідження. Упровадження результатів комплексного дослідження соціально-психологічного супроводу сприятиме швидшому відновленню постраждалих унаслідок воєнної травматизації, їх залученню до повноцінного життя, використанню продуктивних стратегій подолання наслідків комплексної травми війни, зростанню готовності населення використовувати фахову психологічну допомогу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Посттравматичний період особистісного життєтворення навіть у воєнні часи може і має бути періодом особистісного зростання, підвищення психологічного благополуччя, особливо в контексті перспектив і завдань євроінтеграції України. Соціально-психологічний супровід, побудований відповідно до європейських стандартів, сприятиме психологічній декомпресії, забезпечуючи умови для реадаптації людини, стаючи путівником у пошуку способів самовідновлення.

Спираючись на соціально-психологічний супровід, що забезпечує ресурсну комунікацію та прийняття життєствердних аспектів пережитого, людина відчуває все більш стійке бажання змінювати себе і покращувати своє повсякденне життя. Це насамперед стратегія зміни ставлення до травматизації, комунікативна стратегія, стратегія фасилітації само- і взаємодопомоги та стратегія сприяння самореалізації. Стратегії супроводу підштовхують до осмислення і прийняття минулого з подальшим включенням набутого під час випробувань досвіду в загальну історію власного життя. Надалі забезпечується все більш адекватна оцінка теперішнього життя та бачення нових можливостей підвищення рівня психологічного благополуччя.

Ефективні стратегії соціально-психологічного супроводу є водночас стратегіями підвищення психологічного благополуччя. Кожний з апробованих способів супроводу, зокрема і віртуальні, у власний спосіб допомагає людині переосмислити й асимілювати травматичний досвід, поліпшити взаємодію з оточенням, апробувати нові практики самодопомоги, більш реалістично усвідомити власну роль у побудові життєвих перспектив.

Тривалій гуманітарної та психологічної підтримки потребують і потребуватимуть люди, які проживають на тимчасово окупованих територіях, перебувають в евакуації, переживають втрати. Тому є нагальна потреба в налагодженні більш широкого і масового співробітництва з відомими міжнародними організаціями, які спеціалізуються на наданні такої підтримки. Щоправда, деякі з таких

організацій не пройшли перевірки в умовах повномасштабної російської агресії і мають бути суттєво реконструйовані, як, наприклад, Міжнародний гуманітарний рух Червоного Хреста та Червоного Півмісяця чи неурядова організація Amnesty International.

Усе більш серйозним має ставати масштаб соціально-психологічного супроводу ветеранів, поранених, членів сімей загиблих, пропалих безвісти, і в цій сфері досвід західних колег може бути безцінним. У перспективі мають бути розроблені стандарти і протоколи психологічних послуг для різних категорій населення, способи підвищення кваліфікації психологів-практиків, які входять до супроводжувальних команд.

Список використаних джерел

Гундєртайло, Ю. (2021). Особливості застосування арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО. *Проблеми політичної психології*, 24(1), 200–211. <https://doi.org/10.33120/porpp-Vol24-Year2021-74>

Дворник, М. (2020а). Електронна підтримка психологічного благополуччя військовослужбовців: первинний аналіз даних. *Проблеми політичної психології*, 23(1), 54–71. <https://doi.org/10.33120/porpp-Vol23-Year2020-46>

Дворник, М. С. (2020b). Психологічне благополуччя особистості під час переходу від війни до миру. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45(48), 79–87.

Климчук, В. О. (2020). *Психологія посттравматичного зростання*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Лазоренко, Б. (2021). Само- і взаємодопомога в опануванні ветеранами та волонтерами посттравматичних стресових станів при поверненні до мирного життя. *Проблеми політичної психології*, 24(1), 134–146. <https://doi.org/10.33120/porpp-Vol24-Year2021-69>

Мирончак, К. В. (2020). *Зустріч зі смертю: способи організації життєвого досвіду*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Мозговий, В. І. (2018). Дослідження поняття психологічного супроводу військовослужбовців на різних етапах службової діяльності. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія»*, 63, 58–63.

Савінов, В. (2021). Плейбек-театр як фасилітатор психологічних ресурсів травмованої спільноти. У Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, & М. С. Дворник (Ред.), *Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти*, Матеріали міждисциплінарного наукового семінару, м. Київ, 25 березня 2021 р. (с. 44–51). Київ: ІС НАН України; ІСПП НАПН України. Взято з <https://www.facebook.com/ispp.org.ua>

Титаренко, Т. М. (2020). *Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Титаренко, Т. М., & Дворник, М. С. (Ред.). (2022). *Як допомогти особистості у період переходу від війни до миру: соціально-психологічний супровід*. Київ.

Belrose, C. (2019). Challenges Associated with the Civilian Reintegration of Soldiers with Chronic PTSD: A New Approach Integrating Psychological Resources and Values in Action Reappropriation. *Frontiers in psychiatry*, 9, 737. Retrieved from <https://bit.ly/3DhpWOr>.

Crone, D. M., Sarkar, M., Curran, T., Baker, C. M., Hill, D., Loughren, E. A., ... & Parker, A. (2020). Mental health first aid for the UK Armed Forces. *Health promotion international*, 35(1), 132–139.

El-Khani, A., Maalouf, W., Baker, D.A., Zahra, N., Noubani, A. and Cartwright, K. (2020). Caregiving for children through conflict and displacement: a pilot study testing the feasibility of delivering and evaluating a light touch parenting intervention for caregivers in the West Bank. *The International Journal of Psychology*, 55, 26–39. <https://doi.org/10.1002/ijop.12591>

Kolawole, O. (2019). *Psychological impact of online support communities: can human participation in an online health community improve psychological well-being*. Retrieved from <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/65018>.

Kranke, D., Floersch, J., & Dobalian, A. (2019). Identifying aspects of sameness to promote veteran reintegration with civilians: evidence and implications for military social work. *Health & social work*, 44(1), 61–64.

Papadopoulos, I., & Shea, S. (2018). European refugee crisis: psychological trauma of refugees and care givers. *International Journal of Migration, Health and Social Care*, 14(1), 106–116. <https://doi:10.1108/ijmhsc-08-2016-0032>

Rice, V. J., Liu, B., Allison, S. C. et al. (2019). Mindfulness Training Offered In-person and in a Virtual World—Weekly Self-reports of Stress, Energy, Pain, and Sleepiness among US Military Active Duty and Veteran Personnel. *Mindfulness*, p.1–13. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s12671-019-01129-3>

Vermetten, E., Greenberg, N., Boeschoten, M. A., Delahaije, R., Jetly, R., Castro, C. A., & McFarlane, A. C. (2014, August). Deployment-related mental health support: comparative analysis of NATO and allied ISAF partners. *European Journal of Psychotraumatology*, 5. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3402/ejpt.v5.23732>

Young, S. L. & Phillips, G. A. (2019). Veterans' Adjustment to College: A Qualitative Analysis of Large-Scale Survey Data. *College Student Affairs Journal*, 37(1), 39–53.

References

Belrose, C. (2019). Challenges Associated with the Civilian Reintegration of Soldiers with Chronic PTSD: A New Approach Integrating Psychological Resources and Values in Action Reappropriation. *Frontiers in psychiatry*, 9, 737. Retrieved from <https://bit.ly/3DhpWOr>. (in English)

Crone, D. M., Sarkar, M., Curran, T., Baker, C. M., Hill, D., Loughren, E. A., ... & Parker, A. (2020). Mental health first aid for the UK Armed Forces. *Health promotion international*, 35(1), 132–139. (in English)

Dvornyk, M. S. (2020a). Elektronna pidtrymka psykhologichnoho blahopoluchchia viiskovosluzhbovtziv: pervynnyi analiz danykh [Electronic support for the psychological well-being of military personnel: a primary data analysis]. *Problems of Political Psychology*, 9 (23), 54–71. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-46> (in Ukrainian)

Dvornyk, M. S. (2020b). Psykhologichne blahopoluchchia osobystosti pid chas perekhodu vid viiny do myru [Psychological well-being of the individual during the transition from war to peace]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 79–87. (in Ukrainian)

El-Khani, A., Maalouf, W., Baker, D.A., Zahra, N., Noubani, A. and Cartwright, K. (2020). Caregiving for children through conflict and displacement: a pilot study testing the feasibility of delivering and evaluating a light touch parenting intervention for caregivers in the West Bank. *The International Journal of Psychology*, 55, 26–39. <https://doi.org/10.1002/ijop.12591> (in English)

Hundertailo, Y. (2021). Osoblyvosti zastosuvannya artterapii v sotsialno-psykhologichnomu suprovodi VPO [Peculiarities of the use of art therapy in social and psychological support of IDPs]. *Problems of Political Psychology*, 10 (24), 200–211. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-74> (in Ukrainian)

Klymchuk, V. O. (2020). *Psykhologhiia postravmatychnoho zrostannia* [Psychology of post-traumatic growth]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Kolawole, O. (2019). *Psychological impact of online support communities: can human participation in an online health community improve psychological well-being*. Retrieved from <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/65018>. (in English)

Kranke, D., Floersch, J., & Dobalian, A. (2019). Identifying aspects of sameness to promote veteran reintegration with civilians: evidence and implications for military social work. *Health & social work*, 44(1), 61–64. (in English)

Lazorenko, B. P. (2021). Samo- i vzaiemodopomoha v opanuvanni veteranamy ta volonteramy postravmatychnykh stresovykh staniv pry povernenni do myrnoho zhyttia [Self- and mutual help in mastering post-traumatic stress states by veterans and volunteers when returning to a peaceful life]. *Problems of Political Psychology*, 10 (24), 134–146. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-69> (in Ukrainian)

Mozhovi, V. I. (2018). Doslidzhennia poniattia psykhologichnoho suprovodu viiskovosluzhbovtziv na riznykh etapakh sluzhbovoi diialnosti [Study of the concept of psychological support of military personnel at various stages of official activity]. *Bulletin of the Kharkiv National University. Series "Psychology"*, 63, 58–63. (in Ukrainian)

Myronchak, K. V. (2020). *Zustrich zi smertiu: sposoby orhanizatsii zhyttievoho dosvidu* [Meeting with death: ways of organizing life experience]. Kropyvnytskyi: Imex-LTD. (in Ukrainian)

Papadopoulos, I., & Shea, S. (2018). European refugee crisis: psychological trauma of refugees and care givers. *International Journal of Migration, Health and Social Care*, 14(1), 106–116. <https://doi.org/10.1108/ijmhsc-08-2016-0032> (in English)

Rice, V. J., Liu, B., Allison, S. C. et al. (2019). Mindfulness Training Offered In-person and in a Virtual World—Weekly Self-reports of Stress, Energy, Pain, and Sleepiness among US Military Active Duty and Veteran Personnel. *Mindfulness*, pp. 1–13. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s12671-019-01129-3> (in English)

Savinov, V. (2021). Pleibek-teatr yak fasylytator psykhologichnykh resursiv travmovanoi spilnoty [Playback theater as a facilitator of psychological resources of the traumatized community]. In T. M. Tytarenko, O. H. Zlobina, & M. S. Dvornyk (Eds.), *War-born communities as social donors and recipients*, Materials of the interdisciplinary scientific seminar, Kyiv, March 25, 2021 (pp. 44–51). Kyiv. Retrieved from <https://www.facebook.com/ispp.org.ua> (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (2020). *Posttravmatychnе zhyttietvorennia: sposoby dosiahnennia psykhologichnoho blahopoluchchia* [Post-traumatic life creation: ways to achieve psychological well-being]. Kropyvnytskyi: Imex-LTD. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M., & Dvornyk, M. S. (Eds.) (2022). *Yak dopomohty osobystosti u period perekhodu vid viiny do myru: sotsialno-psykhologichnyi suprovid* [How to help an individual during the transition from war to peace: socio-psychological support]. Kyiv. (in Ukrainian)

Vermetten, E., Greenberg, N., Boeschoten, M. A., Delahaije, R., Jetly, R., Castro, C. A., & McFarlane, A. C. (2014, August). Deployment-related mental health support: comparative analysis of NATO and allied ISAF partners. *European Journal of Psychotraumatology*, 5. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3402/ejpt.v5.23732> (in English)

Young, S. L. & Phillips, G. A. (2019). Veterans' Adjustment to College: A Qualitative Analysis of Large-Scale Survey Data. *College Student Affairs Journal*, 37(1), 39–53. (in English)

УДК 316.643

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-93>

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник
лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ,
Україна

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

ЦІННІСНИЙ ЗМІСТ ЗВИНУВАЧЕНЬ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ СУБ'ЄКТІВ ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНИ

Актуальність. Корупція і війна виявляються головними сферами громадського життя сучасної України, у просторі яких закладаються причини і приводи для політичних звинувачень.

Дослідження їхнього зв'язку із ціннісними орієнтаціями носіїв відповідних постав було одним із завдань широкомасштабного емпіричного дослідження, узагальнення результатів якого становить **мету** цієї статті.

Методологія. Проаналізовано дані психосемантичного дослідження масової політичної свідомості на основі опитування 1199 респондентів з усіх регіонів України. Питальник містив вислови про ціннісні аспекти громадсько-політичного та особистого життя респондентів, а також запитання про ймовірних винуватців тривання війни на Донбасі і корупції.

Результати. За головних внутрішньоукраїнських винуватців визнано олігархів, попередню владу на чолі з Порошенком, теперішню владу на чолі із Зеленським, усіх громадян України. Психологічна структура отриманих оцінок відобразилася в змісті семи факторів: «оцінка влади», «ставлення до реформ», «протистояння українських і російських цінностей», «локус контролю», «прагнення спокою», «незгода з актуальним станом», «бажання простих рішень». У звинувачувальному контексті найбільш дражливим об'єктом виявилися олігархи, а найбільш визначальним психологічним чинником схильності до звинувачень став локус контролю. Олігархів частіше звинувачували екстернальні особи, які відносно прихильніше ставляться до влади Зеленського, скептично оцінюють сучасний розвиток суспільства, негативно сприймають реформи, схильні до простих рішень. Їхніми антиподами були респонденти, які звинувачують самих громадян, тяжіють до полюса інтернальності, недолюблюють Зеленського та його владу, менш категорично заперечують проти небажаних наслідків реформ і не прагнуть простих рішень. Звинувачі влади Порошенка або влади Зеленського є екстернальними та виступають проти російської агресії, але противники Зеленського сильніше підтримують реформи. Натомість респонденти, які звинувачують обох президентів, менш негативно

ставляться до воєнної агресії Росії проти України. Ті, хто звинувачує олігархів або владу Порошенка, є більш екстернальними особами, а ті, хто звинувачує й олігархів, і Порошенка, – інтернальними. Респондентам, які не визначилися зі звинуваченнями, притаманні певна прихильність до влади Зеленського, прагнення спокою, але невизнання простих рішень.

Ключові слова: звинувачення; винуватці тривання війни; винуватці корупції; оцінка влади; ставлення до реформ; протистояння українських і російських цінностей; локус контролю.

Vadym O. Vasiutynskyi

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief Researcher

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

VALUE CONTENT OF BLAMING SOCIO-POLITICAL SUBJECTS BY CITIZENS OF UKRAINE

Urgency. Corruption and war appear to be the main spheres of public life in modern Ukraine, where reasons and pretexts for political accusations are laid.

The article **aims** to study the connections between political accusations and value orientations.

Methodology. The article analyzes the data of psycho-semantic research of mass political consciousness on the basis of a survey of 1199 respondents from all regions of Ukraine. The questionnaire contained the statements about the value aspects of the respondents' socio-political and personal life, as well as the questions about the possible perpetrators of the war in Donbas and corruption.

Results. Oligarchs, the previous government led by Poroshenko, the current government led by Zelenskyi, and all citizens of Ukraine were recognized as the main domestic culprits. The psychological structure of the received assessments was reflected in the content of seven factors: "assessment of power", "attitudes to reforms", "confrontation of Ukrainian and Russian values", "locus of control", "desire for peace", "disagreement with the current situation", and "desire for simple solutions". In the blaming context, the oligarchs have been the most irritating object, and the locus of control was the most decisive psychological predictor in the propensity to blame. The oligarchs were more often blamed by the individuals with the external locus of control who were relatively more sympathetic to Zelenskyi's government, skeptical about the current development of society, negative about perceptions of the reforms, and prone to the simple decisions. Their antipodes blamed the citizens themselves, inclined to the pole of internality, disliked Zelenskyi and his government, less strongly opposed the undesirable consequences of the reforms, and did not seek the simple solutions. At the same time, the accusers of Poroshenko's government or Zelenskyi's one were more external and opposed Russian aggression, but Zelenskyi's opponents were more supportive of the reforms. On the other hand, the respondents who blamed both presidents were less negative about Russia's military aggression against Ukraine. Those

who blamed the oligarchs or Poroshenko's government had more external locus of control, and those who blamed them both had more internal one. The respondents who had not decided on the accusations had a certain commitment to Zelenskyi's government, a desire for peace, but non-recognition of the simple decisions.

Key words: blaming; perpetrators of continuation of the war; perpetrators of corruption; attitudes to the governments; attitudes to the reforms; confrontation of Ukrainian and Russian values; locus of control.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Істотно політизований контекст сучасного українського суспільства, зумовлений тривалим процесом зміни цивілізаційних орієнтацій, актуалізовує в масовій свідомості стани й процеси, пов'язані з потребою звинувачувати, шукати винуватців, переживати почуття провини. Відповідні постави є проявом агресії, що накопичилася в суспільстві і шукає шляхів свого вияву та придатних для звинувачення об'єктів.

Мотивація таких звинувачень має поважне психологічне підґрунтя, але часто-густо маскується під виглядом публіцистичної риторики або боротьби за соціальну справедливість. Розкриття її соціально-психологічного змісту становить вагомий науковий і практичний інтерес як засіб запобігання потенційним конфліктам та гармонізації суспільних відносин на різних рівнях життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Психологічний зміст і значення почуття провини, звинувачень і самозвинувачень дедалі частіше привертають увагу вітчизняних дослідників. Про негативний зв'язок почуття провини і психологічного благополуччя пишуть автори колективного дослідження самодетермінації психологічного благополуччя особистості (Сердюк, 2021, с. 85, 169). Описуючи соціально-психологічні особливості вироблення уявлень про життєвий успіх, В. Вінков (2020) зазначає, що переважання невдач у минулому досвіді спричиняє посилення самозвинувачення, а це підвищує суб'єктивну важливість соціального визнання. Тобто прагнення особи чи спільноти досягти благополуччя або здобути визнання в соціумі стають, зокрема, наслідком самозвинувачувальних переживань та оцінок, яких суб'єкт – індивідуальний чи колективний – хоче позбутися.

Щонайважливішим простором самовизначення громадян щодо власних і чужих провин стає громадсько-політична сфера. Проведене О. Зімовіним дискурсивно-психологічне дослідження «вплітання» політичного в історію життєвого шляху особи показало наявність чотирьох дискурсивних стратегій звернення до політичного в конструюванні такої історії. Дві з них тою чи тою мірою спираються на

визначення відповідальних і водночас «винуватих» суб'єктів: політичне як джерело життєвих складностей (людина покладає відповідальність за власні проблеми на політичні умови); заперечення політичного (знецінення держави, влади, нігілізм у сфері політичного) (Зімовін, 2017). М. Дроздова (2019) зазначає, що на політичні вподобання сучасної молоді вплинула соціально-політична ситуація в Україні (російсько-українська війна, внутрішньополітичні конфлікти), що призвело до появи в певній частини громадян ворожості, схильності до звинувачень, злопам'ятності, бажання знайти винуватців

Головна лінія звинувачень у громадсько-політичній сфері пролягає між владою і народом. Про це пишуть М. Слюсаревський і Л. Чорна (2018), на думку яких, існування в паралельних світах, які аж ніяк не перетинаються один з одним, – політиків-олігархів-чиновників і переважної більшості населення, яке виживає «як може», – дає підстави цим двом сторонам звинувачувати одна одну в чому завгодно, перекладати вину на іншого за стан справ у державі, не відчуючи при цьому ніякої ані політичної, ані моральної відповідальності за стан країни.

Влада та її представники є традиційно зручним об'єктом політичних звинувачень, найчастіше в корупції. Досліджуючи антикорупційні кампанії в Південно-Східній Європі, М. Chiara звертає увагу на звинувачення істеблішменту активістами в Боснії і Герцеговині та Македонії в поганому функціонуванні державних інституцій та браку демократії, економічних негараздах, масовому зубожінні. Саме правляча еліта, на думку респондентів, є відповідальною за неправильне управління процесом приватизації державних підприємств і державних активів, що призвело до банкрутства. Лідери протестів стверджують, що розкриття корупційних скандалів запустило цикли протестів, оскільки розкривало брак демократії в країні (Chiara, 2017).

Е. Freeman називає атрибуцію корупції важливою детермінантою політичної значущості цього явища. Якщо корупцію приписують безпосередньо режиму, його лідерів чи ключовим постатям, то скарги на корупцію, імовірно, будуть більш політично актуальними, а зміна режиму стане логічним розв'язанням проблеми. Проте якщо є більше амбівалентності щодо того, кому слід приписувати корупцію, то це питання стає менш політично важливим, режим не є об'єктом гніву, а це послаблює бажання його повалити (Freeman, 2015, р. 17-18). У традиційній моралі звичайно переважають негативні погляди щодо владної корупції. У дослідженні J. Oindo, E. Oyugi, & Z. Samita показано, як африканська теорія моралі може бути застосована до розвитку ідеології загального блага в Кенії. Африканська етика перегукується зі

світоглядом корінного населення і може ефективно використовуватися як інструмент боротьби з корупцією (Oindo, Oyugi, & Samita, 2021).

Водночас у суспільних традиціях, особливо на локальному рівні, часто-густо простежуються ознаки прихильності до потенційно корупційних діянь, які не наражаються на громадський осуд. Як зазначають D. Haim, M. Nanes, & M. Davidson, науковці та політики часто виступають за набір «убудованих» бюрократів, які мають міцні зв'язки з громадянами. Проте чиновників, які занадто прив'язані до своїх громад, часто звинувачують у корупції, фаворитизмі та неефективності. Якщо особисті зв'язки посилюють взаємодію між безпосередньо пов'язаними громадянами і бюрократами, то це віддаляє непов'язаних громадян і підриває уявлення про неупередженість. Так, у філіппінських селах, де урядовці дуже закорінені, непов'язані громадяни гірше оцінюють їхню роботу, що призводить до більш високого рівня ворожнечі та суперечок (Haim, Nanes, & Davidson, 2021).

Проте влада не завжди залишається лише пасивним об'єктом приписування провин. Феномен звинувачення владою інших суб'єктів розглянули T. Heinkelmann-Wild, & B. Zangl в інтегрованій теоретичній моделі перенесення звинувачень у багаторівневих системах управління. З одного боку, політики воліють перекидати провину на амкторів на іншому рівні, ніж вони самі. Із другого, можливості для цього залежать від інституційної відповідальності за розробку та реалізацію політики. Перевірка цієї моделі на звинуваченнях політиків Європейського Союзу за міграційну політику показала, що вона добре пояснює перенесення вини (Heinkelmann-Wild, & Zangl, 2020). У відповідь на звинувачення в корупції влада, пише G. Makowski, намагається знайти та звинуватити якусь конкретну соціально-професійну групу (наприклад, чиновників низького рівня чи працівників охорони здоров'я). У такій ситуації вони можуть підтримувати статус-кво лише шляхом розмивання корупції як соціальної проблеми. Покладати відповідальність за корупцію на кожного означає видавати її за проблему всього суспільства, як культурну проблему, як явище, глибоко закорінене у вітчизняній історії (Makowski, 2016).

Поряд із корупцією мають місце й інші підстави для звинувачень влади громадянами та випадів влади у відповідь, взаємних звинувачень між великими групами населення. У сучасній Україні відповідний дискурс різко посилюється внаслідок російської воєнної інтервенції. У пошуку її призвідців домінують звинувачення в бік Росії, а на внутрішньоукраїнському рівні – на адресу проросійських сил.

Представники проросійського дискурсу намагаються називати події на сході України «громадянською війною»¹, оскільки такий маркер, на думку Д. Ярового (2016), дає їм змогу заперечити участь Росії в ініціюванні та ескалації конфлікту або ж просто «поділити провину між двома сторонами», що відповідає інтересам агентів цього дискурсу. У контексті наслідків травматизації в міжгрупових конфліктах П. Горностай характеризує реакцію проросійськи налаштованої групи українських громадян як свідчення глибокої травмованості їх як групи-агресора. Така травма вимагає зусиль для компенсації, через що вони обирають тактику відмови від співчуття до опонентів та зворотного звинувачення в браку емпатії і знаходять виправдання такої своєї позиції (Горностай, 2021).

Отже, корупція і війна виявляються головними сферами громадського життя сучасної України, у просторі яких закладаються причини і приводи для політичних звинувачень. Дослідження їхнього зв'язку із ціннісними орієнтаціями носіїв відповідних постав було одним із завдань широкомасштабного емпіричного дослідження, узагальнення результатів якого становить мету цієї статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах психосемантичного моніторингу масової політичної свідомості, що його з 1994 р. проводять Інститут соціальної та політичної психології НАПН України та Асоціація політичних психологів України, у лютому 2021 р. за методом «лице-в-лице» було опитано 1199 респондентів з усіх регіонів України (за винятком окупованих Криму та частини Донбасу). Вибірку структуровано відповідно до показників віку, статі, місця проживання дорослого населення України.

У застосованому в дослідженні питальнику було 52 вислови з приводу різних аспектів громадсько-політичного та особистого життя респондентів. Зміст висловів респонденти оцінювали за ознакою «згоден – важко сказати – не згоден». Переведення відповідей у 3-бальну шкалу давало змогу виконувати низку математико-статистичних операцій та надати отриманим даним формалізованого вигляду.

Анкета також містила запитання про ймовірних винуватців суспільних негараздів. В одному з них ішлося про те, хто, на думку респондентів, найбільше винен у тому, що не вдається припинити війну на Донбасі, а в другому – хто найбільше винен у тому, що не вдається подолати корупцію. Переліки винуватців було складено за результатами попередніх досліджень. Респондентам пропонувано вибрати від одного до

1 Стаття надійшла до редакції у лютому 2022 року, до повномасштабного вторгнення РФ в Україну (прим. Ред.)

трьох пунктів із цих переліків, за потреби дописати свій власний варіант або вибрати опцію «важко відповісти».

Розподіл отриманих відповідей на запитання про тривання війни на Донбасі набув такого вигляду (наведено в порядку спадання): російська влада на чолі з Путіним (цей варіант позначили 67,3% опитаних), українські олігархи (33,6), попередня українська влада на чолі з Порошенком (32,7), мешканці Донбасу (23,8), Росія та її громадяни (21,4), теперішня українська влада на чолі із Зеленським (17,8), США, Європа, НАТО (19), «важко відповісти» (8,6), усі громадяни України (5,1), мешканці Західної України (2,1), інші (1,3%).

Винуватцями корупції в оцінці респондентів виявилися: українські олігархи (49,2%), колишня українська влада від Кравчука до Януковича (35,2), правоохоронні органи (34,4), попередня українська влада на чолі з Порошенком (33), усі громадяни України (31,4), теперішня українська влада на чолі із Зеленським (24,8), місцеві керівники (18,4), «важко відповісти» (5,3), інші (2,1%).

У наведених переліках можливих відповідей було по чотири однакові варіанти в обох запитаннях (українські олігархи, попередня українська влада на чолі з Порошенком, теперішня українська влада на чолі із Зеленським, усі громадяни України), а також опція «важко відповісти». Для дальшого аналізу ми об'єднали респондентів, які в обох випадках звинувачували олігархів (таких виявилось 200, або 16,7%), владу Порошенка (122, 10,2%), і владу Порошенка, й олігархів (35, 2,9%), владу Зеленського (33, 2,8%), владу й Порошенка, і Зеленського (69, 5,8%). У такий спосіб було виділено групи, члени яких у своїх звинуваченнях орієнтувалися не лише на можливу реальну причетність обраних об'єктів до наявних негараздів, а й на власну суб'єктивну неприязнь до них. Утворено також групи тих, хто звинувачував усіх громадян України (36,3%) або не зміг відповісти (35,2,9%). Разом у цих семи групах виявилось 530 осіб.

За критерієм Краскела – Волліса порівняно оцінки 52 висловів, що їх дали представники названих груп. У 38 випадках відмінності виявилися значущими на рівні $p \leq ,000$ ч $,05$. У просторі цих 38 ознак, оцінених 530 респондентами, було проведено конфірматорний факторний аналіз із varimax-обертанням, за результатами якого виділилися сім факторів із сукупною дисперсією 59,6%.

Перший фактор «оцінка влади» (вклад у дисперсію 16,2%) склали такі вислови: «Відтоді, як президентом став Володимир Зеленський, почала відновлюватися довіра народу до влади» (-,776), «Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би

у відставку, тим було б краще» (,738), «В Україні не знайшлося гідних керівників, здатних очолити державу» (,673).

Другий фактор «ставлення до реформ» (9,4%) відобразився в таких ознаках: «Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ» (,719), «Україні потрібен мир, але не будь-якою ціною» (,717), «Одне з найголовніших завдань влади – стимулювати людей до володіння приватною власністю» (,645).

Третій фактор містить ознаки «протистояння українських і російських цінностей» (8,6%): «Якби Путін увів війська в Україну, вона б зустріла їх із квітами» (,811), «Незалежність України не принесла нам нічого доброго» (,677), «Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції» (,398).

Четвертий фактор – «локус контролю» (7,6%): «Людина не владна розпоряджатися власною долею» (,788), «Інші люди і зовнішні обставини впливають (досі впливали) на моє життя більше, ніж я сам (-а)» (,772), «Рівень мого власного добробуту залежить насамперед від мене, а не від соціально-економічної та політичної ситуації в державі» (-,561).

Зміст чотирьох описаних факторів є досить очевидним і відображає сталі й типові тенденції в масовій свідомості громадян України. Натомість три наступні фактори виявилися менш прозорими.

П'ятий фактор, імовірно, відображає «прагнення спокою» (6,5%): «Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття» (,695), «Як би важко нам не жилося, головне – повернути в Україну мир і спокій» (,6), «Краще маленька ганьба, ніж велика війна» (,62). Ці три вислови об'єднує бажання уникнути проблем – економічних, політичних та воєнних.

Шостий фактор названо «незгода з актуальним станом» (5,7%): «Нас переконують, що конфлікт на сході України не має військового вирішення, насправді ж він не має іншого вирішення, крім військового» (,691), «Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів» (,663), «Україна вже втомилася від реформ, нам потрібні не зміни, а нормальне, стабільне життя» (,47). Тут найбільше запитань викликає перший вислів. На перший погляд, ідеться про надання переваги воєнному розв'язанню ситуації на Донбасі. Проте з урахуванням двох наступних індикаторів можна вести мову радше про заперечення того, що відбувається в громадсько-політичному житті сучасної України, – заперечення не за суттю питання, а задля самого заперечення.

Складові сьомого фактору визначено як «бажання простих рішень» (5,6%): «Потрібно не обмежувати доходи громадян, навіть

найбагатших, а створювати такі умови, щоб усі могли заробляти» (,804), «Краще маленька ганьба, ніж велика війна» (,373), «Україна вже втомилася від реформ, нам потрібні не зміни, а нормальне, стабільне життя» (,328). До простодушної пропозиції «створювати такі умови, щоб усі могли заробляти» додалися побажання про легке досягнення миру та відмову від утомливих реформ.

Для порівняння позицій представників різних груп проведено однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA в просторі семи висловів, на які припало найбільше факторне навантаження за кожним із факторів. Розгляньмо їхні середні оцінки по групах та рівень значущості відмінностей (табл.).

Таблиця

**Середні оцінки найбільш навантажених висловів у групах
респондентів**

Фактори	Вислови	Групи респондентів, які звинувачують						Група тих, що не відповіли	Значущість відмінностей
		олігархів	Порошенка	Порошенка й олігархів	Зеленського	Порошенка й Зеленського	громадян України		
1.	Відтоді, як президентом став Володимир Зеленський, почала відновлюватися довіра народу до влади	2	1,8	1,83	1,58	1,86	1,42	1,94	,001
2.	Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ	2,03	2,66	2,39	2,76	2,46	2,42	1,46	,000
3.	Якби Путін увів війська в Україну, вона б зустріла їх із квітами	1,53	1,35	1,47	1,3	1,66	1,51	1,49	,072

Фактори	Вислови	Групи респондентів, які звинувачують						Група тих, що не відповіли	Значущість відмінностей
		олігархів	Порошенка	Порошенка й олігархів	Зеленського	Порошенка й Зеленського	громадян України		
4.	Людина не владна розпоряджатися власною долею*	3,53	3,42	2,98	3,44	3,17	2,97	3,29	,003
5.	Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття	2,17	2,46	2,59	2,48	2,26	2,72	2,71	,000
6.	Нас переконують, що конфлікт на сході України не має військового вирішення, насправді ж він не має іншого вирішення, крім військового	2,08	1,88	1,65	1,94	1,97	1,97	1,77	,017
7.	Потрібно не обмежувати доходи громадян, навіть найбагатших, а створювати такі умови, щоб усі могли заробляти	2,64	2,42	2,52	2,52	2,41	2,22	2,18	,024

Примітка: за 5-бальною шкалою

Отримані дані показують, що у звинувачувальному контексті громадсько-політичного життя сучасної України найбільш драгливим об'єктом є олігархи (або, радше, їхній образ, що склався в масовій свідомості), а найбільш визначальним психологічним чинником схильності до звинувачень (принаймні серед зафіксованих у дослідженні) є локус контролю.

Олігархів частіше звинувачують екстернальні особи, які відносно прихильніше ставляться до теперішньої влади на чолі із Зеленським,

скептично оцінюють сучасний розвиток суспільства, негативно сприймають реформи (хоча менше бояться безробіття, а в ширшому контексті менше прагнуть спокою), схильні до простих рішень.

Найвиразнішими антиподами їх є респонденти, які звинувачують самих громадян: вони тяжіють до полюса інтернальності, недолюблюють Зеленського та його владу, менш категорично заперечують проти небажаних наслідків реформ і не прагнуть простих рішень.

Цікаві дані можна спостерегти в порівнянні опонентів влади Порошенка і влади Зеленського: і ті, і ті є екстернальними та проти російської агресії, але противники Зеленського сильніше підтримують реформи. Ті ж респонденти, які звинувачують обох президентів, менш негативно (на рівні тенденції) ставляться до воєнної агресії Росії проти України, тобто для них має значення не особа українського лідера, а будь-яка українська влада як небажаний противник російської.

Ще один цікавий ефект полягає в тому, що звинувачі олігархів і звинувачі Порошенка є більш екстернальними особами, а ті, хто звинувачує їх обох, – інтернальними. Можливо, перші легше піддаються панівним у суспільстві оцінним дискурсам і звертають свою увагу на відповідні об'єкти оцінок – окремо на кожного з них. Натомість другі поєднують ставлення до двох об'єктів завдяки власній оцінній активності, до чого додається ще й відносна відмова від спокійного життя.

Респондентам, які не визначилися зі звинуваченнями, притаманні певна прихильність до Зеленського, прагнення спокою, але невизнання простих рішень.

Обмеження дослідження стосуються до відносно невеликого обсягу (від 33 до 69 осіб) більшості досліджуваних груп респондентів та істотно суб'єктивного характеру незалежних змінних (самостійно обираючи респондентами об'єкти звинувачень), що може знижувати надійність отриманих результатів.

Практична/соціальна значущість дослідження полягає в увиразненні значення звинувачувального контексту громадсько-політичного життя сучасної України, урахування якого в корекційних і гармонізаційних впливах публіцистичного та адміністративного характеру сприятиме підвищенню соціально-психологічної ефективності відповідних заходів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Пошук винуватців суспільних проблем відіграє важливу орієнтаційну та корекційну роль. У внутрішньоукраїнському громадсько-політичному просторі найбільш привабливим об'єктом звинувачень є олігархи, а

найсильнішим психологічним чинником звинувачувальної активності виявляється локус контролю.

Олігархів частіше звинувачують екстернальні особи, які прихильніше ставляться до теперішньої влади на чолі із Зеленським, скептично оцінюють сучасний розвиток суспільства, негативно ставляться до реформ, схильні до простих рішень. Їхні антиподи охочіше звинувачують самих громадян, тяжіють до полюса інтернальності, недолюблюють Зеленського та його владу, стриманіше висловлюються щодо труднощів у проведенні реформ і не прагнуть простих рішень.

Спільними рисами громадян, які звинувачують або владу Порошенка, або владу Зеленського, є переважання екстернальності та осуд російської агресії. Водночас противники Зеленського сильніше підтримують реформи. Натомість респонденти, які звинувачують обох президентів, менш негативно ставляться до воєнної агресії Росії проти України.

Перспективними для дальшого вивчення видаються зміст і тенденції розвитку масової політичної свідомості українських громадян, пов'язані з баченням бажаного майбутнього і визначенням імовірних ліній ціннісних взаємодій між головними суб'єктами громадсько-політичного життя.

Подяка. Автор висловлює подяку Інститутіві соціальної та політичної психології НАПН України в особі директора Миколи Слюсаревського та Асоціації політичних психологів України в особі президента Ірини Губеладзе за можливість долучитися до опитування в межах психосемантичного моніторингу масової політичної свідомості та використати отримані дані для підготовки цієї статті.

Список використаних джерел

Вінков, В. (2020). Соціально-психологічні особливості вироблення уявлень про життєвий успіх. *Проблеми політичної психології*, 9 (23), 146–169. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-50>

Горностай, П. (2021). Травма жертви і травма агресора у міжгрупових конфліктах. *Проблеми політичної психології*, 10 (24), 114–133. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-68>

Дроздова, М. (2019). Динаміка уявлень студентської молоді про ідеального політичного лідера: з досвіду використання методики Л. Сонді. *Проблеми політичної психології*, 8 (22), 180–197. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-39>

Зімовін, О. І. (2017). Політичне в контексті життєвого шляху особистості. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 201–211. Взято з <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/77>

Сердюк, Л. З. (Ред.). (2021). *Самодетермінація психологічного благополуччя особистості*. Київ – Львів: Видавець Вікторія Кундельська.

Слюсаревський, М., & Чорна, Л. (2018). Психологічний стан і громадянська ідентичність дітей-переселенців зі сходу України. *Проблеми політичної психології*, 7(21), 69–86. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-6>

Яровий, Д. О. (2016). Концептуалізація громадянського протистояння в політологічних, політико-психологічних та соціально-психологічних дослідженнях. *Проблеми політичної психології*, 3 (17), 23–37. Взято з <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/5/5>

Chiara, M. (2017). Rising Against the Thieves. Anti-Corruption Campaigns in South-Eastern Europe. *Partecipazione e Conflitto. The Open Journal of Sociopolitical Studies* Is. 10 (3), 826–849. DOI: 10.1285/i20356609v10i3p826

Freeman, E. (2015). *The Political Salience of Corruption: The Politics of Corruption During the Arab Spring*. A thesis submitted to McGill University in partial fulfillment of the requirement of the degree of Master of Arts in Political Science. McGill University. Взято з <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/5h73pz84m>

Haim, D., Nanes, M., & Davidson, M. W. (2021). Family Matters: The Double-Edged Sword of Police-Community Connections. *The Journal of Politics*, 83 (4), 1529–1544. Взято з <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/715071>

Heinkelmann-Wild, T., & Zangl, B. (2020). Multilevel blame games: Blame-shifting in the European Union. *Governance – An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 33 (4), 953–969. <https://doi.org/10.1111/gove.12459>

Makowski, G. (2016). Anti-corruption Agencies – Silver Bullet Against Corruption or Fifth Wheel to a Coach? Analysis from the Perspective of the Constructivist Theory of Social Problems. *Studia z Polityki Publicznej*, 3, 55–77.

Oindo, J. O., Oyugi, E., & Samita, Z. (2021). An Ethical Response to Corruption in Kenya. *Open Access Library Journal*, 8, 1–16. DOI: 10.4236/oalib.1107986

References

Chiara, M. (2017). Rising Against the Thieves. Anti-Corruption Campaigns in South-Eastern Europe. *Partecipazione e Conflitto. The Open Journal of Sociopolitical Studies*, Is. 10 (3), 826–849. DOI: 10.1285/i20356609v10i3p826 (in English)

Drozdova, M. (2019). Dynamika uiaвлення студентської молоді про ідеального політичного лідера: з досвіду використання методики Л. Сонді [Dynamics of the students perception of an ideal political leader: applying L. Sondi's test]. *Problems of Political Psychology*, 8 (22), 180–197. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-39> (in Ukrainian)

Freeman, E. (2015). *The Political Salience of Corruption: The Politics of Corruption During the Arab Spring*. A thesis submitted to McGill University in partial fulfillment of the requirement of the degree of Master of Arts in Political Science.

McGill University. Retrieved from <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/5h73pz84m> (in English)

Haim, D., Nanes, M., & Davidson, M. W. (2021). Family Matters: The Double-Edged Sword of Police-Community Connections. *The Journal of Politics*, 83 (4), 1529–1544. Retrieved from <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/715071> (in English)

Heinkelmann-Wild, T., & Zangl, B. (2020). Multilevel blame games: Blame-shifting in the European Union. *Governance – An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 33 (4), 953–969. <https://doi.org/10.1111/gove.12459> (in English)

Hornostai, P. (2021). Travma zhertvy i travma ahresora u mizhhrupovykh konfliktakh [Victim trauma and aggressor trauma in intergroup conflicts]. *Problems of Political Psychology*, 10 (24), 114–133. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-68> (in Ukrainian)

Makowski, G. (2016). Anti-corruption Agencies – Silver Bullet Against Corruption or Fifth Wheel to a Coach? Analysis from the Perspective of the Constructivist Theory of Social Problems. *Studia z Polityki Publicznej*, 3, 55–77. (in English)

Oindo, J. O., Oyugi, E., & Samita, Z. (2021). An Ethical Response to Corruption in Kenya. *Open Access Library Journal*, 8, 1–16. DOI: 10.4236/oalib.1107986 (in English)

Serdiuk, L. Z. (Ed.). (2021). *Samodeterminatsiia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti*. Kyiv – Lviv: Vydavets Viktoriia Kundelska. (in Ukrainian)

Sliusarevskyi, M., & Chorna, L. (2018). Psykholohichni stan i hromadianska identychnist ditei-pereselentsiv zi skhodu Ukrainy [Psychological condition and civic identity of the internally displaced children from east Ukraine]. *Problems of Political Psychology*, 7 (21), 69–86. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-6> (in Ukrainian)

Vinkov, V. (2020). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti vyroblennia uiaвлен pro zhyttievyi uspih [Social and psychological peculiarities of students' development of representations about life success]. *Problems of Political Psychology*, 9 (23), 146–169. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-50> (in Ukrainian)

Yarovyi, D. O. (2016). Kontseptualizatsiia hromadianskoho protystoiannia v politolohichnykh, polityko-psykholohichnykh ta sotsialno-psykholohichnykh doslidzhenniakh [Conceptualization of civic confrontation in political science, political psychology and social psychology research]. *Problems of Political Psychology*, 3 (17), 23–37. Retrieved from <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/5/5> (in Ukrainian)

Zimovin, O. I. (2017). Politychne v konteksti zhyttievoho shliakhu osobystosti [Political in the context of personal life path]. *Problems of Political Psychology*, 5 (19), 201–211. Retrieved from <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/7/7> (in Ukrainian)

УДК 316.485:615.851.84

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-86>

Горностай Павло Петрович,

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії психології
малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-2327-6213
pavelgorn13@gmail.com

ПОДОЛАННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРАВМ У КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КУЛЬТУРНО- ІСТОРИЧНИЙ ПРОСТІР

Актуальність теми пов'язана з повномасштабною російсько-українською війною, яка спричинила велику колективну травму. Це потребує спеціальних засобів для зцілення від її наслідків. Наразі вже є значний досвід окультурення і ритуалізації колективних травм, а також психотерапевтичної допомоги жертвам травматизації. Він є особливо цінним в умовах євроінтеграції України. Ці результати потребують осмислення та системного узагальнення для використання в українській практиці.

Мета статті: проаналізувати досвід суспільних практик зцілення колективних травм, а також особливості, терапевтичні можливості та практичний досвід соціально-психологічних методів, зокрема соціодрами.

Метод і методологія: теоретичний аналіз історичного соціокультурного та суспільно-політичного досвіду людства в галузі опрацювання колективних травм, аналіз досягнень психотерапевтичної роботи з колективною травматизацією, апробація теорії і досвіду соціодрами та інших методів дії в умовах української дійсності, пов'язаної з наслідками колективних та історичних травм.

Результати. Суспільство протягом усієї історії людства використовувало засоби опрацювання наслідків колективних травм. Їхня суть полягає в усвідомленні та емоційному опрацюванні травматичних подій. Це практики окультурювання (міфотворчість, героїчний епос, літературні і мистецькі твори на тему колективної травми) та ритуалізація трагічних подій: дні пам'яті, роковини для вираження колективної скорботи, оплакування, поминання, канонізація історичних постатей. Для подолання наслідків колективних травм велике значення мають спеціальні соціально-психологічні та психотерапевтичні заходи. Серед них можна виділити метод соціодрами, створений для роботи з колективними травмами та іншими соціальними проблемами. Автором розроблено низку тематичних соціодрам, зокрема в жанрі політичної соціодрами

для опрацювання актуальних політичних подій, історичної соціодрами на теми ключових подій української історії та ін.

Практична значущість, висновки та перспективи. Результати дослідження дають багато можливостей для практичної роботи з колективними травмами та їх наслідками, що може бути використано для соціально-психологічного оздоровлення українського суспільства. Використання описаних методів, зокрема соціодрами, може зупинити процес групової травматизації, яка посилюється внаслідок російсько-української війни, сприяти подоланню її проявів та поступовому зціленню суспільства від наслідків історичних травм. Наше суспільство має всі ресурси, щоб впоратися з цими проблемами.

Ключові слова: колективна травма; окультурювання травми; ритуалізація травми; героїчний епос; історична соціодрама; міфодрама; аксіодрама.

Pavlo P. Gornostai

Psychology Doctor, Professor, Chief Research Associate,
Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2327-6213
pavelgorn13@gmail.com

COPING COLLECTIVE TRAUMAS IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S INTEGRATION INTO EUROPEAN CULTURAL- HISTORICAL SPACE

The relevance of the topic is related to the full Russian-Ukrainian war, which caused great collective trauma. This requires special means to heal from its consequences. There is considerable experience in acculturation and ritualization of collective traumas, as well as psychotherapeutic aid to victims of traumatization. It is especially valuable in the context of Ukraine's European integration. These results need to be understood and systematically generalized for use in Ukrainian practice.

The purpose of the article: to analyze the experience of social practices of healing collective traumas, as well as the peculiarities, therapeutic possibilities and practical experience of socio-psychological methods, in particular – sociodrama.

Method and methodology: theoretical analysis of historical socio-cultural and socio-political developments of mankind, in the field of processing collective traumas, analysis of the achievements of psychotherapeutic work with collective traumatization, approbation of the theory and experience of sociodrama and other action methods for the Ukrainian reality, connected with the consequences of collective and historical traumas.

The results. Throughout human history, society has used tools to process the consequences of collective trauma. Their essence lies in awareness and emotional processing of traumatic events. These are acculturation practices (mythology, heroic epics, literary and artistic works on the topic of collective trauma) and ritualization of

tragic events (remembrance days, anniversaries to express collective grief, mourning, commemoration, canonization of historical figures). Special socio-psychological and psychotherapeutic actions are important to overcome the consequences of collective trauma. Among them, we can single out the sociodrama method, which was created to work with collective traumas and other social problems. The author has developed a number of thematic sociodrama, in particular, in the genre of political sociodrama dealing with current political events, historical sociodrama on key events in Ukrainian history, and others.

Practical significance, conclusions and perspectives. The results of the study provide many opportunities for practical work with collective traumas and their consequences, which can be used for the socio-psychological improvement of Ukrainian society. The use of the described methods, in particular sociodrama, can stop the process of group traumatization, which intensified as a result of the Russian-Ukrainian war, contribute to overcoming its manifestations and the gradual healing of society from the consequences of historical traumas. Our society has all the resources to deal with these problems.

Keywords: collective trauma; acculturation of trauma; ritualization of trauma; heroic epic; historical sociodrama; mythodrama; axiodrama.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Колективна травма є важливим феноменом, притаманним різним видам проблемної і конфліктної міжгрупової взаємодії. Ця тема набула наразі надзвичайної актуальності у зв'язку з повномасштабною фазою російсько-української війни, яка є крайньою формою конфлікту між великими групами людей. І вже зараз постає надзвичайно важлива проблема зіцілення від колективної травми, яка має безліч виявів і прямих та віддалених наслідків. Реалізація цього завдання повинне стати однією з умов успішної євроінтеграції України, яка зараз активно розпочалась в усіх сферах суспільного життя.

Ефективність одужання від історичних травм залежить від соціально-психологічних характеристик травмованих груп, від національного характеру цих груп, спільнот та інших чинників. Деякі народи, переживаючи свої історичні травми, консолідуються, посилюються, а інші набувають комплексу жертви. Це може залежати і від характеру травм. Наприклад, травма геноциду здебільшого не приводить до посттравматичного зростання. Натомість після воєнної агресії, після анексії нація може знайти в собі сили, щоб згуртуватися, піднятися і продемонструвати активну протидію.

Більшість колективних травм потребують спеціальних засобів для зіцілення від їхніх наслідків. Іноді звичайних заходів недостатньо, і травма делегується нащадкам, перетворюється на історичну травму, стає джерелом нових конфліктів і травм. Щоб зупинити цю циклічність, щоб повноцінно зіцілитися від спадку історичних травм, потрібна робота з

усіма учасниками конфліктної взаємодії. Потрібні засоби зцілення і для тих, хто був у цій взаємодії жертвою, і для прямих агресорів та їхніх пособників. Інакше не можна говорити про повноцінне оздоровлення суспільства.

Можна виділити три рівні практики психологічної допомоги: а) індивідуальна робота з безпосередніми учасниками колективної травматизації (це насамперед робота з посттравматичними стресовими розладами – ПТСР); б) індивідуальна робота з постраждалими від наслідків «групових ефектів» колективної травми (із сучасниками і їхніми нащадками), тобто з людьми, що не зазнали прямого травмування, а стали об'єктом «вторинної» травматизації в соціумі; в) робота із соціокультурними наслідками, спрямована на групи і соціальні спільноти (у найближчій та історичній перспективі).

Мета статті: проаналізувати досвід суспільних практик зцілення колективних травм, а також особливості, терапевтичні можливості та практичний досвід соціально-психологічних методів, зокрема соціодрами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Останнім часом проблематика зцілення від колективних травм та їхніх наслідків викликає значний інтерес наукової спільноти. Серед публікацій на цю тему є не лише роботи, присвячені специфічним психотерапевтичним методикам зцілення, а й ті, де розглядаються міждисциплінарні підходи, спрямовані на групові соціальні суб'єкти, зміни в соціально-психологічних, соціокультурних, політико-ідеологічних характеристиках великих груп.

Зокрема, практики колективного зцілення від історичної травми стали предметом вивчення Т. Лісея і Ф. Левіс (Leisey, & Lewis, 2016). Пропонований авторами підхід щодо колективного зцілення в разі історичної травми значно відрізняється від західних концепцій «терапії». Таке зцілення, що відбувається на колективному рівні, оприявнює корінні причини травми разом із сумарною реакцією на історичну травму. Для того щоб ці процеси були ефективними і стійкими, проблему зцілення від історичних травм треба розв'язувати у зв'язку з питаннями влади і відновлення правосуддя під керівництвом громади.

М. Шамаї в роботі «Системні інтервенції щодо колективної і національної травми» (Shamai, 2016) обґрунтовує теоретичні засади розуміння колективної і національної травми на основі концепції системної теорії та розглядає способи впровадження системної теорії в інтервенції на мікро-, мезо- і макрорівнях. Особливу увагу автор приділяє використанню під час спілкування із жертвами соціально-політичних і культурних чинників втручання, наголошуючи на важливості етичних

аспектів роботи соціальних працівників та інших фахівців із психічного здоров'я. Значне місце відводить він у своїй роботі як теорії, так і практиці роботи з колективними і національними травмами.

Книга Т. Хюбла присвячена лікуванню колективної травми, що базується на концепції інтеграції міжпоколінних і культурних ран (Hьbl, 2020). Дослідник пропонує новий підхід до лікування колективних травм, розглядаючи як їхні видимі наслідки, так і більш глибоке коріння. У роботі поєднуються духовні практики і результати останніх наукових досліджень, детально описується процес інтеграції колективної травми, використовується групова модальність для «викликання» та остаточного «розчинення» застряглих травматичних енергій. Пропонується не лише глибокий аналіз завданої спільноті травми, а й сповнений надії погляд у майбутнє.

Останнім часом значного поширення набуває така практика роботи з протидіючими групами, як «миробудування» (peacebuilding). Вона передбачає спільну роботу задля досягнення примирення між учасниками смертельних або деструктивних міжгрупових конфліктів, тобто таких протистоянь, де представники супротивних сторін убивали одне одного (Schmelzle, & Fischer, 2009; Hester, 2015). Це дуже складне завдання – примирення запеклих ворогів в умовах, коли зовсім свіжими є обопільно завдані смертельні рани. Але його успішне вирішення могло б стати ефективним засобом профілактики історичних травм. Так, в одній із розвідок аналізується опрацювання проблем травматичного стресу в програмах миробудування, зосереджених на молоді в умовах конфлікту, оскільки саме молодь є найбільш вразливою щодо психічних та емоційних страждань під час насильницьких конфліктів (Hester, 2015).

Особливо ефективним засобом опрацювання колективних травм є методи дії, зокрема метод *соціодрами*. Колективні травми – один з основних фокусів, на які спрямована практика застосування соціодрами у світовому досвіді (Kellermann, 2007; Wiener, Adderley, & Kirk, 2011). Про особливості цього методу більш детально йтиметься далі.

У численних розвідках зарубіжних дослідників аналізуються процеси в травмованих групах, зокрема розглядаються різні способи опрацювання колективних травм. Так, Д. Кінзі, спираючись на принципи поведінкової терапії, описує психотерапевтичні засоби для лікування важких випадків ПТСР у масово травмованих біженців. Зокрема, йдеться про конкретні труднощі, з якими стикається ця група, і реагування на них терапевта: потребу розповісти історію травми і здатність терапевта слухати; потребу пацієнта давати і здатність терапевта отримувати (Kinzie, 2001).

С. Ліу і С. Лім. які вивчали рівень госпіталізації дітей з колективними травмами і розладами психічного здоров'я у штаті Нью-Йорк протягом 1999–2013 років, зауважили зростання рівня госпіталізації з приводу психічного здоров'я протягом останніх десятиліть як на місцевому, так і на національному рівні. Особливістю дітей штату Нью-Йорк є те, що протягом останніх двох десятиліть вони стали свідками кількох колективних травматичних подій, як-от терористичні атаки 11 вересня 2001 року, велика рецесія та ураган Сенді 2012 року і його наслідки Це наклало свій відбиток на загальні проблеми, пов'язані із психічним здоров'ям молоді (Liu, & Lim, 2020).

Останнім часом з'явилася низка публікацій, пов'язаних з дослідженням масової травми від пандемії COVID-19. Так, Е. Зцепієтовська, Е. Завадська і С. Філіп'як вивчали сприйняття змін у певних сферах життя дорослими різних національностей у зв'язку з довготривалою пандемією COVID-19. Ще одним завданням було виявлення факторів, що підвищують ризик травматизації через негативні зміни в житті, спричинені пандемією (Szepietowska, Zawadzka, & Filipiak, 2022).

Заслужовує на увагу і вітчизняний досвід опрацювання колективних травм та їхніх наслідків. Згадаймо, наприклад, українські практики проєктування життєвого шляху особистості, пов'язані, зокрема, з «потенційними ямами» лінії життя як наслідком травматичного досвіду (Семиліт, 2021), а також теорію і практику опрацювання колективних травм, спричинених російсько-українською війною. Саме цей досвід був у фокусі уваги «круглого столу» 9 червня 2022 року (Горностай, & Чорна, 2022).

Виклад основного матеріалу дослідження. Подолання наслідків історичних травм через їх опрацювання є окремою великою проблемою в тематиці колективної травматизації. Одна з ліній такого опрацювання пов'язана із суспільними практиками окультурювання і ритуалізації історичного досвіду. У своєму прагненні подолання наслідків колективних травм суспільство знову і знову звертається до засобів, які застосовувалися для цього фактично протягом усієї історії людства. Їхня суть полягає в усвідомленні та емоційному опрацюванні травматичних подій. Цей культурно-історичний досвід є надзвичайно цінним для лікування колективних травм, особливо в умовах євроінтеграції України, активного впровадження європейських і загальнолюдських цінностей.

Окультурювання колективної травми. До практик окультурювання належить складання літературних і мистецьких творів на тему колективної травми. У давнину це було предметом *міфології* і *міфотворчості*. Практично у всі часи ці завдання виконував *героїчний*

епос, а також інші твори літератури, присвячені цій тематиці. Для того щоб літературна пам'ятка мала зілжувальний потенціал, треба, щоб вона сприяла катарсичному завершенню всіх переживань, що супроводжують колективну травму. Це не лише гордість за героїзм і звитягу сучасників і предків. Це також і горювання та оплакування трагізму подій, це й такі переживання, як спокутування провини, каяття, примирення з колишніми ворогами, переживання поваги до них і визнання за ними свого права на такі переживання.

У героїчному епосі оплакуванню трагічних подій приділяється багато уваги. Цьому аспектові присвячено окремі жанрові форми епосу, якими є «*пісні*» і «*плачі*». Важливо, що оплакуються не лише свої втрати, а й втрати переможених, висловлюється повага до їхньої боротьби, їхнє право на власну позицію. Таких прикладів є чимало в Гомеровій «*Іліаді*», де оспівується трагедія захисників Трої. Поема рясніє численними описами смертей та оплакувань як греків і їхніх союзників, так і троянців. Один із найбільш відомих епізодів – оплакування троянського героя Гектора його дружиною Андромахою – знайшов відображення в багатьох пізніших творах мистецтва.

Одним із зразків такої жанрової форми є «*Плач Єремії*» – книга Старого Заповіту, яка складається із п'яти жалібних пісень про зруйнування Єрусалиму вавилонським царем Навуходоносором у VI столітті до нашої ери. У середньовічному європейському епосі оплакуванню трагічних подій присвячено такі відомі твори, як «*Пісня про Роланда*», «*Пісня про Нібелунгів*» та багато інших. Подібні приклади можна знайти і у вітчизняній культурі. У давньоруській пам'ятці – героїчному епосі «*Слово о полку Ігоревім*» – одним із найпопулярніших епізодів є «*плач Ярославни*». Дружина новгород-сіверського князя Ігоря Святославича тужить за своїм чоловіком, який потрапив у полон після того, як його військо зазнало поразки в невдалому поході проти половців.

Оплакування трагедії в міфології та героїчному епосі дає позитивну трансформацію, сприяє загоєнню травм, відтак травма перестає бути джерелом нової агресії, спрямованої на відновлення колишньої величі. Завдяки переживанню колективної травми в мистецтві. можуть народжуватись нові жанри й течії. Так, *джаз* і, особливо, *спіричуелс* – музичні течії, які виникли на американському континенті на межі XIX і XX століть, – можна розглядати як культурну відповідь на численні історичні травми темношкірої раси. Це, безперечно, є і своєрідною формою зілження від них.

У процесі окультурення можуть бути задіяні всі жанри культури: музичні твори, зокрема народні пісні; фольклор, анекдоти, політична карикатура. У наш час, крім традиційних видів і жанрів культури, велике

значення мають кінематограф, медіа. Без перебільшення, усі форми культури сприяли зціленню повоєнних поколінь від колективної травми Другої світової війни. Завдяки таким практикам травматичний досвід перестає бути травмою, а перетворюється на історичну подію, стає нетравматичним наративом, його наслідки м'якшають і стають не такими загрозливими.

Усі ці надбання культури можна успішно використовувати в сучасній психотерапевтичній практиці, наприклад у таких її видах, як бібліотерапія, драматерапія на матеріалі відповідних творів мистецтва, а також бібліодрама, міфодрама, аксіодрама та інші методи дії.

Ритуалізація колективної травми. Ритуалізація трагічних подій має не менше значення серед різних способів подолання колективної травми та її наслідків. Ритуалізація – це дні пам'яті, річниці для вираження колективної скорботи, оплакування, поминання; канонізація історичних постатей тощо. Велике значення має створення на відзначення трагічних подій пам'ятників у формі скульптур, архітектурних творів, монументального живопису, наприклад, модного сьогодні жанру *муралів* (картин на стінах будинків). Усі пам'ятники містять подвійний смисл – ритуалізація і окультурення.

Що це дає? На рівні малих груп, на рівні індивідуальних травм (наприклад, смерть близької людини) суспільство виробило цілу низку ритуалів, які є засобами заліковування травми (сюди, до речі, належать і надгробні пам'ятники). Ці ритуали необхідні, вони надзвичайно важливі і для середніх та великих груп, і на рівні цілих суспільств і цивілізацій.

Не менш важливими є політичні і громадські заходи, спрямовані на відновлення справедливості: встановлення відповідальності за злочини, що дає змогу якщо не прямо (якщо це неможливо), то хоча б символічно відновити справедливість. Для засудження найжахливіших злочинів, що ставали причиною великих колективних травм, створювалися *міжнародні трибунали*. Так, після Другої світової війни працювали міжнародні військові трибунали в Нюрнберзі (1945 р.) і Токіо (1946 р.), метою яких було засудження злочинів німецьких нацистів та японських воєнних злочинців, винних у розв'язуванні війни. Міжнародні трибунали створювалися також 1993 року після війни в колишній Югославії, яка супроводжувалась актами геноциду, а також 1995 року для засудження злочинів геноциду в Руанді.

У контексті зцілення колективної травми російсько-української війни важливо добитися створення трибуналу щодо злочинів Російської Федерації під час воєнної агресії в Україні. Не менш важливо також визначити всі злочини минулого, якщо не в юридичному, то принаймні в соціально-історичному сенсі. Потрібно визначити всіх відповідальних,

назвати конкретних політичних суб'єктів, винних у злочинах. Це варто зробити навіть щодо тих злочинів, які були скоєні колись давно і після яких минуло багато часу.

Методи психологічної допомоги жертвам колективних травм.

Робота з подолання колективних травм потребує спеціальних соціально-психологічних і психотерапевтичних заходів, що базуються на методах соціальної психології, психотерапії, реабілітології. Багато із цих методів виникли на стикі з мистецтвом та іншими суспільними практиками.

Є група методів, які можна об'єднати в *системний сімейний підхід*. У цій парадигмі можна опрацьовувати наслідки колективної травми з малими і великими групами, залучаючи їхніх представників до проведення такої роботи. Метод має великі можливості і для індивідуальної роботи, коли учасники звертаються до історії своєї родини, власного роду і навіть суспільства загалом (Гольжак де, 2003; Шутценбергер, 2005). Можна, наприклад, за допомогою іграшок змодельовати сімейно-родову систему і працювати з нею.

Особливістю цього підходу є те, що у фокусі уваги тут завжди перебувають усі сторони травматичної взаємодії – і жертви, і агресори. Позицію, спрямовану на зцілення від травмування всіх сторін конфлікту, можна проілюструвати, звернувшись до книги Д. ван Кампенхаута «Сльози предків» (2012). У самій назві цієї книги відображено роботу із жертвами і переслідувачами в колективній душі, що підкреслює важливість урахування всіх переживань, навіть таких, яких ми зазвичай не хочемо торкатися.

До сімейного системного підходу відносять також *метод сімейних (системних) розміщень* (Вебер, 2007). Метод дає змогу ефективно працювати з проблемним сімейним матеріалом, зокрема з колективними травмами на рівні сімейної системи. Ці події спричинюють різні дисфункції в системі, які позначаються як на житті окремих індивідів, так і на сімейних групах і сімейно-родовій системі загалом. Робота дає змогу прийняти травматичний досвід, відновивши тим самим цілісність системи.

Для роботи над колективними травмами та іншими соціокультурними темами розроблено низку методів, які є дуже ефективними моделями людської практики. Серед них – так звані *методи дії*, які можна застосовувати як в індивідуальній терапії, так і в груповій роботі. В індивідуальній психотерапії фокус уваги має бути не на групі, а на людині, яка «поміщають» у певну соціальну чи історичну ситуацію, переломлену крізь призму конкретної історії індивіда, його роду або великої етнічної групи. Одна із цілей роботи може полягати у взаємодії з

постатями, пов'язаними з колективною травмою, у вираженні скорботи, прихованого гніву та відновленні втраченої наступності родової пам'яті.

Методи дії мають низку переваг порівняно з іншими підходами, оскільки «працюють» з реальними ситуаціями із життя людини, що максимально наближає їх до дійсності. Процес розгортається не як розмірковування, а як дія, що залучає не лише раціональні сфери (інтелект, сприйняття і пам'ять), а й емоційно-чуттєві і тілесно-рухові складники поведінки. Це не тільки підвищує ефективність практичних рішень і міцність засвоєння досвіду, а й відкриває можливості для емоційного відреагування (аж до всіх форм катарсису), зачіпає глибокі особистісні пласти, що дає змогу працювати з глибинною проблематикою.

Психодрама – один із найпопулярніших методів дії (Карп, Холмс, & Таунов, 2013). Вона є інтегральним методом, заснованим на рольовій грі, але нею не обмежується. У психодрамі використовується велика група технік, серед яких найважливішими є «дублювання», «обмін ролями» і «дзеркало». Це дає змогу подивитися на ситуацію під різними кутами зору, сприйняти позицію іншого, зрозуміти неусвідомлені чинники поведінки.

Соціодрама. Однією із соціально-психологічних технологій, що належить до методів дії, є *соціодрама*. Цей метод застосовують для практичного опрацювання проблем конфліктної взаємодії в малих, середніх і великих групах людей та інших спільнотах. Практична робота здійснюється переважно в малих групах. Соціодрама є одним із найефективніших методів опрацювання колективних травм, що спеціалізується на таких темах.

Метод соціодрами розробив у 30-ті роки ХХ століття Я. Морено (Moreno, 1953). Наразі соціодраму розглядають, як одну із форм психодрами, але найчастіше вважають самостійним методом дії (Келлерман, 2004). На відміну від психодрами, у ній досліджується тема, спільна для всієї групи, яка є в цій соціодрамі головним героєм. Соціодрама – це виключно груповий метод; вона дуже корисна, якщо треба подолати негативні тенденції групової динаміки, помилкові стереотипи, внутрішньогрупові і міжгрупові конфлікти, упереджене ставлення до інших груп чи інших цінностей, групові страхи, помилкові стереотипи тощо. Метод соціодрами – чудовий інструмент для роботи з колективними травмами та їхніми наслідками (Kellermann, 2007).

Яскравою ілюстрацією використання методів дії з усіма конфліктними сторонами є цікавий досвід ізраїльського психотерапевта Я. Наора (2005). Він проводив психодраматичні і соціодраматичні семінари, у яких брали участь нащадки жертв Голокосту і нащадки

нацистів, що воювали в Другій світовій війні (зокрема і тих, хто працював у концтаборах). Результати спільної роботи нащадків жертв і нащадків агресорів над цією важкою темою, за оцінками психологів, дуже важливі. Практику соціодрами можна ефективно поєднувати з техніками ритуалізації (Наор, & Готт, 2011).

Прикладом ефективного використання соціодрами є опрацювання наслідків теракту в німецькому місті Золінгені, через який суперечності між німецьким і турецьким населенням цього міста мало не призвели до громадянської війни. Відтак було проведено кілька соціодраматичних семінарів, куди запросили тих, хто вважав себе найбільш постраждалим, кого емоційно найбільше зачепила ця подія, а також тих, хто працює з людьми: педагогів, представників преси, влади тощо. Завдяки цим заходам конфлікт повністю було подолано (Гайслер, 2004).

Вибраний досвід. Автором розроблено низку соціодраматичних семінарів, мета яких – опрацювання різних суспільно-політичних та соціально-історичних проблем і ситуацій, зокрема пов'язаних з колективними травмами та їхніми близькими й віддаленими наслідками.

Одним із перших напрацювань стала соціодрама *«Чотири кольори української політики»*, започаткована майже спонтанно в перші дні Помаранчевої революції 2004 року (Горностай, 2004) і пізніше апробована на кількох наукових конференціях. У цій соціодрамі опрацьовувалася травма, пов'язана з боротьбою громадян проти фальшування результатів виборів Президента України і фактичним розколом українського суспільства через прихильність до різних кандидатів.

Після Революції гідності і колективних травм, отриманих унаслідок розстрілу мітингувальників на Майдані Незалежності, анексії Криму і початку війни на Донбасі у 2014 році, виникла потреба осмислення нової реальності, групової рефлексії суперечностей, які панували в тогочасному соціумі, і відреагування цілої низки пов'язаних із цим переживань. Тож автор провів низку соціодраматичних семінарів у різних регіонах України, зокрема в Києві (березень, листопад 2014 р.), Мелітополі (травень 2014 р.), Житомирі (жовтень 2014 р.), Сєвєродонецьку (листопад 2014 р.). Семінари, метою яких було надання соціально-психологічної допомоги соціальним групам і суспільству загалом, показали високу ефективність, а також підтвердили, що за відносно короткий проміжок часу можна здійснити суттєві зміни в груповій свідомості та груповому несвідомому.

Окремою цікавою темою є *історична соціодрама*, покликана працювати з національною та історичною самосвідомістю, національною

ідентичністю, історичною пам'яттю з метою долання наслідків історичних травм, яких було так багато в нашій історії.

Однією із перших була присвячена темі Голодомору 1932–1933 років історична соціодрама *«Паростки життя сльозами предків»*, розроблена 2008 р. (до 75-ї річниці трагедії) і проведена у форматі синтезу соціодрами і *аксіодрами*. Робота проводилася на символічному рівні, основними дійовими особами були персоніфіковані цінності, актуальні для цих подій: Голод, Життя, Смерть, Хліб, різні почуття тощо. Ставилося таке завдання: прийняти сам історичний факт, дозволити йому бути в шереху інших сторінок історії («Це було саме так; була трагедія. Це вже неможливо змінити»), перевівши тим самим інформацію з групового несвідомого в групову свідомість. Під час роботи опрацьовувалися різні почуття: гніву, сорому, образи, провини, бажання помсти, почуття скорботи, жалю, покаяння. Після вираження гніву (до винних, до жертв, до самих себе тощо) стало можливим вираження любові, прихильності: «ми будемо пам'ятати про вас, пишатися вами». Завершилася робота сценами символічних «послань» з минулого в теперішнє, з теперішнього – у минуле і з теперішнього – у майбутнє.

Цікавими і змістовними є історичні соціодрами на теми ключових подій української історії. Так, соціодраму *«Переяславська рада»*, розроблену 2017 р., автор присвятив розвінчання міфу про «возз'єднання» українського і російського народів. Дія розгорталася навколо Переяславської ради 1654 року між Гетьманщиною і Московією. У драматичній формі учасники інсценували в ролях такі події: перемовини між представниками Гетьманщини і Московії, рада в Переяславі, суперечності навколо присяги, розірвання угоди, війна Московії проти Козацької держави, спроба укласти новий договір і його розірвання. Завершилася драматургічна частина посланнями сучасникам від імені історичних постатей, задіяних у грі (Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Сірка та інших). Після цього відбулася групова рефлексія переживань, викликаних цим дійством.

За схожими принципами будувалася також історична соціодрама *«Батуринська трагедія»*, розроблена 2019 року. В її основу покладено подію, що сталася невдовзі після Полтавської битви між Московією і Швецією, коли в 1708 році військом Олександра Меншикова за наказом царя Московської держави Петра I було знищено гетьманську столицю Батурин. Тоді загинуло 15 тисяч захисників міста. Це була відповідь на спробу українського гетьмана Івана Мазепи здобути незалежність для України. На семінарі було інсценовано ухвалення московитами рішення йти війною на Батурин, облогу міста і його захист козаками й мешканцями, зраду, унаслідок чого московські війська увійшли в

Батурин, жалобу за загиблими. Частину подій подано в символізованій формі через неможливість повною мірою зобразити епічні події у форматі психологічного семінару і з міркувань безпеки під час інсценування бойових дій. Завершився семінар вираженням групою колективної скорботи, гніву на адресу зрадників і гордості за тих, хто мужньо захищав рідне місто (козаків і мешканців Батурина).

Одним із жанрів соціодрами є *міфодрама* – інсценована дія на тему міфологічних сюжетів. Тут бачимо своєрідний синтез сучасної психотерапії і стародавніх практик окультурювання травми, якими є міфологія і епос. У цій грі можна вирішувати такі ж завдання, як і в історичній соціодрамі – групові конфлікти, травми тощо. Для цього добирається сюжет, близький за суттю до актуальної проблеми сьогодення.

Міфодрама «*Війна олімпійських богів з титанами*» проводилася невдовзі після президентських виборів 2010 року, коли перемогли промосковські сили і відбувся їхній реванш після поразки в Помаранчевій революції. Апофеозом цих подій стали так звані Харківські угоди, де фактично було створено передумови майбутньої здачі Криму. Розіграний сюжет у символічній формі відтворював запеклу боротьбу двох політичних таборів і поразку демократичних сил. Під час роботи вдалося не лише здійснити рефлексію переживань, пов'язаних з цією травмою, а й віднайти психологічні ресурси для її подолання та подальшої актуалізації суспільних цінностей.

Міфодрама «*Троянська війна*» проводилася у 2016 році – після того, як трагічні і водночас досить активні воєнні події 2014–2015 років (насамперед Іловайська трагедія) змінилися пасивною фазою «мінського процесу». На відміну від соціодрам 2014 року, про які йшлося вище, ця проводилася не в момент гострої колективної травми, а в період посттравматичної суспільної стагнації, що спричинило певну соціальну депресію. Трагічний сюжет Троянської війни, оплакування міфічних героїв перегукувалися з недавніми подіями власної історії. Облога Трої і героїчний захист міста відроджували в пам'яті героїчний захист Донецького аеропорту. Підступна військова хитрість («*троянський кінь*») асоціювалася із розстрілом російськими військовими українських бійців, що виходили з Іловайського котла. Переживання подій стародавньої історії сприяло заліковуванню колективної травми, актуальної для сьогодення, допомогло віднайти ресурси для підвищення рівня соціальної активності. Проведення міфодрами «*Троянська війна*» може бути корисним і нині, у розпал російсько-української війни. Зокрема, можна провести паралелі між облогою та захистом Трої і героїчною обороною Маріуполя.

Методом соціодрами можна опрацьовувати не лише травми, пов'язані із соціально-політичними подіями, а й масові травми, спричинені, наприклад, пандеміями. У цьому ключі 2021 року розроблено соціодраму з елементами аксіодрами *«Вірусифобія versus Вакцинофобія»*. На ній обіграно такі феномени масової травми пандемії COVID-19, як вірусифобія і вакцинофобія. Зроблено, власне, спробу виявити суспільні міфи, які за цим стоять; дослідити соціальну динаміку, спричинену пандемією; визначити мотиви різних форм соціальної поведінки, пов'язаної з пандемією. Учасники змогли не лише розкрити свою позицію щодо цієї проблематики, а й стати на місце опонентів, спробувати віднайти шляхи вирішення спричиненої пандемією конфліктної взаємодії в суспільстві. Суттєвим складником дійства стала робота з переживаннями.

Висновки та перспективи. Упровадження описаних методів роботи з наслідками колективних травм ставить за мету протидіяти процесу групової травматизації в міжгруповій взаємодії та інших складних соціальних ситуаціях. Така робота сприятиме також поступовому зціленню суспільства від наслідків колективних та історичних травм і наступному оздоровленню колективної психіки. Сучасна російсько-українська війна спричинила нову колективну травму, яку доведеться долати протягом найближчих років і у віддаленій перспективі. Це збільшує актуальність застосування методів зцілення і водночас дає надію, що цей процес буде доволі ефективним.

На нашу думку, незважаючи на тяжкість травми війни, що матиме численні і довготривалі наслідки, у нашому суспільстві є достатньо ресурсів, щоб упоратися із цими проблемами, і ця подія не буде фатальною. Основна робота щодо подолання наслідків травмування буде після перемоги. Потрібно реалізувати низку суспільних, політичних, юридичних, інформаційних, мистецьких та інших заходів для ритуалізації та окультурення травми війни, що є ефективним способом її подолання. Цьому сприятиме і психотерапевтична практика, зокрема методи політичної та історичної соціодрами, міфодрами, аксіодрами, які дадуть змогу на безпосередньому і символічному рівнях опрацювати найтрагічніші події сучасної війни.

За умови ефективного подолання негативних соціально-психологічних наслідків війни, до яких належить і колективна травма, у суспільства зростуть шанси досягнути більших здобутків, ніж перед війною. Це підвищить готовність суспільства до демократизації, подолання корупції, прогресивних реформ в економіці, державному управлінні, а також сприятиме прогресивним змінам у суспільстві: зниженню внутрішнього розшарування, перебудові системи суспільних

цінностей, патріотичній переоцінці історії, стрімкому культурно-мистецькому розвитку, який розпочався ще перед війною. З'явиться новий український героїчний епос, який стане важливим складником зміцнення від історичних травм.

Список використаних джерел

Вебер, Г. (Сост.) (2007). *Практика семейной расстановки: Системные решения по Берту Хеллингеру*. Пер. с нем. Москва: Ин-т Консультирования и системных решений.

Гайслер, Ф., Гёрмар, Ф. (2004). Обмен ролями с врагом: Мореновская социодрама работает с темой насилия и праворадикализма. *Психодрама и современная психотерапия*, № 4, 50–68.

Гольжак, В. де (2003). *История в наследство: Семейный роман и социальная траектория*. Москва: Изд-во Ин-та Психотерапии.

Горностай, П. П. (2004). Социодрама на Майдане: Четыре цвета украинской политики. *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 43–49.

Горностай, П. П., Чорна, Л. Г. (Ред.) (2022). *Міжгрупове взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, додання травми: матеріали круглого столу*. [Електронний ресурс]. Київ: Талком. Взято з <http://gorn.kiev.ua/group/Intergroup-Interaction-in-War-Time.pdf>

Кампенхаут, Д. ван. (2012). *Слезы предков. Жертвы и преследователи в коллективной душе*. Москва: Институт консультирования и системных решений.

Карп, М., Холмс, П., & Таувон, К. Б. (Ред.) (2013). *Руководство по психодраме*. Пер с англ. Киев: Изд. П. Горностай.

Келлерман, П. Ф. (2004). Социодрама. *Психодрама и современная психотерапия*, № 4, 7–21.

Наор, Я. (2005). Театр Холокоста. *Психодрама и современная психотерапия*. № 4, 15–30.

Наор, Я., & Готт, Х. (2011). Навстречу исцелению: Противостояние Холокосту через психодраму, социодраму и ритуалы. *Психодрама и современная психотерапия*, 1–2, 39–46.

Семиліт, М. В. (2021). *Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05*. Сєверодонецьк: СНУ ім. В. Даля.

Шутценбергер, А. А. (2005). *Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы*. Пер с фр. Москва: Изд-во Института Психотерапии.

Hester, L. (2015). Invisible Suffering: Practitioner Reflections on Peacebuilding Programs with Youth Exposed to Traumatic Stressors in Intergroup Conflict. *Electronic*

Theses and Dissertations. 1030. Retrieved from <https://digitalcommons.du.edu/etd/1030>

Hьbl, T. (2020). *Healing Collective Trauma: a process for integrating our intergenerational and cultural wounds*. Boulder: Sounds True.

Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley, 2007.

Kinzie, J. D. (2001). Psychotherapy for Massively Traumatized Refugees: The Therapist Variable. *American Journal of Psychotherapy*, 55 (4), 475–490.

Leisey, T., & Lewis, P. (2016). *Historical Trauma, Power, and an Argument for Collective Healing Practices*. Boston, MA: The Heller School for Social Policy and Management, Brandeis University.

Liu, S. Y., & Lim, S. (2020). Collective Trauma and Mental Health Hospitalization Rates Among Children in New York State, 1999-2013: Age, Period, and Cohort Effects. *Journal of traumatic stress*, 33(5), 824–834. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/jts.22449>

Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psycho-therapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc.

Schmelzle, B., & Fischer, M. (Eds.) (2009). *Peacebuilding at a Crossroads? Dilemmas and Paths for Another Generation*. Berghof Handbook Dialogue Series No. 7, Berlin: Berghof Foundation.

Shamai, M. (2016). *Systemic Interventions for Collective and National Trauma: Theory, Practice*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Szepietowska, E. M. al. Zawadzka, E., Filipiak, S. (2022). Symptoms of Post-Traumatic Stress Disorder and the Sense of Gains and Losses during the COVID-19 Pandemic: An International Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 19(6): 3504. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/ijerph19063504>

Wiener, R., Adderley, D., & Kirk, K. (Eds.) (2011). *Sociodrama in a Changing World: An anthology of international developments*. Raleigh, NC: www.lulu.com.

References

Gaulejac, V., de (2003). *Istoriya v nasledstvo: Semeynyy roman i sotsialnaya trayektoriya* [History in inheritance: Family romance and social trajectory]. Moscow: Publishing House of Institute of Psychotherapy. (in Russian)

Geisler, F., & Gurrmar, F. (2004). Obmen rolyami s vragom: Morenovskaya sotsiodrama rabotayet s temoy nasiliya i pravoradikalizma [Role Reversal with the Enemy: Morenian Sociodrama Works with the Theme of Violence and Right-radicalism]. *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 50–68. (in Russian)

Gornostai, P. P. (2004). Sotsiodrama na Maydane: Chetyre tsveta ukrainskoy politiki. [Sociodrama on the Maidan: Four Colors of Ukrainian Politics] *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 43–49. (in Russian)

Gornostai, P. P., & Chorna, L. H. (Eds.) (2022). *Mizhhrupova vzaïmodiia v umovakh viiny: identychnosti, kartyny svitu, dolannia travmy: materialy kruhloho stolu* [Intergroup interaction in conditions of war: identities, worldviews, overcoming trauma: materials of a round table]. [Electronic resource]. Kyiv: Talkom. Retrieved from <http://gorn.kiev.ua/group/Intergroup-Interaction-in-War-Time.pdf> (in Ukrainian)

Hester, L. (2015). Invisible Suffering: Practitioner Reflections on Peacebuilding Programs with Youth Exposed to Traumatic Stressors in Intergroup Conflict. *Electronic Theses and Dissertations*. 1030. Retrieved from <https://digitalcommons.du.edu/etd/1030> (in English)

Ньбл, Т. (2020). *Healing Collective Trauma: a process for integrating our intergenerational and cultural wounds*. Boulder: Sounds True. (in English)

Kampenhout, D., van (2012). *Slezy predkov. Zhertvy i presledovately v kollektivnoy dushe* [The Tears of the Ancestors: Victims and Perpetrators in the Tribal Soul]. Moscow: Institute for Consulting and System Solutions. (in Russian)

Karp, M., Holmes, P., & Tauvon, K. B. (Eds.) (2013). *Rukovodstvo po psikhodrame* [The handbook of Psychodrama]. Kyiv: Publ. P. Gornostai. (in Russian)

Kellermann, P. F. (2004). Sotsiodrama. [Sociodrama] *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 15–30. (in Russian)

Naor, Y. (2005). Teatr Holokosta [The Theater of the Holocaust]. *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 15–30. (in Russian)

Naor, Y., & Goett, H. (2011). Navstrechu itseleniyu: Protivostoyaniye Kholokostu cherez psikhodramu, sotsiodramu i ritualy [Towards Healing: Confronting the Holocaust through Psychodrama, Sociodrama and Rituals]. *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 1–2, 39–46. (in Russian)

Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley, 2007. (in English)

Kinzie, J. D. (2001). Psychotherapy for Massively Traumatized Refugees: The Therapist Variable. *American Journal of Psychotherapy*, 55 (4), 475–490. (in English)

Leisey, T., & Lewis, P. (2016). *Historical Trauma, Power, and an Argument for Collective Healing Practices*. Boston, MA: The Heller School for Social Policy and Management, Brandeis University. (in English)

Liu, S. Y., Lim, S. (2020). Collective Trauma and Mental Health Hospitalization Rates Among Children in New York State, 1999–2013: Age, Period, and Cohort Effects. *Journal of traumatic stress*, 33(5), 824–834. <https://doi.org/10.1002/jts.22449> (in English)

Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psycho-therapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc. (in English)

Schmelzle, B., & Fischer, M. (Eds.) (2009). *Peacebuilding at a Crossroads? Dilemmas and Paths for Another Generation*. Berghof Handbook Dialogue Series No. 7. Berlin: Berghof Foundation. (in English)

Schützenberger, A. A. (2005). *Sindrom predkov. Transgeneratsionnyye svyazi, semeynyye tayny, sindrom godovshhiny, peredacha travm i prakticheskoye ispolzovaniye genosotsiogrammy* [The Ancestor Syndrome: Transgenerational Psychotherapy and the Hidden Links in the Family Tree]. Moscow: Institute of Psychotherapy publ. (in Russian)

Shamai, M. (2016). *Systemic Interventions for Collective and National Trauma: Theory, Practice*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group. (in English)

Semylit, M. V. (2021). *Sotsialno-psykholohichni zasady proektuvannia zhyttievoho shliakhu osobystost*. [Socio-psychological principles of designing a person's life path]: thesis ... Dr. Psychol. Sciences: 19.00.05. Severodonetsk: V. Dahl EUNU. (in Ukrainian)

Szepietowska, E. M., Zawadzka, E., & Filipiak, S. (2022). Symptoms of Post-Traumatic Stress Disorder and the Sense of Gains and Losses during the COVID-19 Pandemic: An International Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 19(6): 3504. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/ijerph19063504> (in English)

Weber, G. (Comp.) (2007). *Praktika semeynoy rasstanovki: Sistemnyye resheniya po Bertu Khellingeru* [The practice of family constellation: System solutions according to Bert Hellinger]. Moscow: Institute of Consulting and System Solutions. (in Russian)

Wiener, R., Adderley, D., & Kirk, K. (Eds.) (2011). *Sociodrama in a Changing World: An anthology of international developments*. Raleigh, NC: www.lulu.com. (in English)

УДК 316.614.4 – 057.875

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-94>

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-5274-574X

Iryna_zhadan@ukr.net

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ЩОДО РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

Актуальність. Потреба в коригуванні освітньої політики щодо розвитку ГК набуває особливої актуальності в умовах російсько-української війни, особливо у другій її фазі, коли на тлі емоційного і фізичного виснаження та загострення на фронті українці демонструють брак рефлексивних компетентностей.

Метою статті є здійснення аналізу засад державної освітньої політики щодо розвитку громадянської компетентності молоді.

Результати. На основі співвіднесення компонентів соціально-психологічної моделі ГК та результатів навчання, задекларованих у базових навчальних планах з предметів суспільствознавчої галузі, оцінюються: 1) релевантність очікуваних здобутків учнів 9-11 класів показникам громадянських компетентностей; 2) дотримання принципів послідовності, тягlostі та наступності освітніх впливів; 3) відповідність принципу достатності компетентностей, набуття яких визначено планами; 4) імовірні причини гальмування розвитку окремих компетентностей. Встановлено, що завдання розвитку двох третин компетентностей артикулюється в базових навчальних програмах епізодично, відтак вимоги щодо наступності і тягlostі освітніх впливів практично не дотримуються. Окремі громадянські компетентності (насамперед здатності до критичної рефлексії, до прийняття рішень в умовах невизначеності, до ідентифікації себе як суб'єкта активності та ін.) не згадуються в переліку очікуваних результатів навчальної діяльності, тобто завдання їх розвитку не артикулюється. Очікування щодо набуття учнями когнітивних компетентностей задекларовані, але не забезпечені релевантними освітніми впливами. Ступінь розвитку компетентностей пропонується оцінювати за одним-двома показниками, які є індикаторами окремих компонентів компетентностей, почасти не основних. Відтак зроблено висновок про необхідність коригування освітніх впливів на розвиток громадянської компетентності.

Перспективи подальших досліджень. Запропоновано напрями дій суб'єктів освітньої політики (МОН України, ЗВО, ІППО, громадських об'єднань, ЗМІ) щодо її реалізації.

Ключові слова: освітня політика; навчальні програми; очікувані результати навчання; громадянські компетентності; релевантність освітніх впливів; ресурси соціального середовища.

Iryna V. Zhadan

PhD in Psychology, senior researcher, Chief Research Associate
of the Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,
Institute of social and political psychology National Academy of Educational
Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-5274-574X
Iryna_zhadan@ukr.net

EDUCATIONAL POLICY REGARDING THE DEVELOPMENT OF YOUTH'S CIVIC COMPETENCE: ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS

Urgency. The need to adjust the educational policy regarding the development of the GC becomes especially relevant in the conditions of the Russian-Ukrainian war, especially in its second phase, when against the background of emotional and physical exhaustion and aggravation at the front, Ukrainians demonstrate a lack of reflective competences.

Aim. The foundations of state education policy on the development of civic competencies in youth.

Results. Based on the correlation of components of civic competencies' social-psychological model and results of training, declared in basic learning plans of social studies disciplines, the following criteria are being evaluated: 1) relevance of expected accomplishments of 9th-11th grade students to the indicators of civic competencies; 2) respect for the principles of consistency, continuity, and succession of educational impacts; 3) compliance of the competencies, acquired according to the plans, with the principle of sufficiency; 4) possible reasons for inhibition of development of certain competencies. It was determined that the task of development of two-thirds of the competencies is articulated in basic learning plans sporadically, hence the requirements regarding succession and continuity of education impacts are practically not satisfied. Certain civic competencies (namely, the ability to critical reflection, decision-making in a state of uncertainty, ability to self-identify as a subject of activism, and others) are not included in the list of expected results of educational activities, that is, the task of development of these competences is not articulated. Expectations regarding the acquiring of cognitive competencies by students are declared but are not secured with relevant education impacts. It is suggested to evaluate the level of development of competencies by one or two indicators, which reflect certain components of

competencies, often not the main ones. Thus the conclusion is made about the need for correction of education impacts on the development of civic competency.

Prospects for the practical application of research results Action directions for subjects of education policy (Ministry of Education of Ukraine, Higher Education Law, Institutes of Postgraduate Pedagogical Education, public associations, media) regarding its implementation.

Key words: education policy; educational programs; expected learning outcomes; civic competencies; relevancy of educational impacts; resources of the social environment.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Освітня політика держави формується з урахуванням потреб соціального розвитку і, з-поміж іншого, окреслює цілі й завдання розвитку освіти різних рівнів та практичні засоби їх досягнення (Ланських, 2018). Державний освітній стандарт метою освітніх зусиль визначає, зокрема, формування компетентностей, необхідних для «соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації» (Державний стандарт..., 2020). Розвиток громадянської компетентності (надалі ГК) проголошено одним із ключових завдань освіти, яке пропонується вирішувати шляхом упровадження наскрізних змістових ліній. Предмети суспільствознавчої галузі мають найбільший потенціал розвитку ГК, що відображено в базових навчальних планах, зокрема в змісті та очікуваних результатах навчання. Реалізація освітньої політики, заснованої на компетентнісному підході, дає певні результати, особливо коли йдеться про формування уявлень молоді щодо своїх громадянських прав і свобод та громадянської ідентичності. Водночас дані проведеного нами дослідження соціально-психологічних чинників розвитку громадянських компетентностей майбутніх педагогів дають підстави для висновку про абстрактність, а почасти й суперечливість уявлень молоді про компетентне громадянство. Зокрема, встановлено, що плив соціального середовища на розвиток ГК радше дискретні, ніж неперервні, до того ж почасти різноспрямовані, унаслідок чого утверджуються громадянські практики, які не відповідають критеріям компетентного громадянства (Жадан, 2020).

Потреба в коригуванні освітньої політики щодо розвитку ГК набуває особливої актуальності в умовах російсько-української війни, особливо у другій її фазі, коли на тлі емоційного і фізичного виснаження та загострення на фронті українці демонструють брак рефлексивних компетентностей (нездатність до гальмування прагнення якнайшвидше вирішити проблему (закінчити війну), виділити в актуальній ситуації принципово нові умови, проаналізувати власні емоції, оцінки, помилки і

визначити їхні причини). Активно мусується тема відповідальності, але виключно в контексті пошуку винних, при цьому сторони діалогу закликають одна одну відкласти її вирішення на повоєнний час. Відтак соціальний запит на відповідальну громадянську поведінку, ознаками якої є усвідомлення і контроль своєї здатності виступати причиною змін, нетерпимість до непрозорих і незаконних дій, прогнозування наслідків своїх дій чи бездіяльності, відтерміновується («не на часі»), а отже, нівелюється як цінність і як індикатор компетентної громадянської поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Освітнє середовище покликане, з одного боку, забезпечувати умови та створювати можливості для набуття компетентностей громадянина, а з другого – бути засобом управління їх розвитком. Такий підхід потребує насамперед консенсусу в розумінні бажаного щодо громадянської компетентності і чіткого визначення ознак, функцій, показників та індикаторів компетентного громадянства. За такої умови розвивальний ефект досягається швидше і з меншими затратами, коли ми вибудовуємо систему освітніх впливів з урахуванням наявного рівня сформованості громадянської компетентності, орієнтуючись на розвиток насамперед базових її компонентів..

За результатами аналізу вітчизняних і зарубіжних досліджень чинників та ознак компетентної поведінки ми розробили соціально-психологічну модель громадянської компетентності. Пропонована модель містить перелік якостей, здатностей і готовностей, а також їхніх показників та індикаторів, які не лише поглиблюють уявлення про сутність громадянських компетентностей, а й можуть використовуватися як для створення дослідницького інструментарію, так і для оцінювання відповідності навчальних програм завданням розвитку ГК. Верифікація моделі здійснювалася під час емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності студентів педагогічних вишів (Жадан, 2020). Наступним етапом її апробації став аналіз відповідності змісту базових навчальних програм та очікуваних результатів навчання завданням державної освітньої політики щодо розвитку ГК учнів ЗОШ.

Метою статті є визначення проблемних зон та напрямів коригування освітньої політики щодо розвитку громадянської компетентності учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досягнення поставленої мети передбачало кілька етапів аналізу, на кожному з яких необхідно було відповісти на питання: а) чи релевантні очікувані результати

навчання, визначені навчальними програмами, показникам громадянських компетентностей?; б) чи дотримано принципів *послідовності* (поступове поглиблення уявлень та ускладнення практик), *тяглості та наступності* (від предмета до предмета, від початкової школи до старшої) освітніх впливів?; в) чи відповідають принципу достатності очікувані результати навчання (чи є базові громадянські компетентності, завдання розвитку яких не ставиться)?; г) чим може бути зумовлено гальмування розвитку окремих компетентностей?; д) якими можуть бути напрями оптимізації освітніх впливів?

Відповідно до завдань аналізу було відібрано лише ті з очікуваних результатів навчальної діяльності, які зумовлюють розвиток громадянських компетентностей учнів. Аналізувалися типові програми з предметів суспільствознавчої галузі, що входять до інваріантної частини навчальних планів з 5 по 11 клас («Я у світі», «Історія України», «Всесвітня історія», «Основи правознавства», «Громадянська освіта») (Навчальні програми...).

На основі співвіднесення компонентів соціально-психологічної моделі ГК та очікуваних результатів навчання, задекларованих у навчальних планах, визначено, що:

- *наступність і тяглість освітніх впливів* простежується щодо восьми з тридцяти виокремлених нами компонентів компетентностей: *цінності законності* (представлені як окремі результати навчання в програмах «Я у світі», «Громадянська освіта», «Правознавство»); *громадянська ідентифікація* («Я у світі», «Історія», «Громадянська освіта»); *здатність до аналізу ситуації і планування активності* («Я у світі», «Історія», «Правознавство»); *цінності співробітництва, настановлення на критичний аналіз інформації* («Я у світі», «Громадянська освіта»); *здатність до антиципації і прогнозування наслідків своїх дій і до тактичної та стратегічної взаємодії під час вирішення суспільних проблем* («Я у світі», «Історія»); *здатність визначати межі і дотримуватися їх* («Я у світі», «Правознавство»);

- окремі громадянські компетентності не згадуються в переліку очікуваних результатів навчальної діяльності, тобто в навчальних програмах не артикулюються завдання розвитку: а) *когнітивних настановлень на рефлексивний аналіз ситуації* (індикатори: гальмування прагнення якнайшвидше вирішити проблему; прагнення виділити в проблемі принципово нові умови, проаналізувати власні емоції, оцінки, помилки і визначити їхні причини; оцінити відповідність ситуації власним мотивам і цілям), а відтак і *здатності до критичної рефлексії*; б) *толерантності до невизначеності* (виявляється у сприйнятті невизначеності як можливості розвитку; униканні крайніх оцінок (чорно-

білої картини світу), в упевненості в собі в ситуаціях ризику чи конфронтації), а отже, і *готовності до вирішення проблем в умовах невизначеності*; в) *суб'єктної ідентифікації* (індикатори: внутрішня детермінація цілей, ставлень, сфер і форм громадянської активності); г) *здатності оцінювати ризики*; д) *здатності активно слухати*; е) *готовності до здобуття суспільних благ ціною обмеження або й відмови від власної вигоди*;

- у навчальній програмі з громадянської освіти ГК репрезентована переліком компонентів (цінностей, поведінкових настановлень, практичних навичок, знань та здатності до їх критичного осмислення), визначених Рамкою компетентностей для культури демократії Ради Європи². Водночас у переліку очікуваних результатів навчання йдеться переважно про уявлення (знання) і ставлення, а значна частина громадянських практик узагалі не згадується. Не артикулюються взагалі такі важливі складові компетентності, як уявлення про а) *механізми упередження правопорушень*, б) *умови й ознаки спрямованості особи чи спільноти на співробітництво*, в) *особливості мотивації громадянської участі*, г) *використання алгоритмів верифікації інформації та встановлення причинно-наслідкових зв'язків*, д) *раціональне оцінювання інформації*, е) *прогнозування наслідків своїх дій* тощо;

- завдання розвитку когнітивної компоненти ГК (здатності до аналізу ситуації і планування активності, антиципації і прогнозування наслідків своїх дій, тактичної і стратегічної взаємодії під час вирішення суспільних проблем, аргументування своїх пропозицій (оцінок, дій)) фігурує переважно в програмах історичних дисциплін. Серед очікуваних результатів навчання – довгий і ґрунтовний перелік умінь: порівнювати; систематизувати, узагальнювати, інтерпретувати; визначати передумови, причини історичних явищ і процесів (як фактів, що зумовили їх появу) та їхні наслідки (як факти, породжені цим явищем, процесом); прогнозувати зміни. При цьому в кожному випадку йдеться про якусь конкретну ситуацію, а в підручнику вже є готова відповідь на поставлене завдання. Відтак розвиваємо головню пам'ять (запам'ятовування і відтворення) замість самостійного пошуку відповідей з наступним виробленням алгоритму когнітивної дії;

- частину компетентностей представлено в очікуваних результатах дискретно, звужено до окремих індикаторів, що не сприяє формуванню цілісних уявлень про сутність ГК та унеможливорює опанування практик

2 Competences for Democratic Culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies. Council of Europe, 2016. Available at: <https://rm.coe.int/16806ccc07>

компетентного громадянства. Це стосується насамперед здатності до самоорганізації для вирішення спільних проблем; соціальної відповідальності; соціальної довіри; здатності визначати, що відповідає власним інтересам і який політичний вибір дає змогу забезпечити ці інтереси найбільшою мірою; готовності визначати межі і дотримуватися їх (законного/незаконного, прийнятного/неприйнятного, співпраці/автономності, можливого/ неможливого, раціонального/ірраціонального тощо);

- розвиток *громадянської відповідальності* виокремлено в навчальних програмах як одну із чотирьох наскрізних ліній, які мають інтегрувати ключові компетентності та враховуватися під час формування освітнього середовища. Водночас зазначені в програмах ознаки громадянської відповідальності (готовність до співпраці, толерантність щодо різноманітних способів діяльності і думок, порядність, старанність, систематичність, послідовність, посидючість, чесність) або не релевантні цій якості, або важко піддаються операціоналізації, а відтак й оцінюванню. До того ж такі важливі індикатори громадянської відповідальності, як усвідомлення і контроль своєї здатності бути причиною змін (або протидії змінам); нетерпимість до непрозорих і незаконних дій; прогнозування наслідків своїх дій чи бездіяльності взагалі не згадуються як очікувані результати освітніх впливів.

Імовірно, виявлені невідповідності очікуваних результатів навчання меті освітніх впливів зумовлюються, з одного боку, складністю структури ГК, що унеможливує повне охоплення її складових, а з другого – браком емпіричних даних щодо базових її компонентів, а отже, труднощами визначення необхідних і достатніх якостей, здатностей і готовностей, на розвиток яких мають спрямовуватись освітні зусилля.

Результати емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників ГК студентів педагогічних вишів, проведеного на етапі апробації запропонованої моделі (Жадан, 2020), дають уявлення про структуру та базові компоненти ГК молоді (ефекти впровадження освітньої політики). Зокрема, виявлений за результатами факторного аналізу компетентнісний профіль респондентів (здатності до рефлексії, до відповідальної участі, до соціальної взаємодії, до тактичної і стратегічної взаємодії під час вирішення суспільних проблем, до аналізу та оцінювання ситуації, до визначення і дотримання меж) може бути взятий за основу для визначення векторів освітніх впливів.

Підсумовуючи викладене, з великою ймовірністю можемо припустити, що виявлені прогалини в базових навчальних планах можуть зумовлювати гальмування розвитку ГК учнів. Ґрунтуючись на даних

емпіричного дослідження особливостей ГК майбутніх педагогів та беручи до уваги виявлені недоліки здійснення освітньої політики, можна визначити орієнтовну послідовність кроків суб'єктів освітньої політики різних рівнів, спрямованих на забезпечення розвитку дефіцитарних компетентностей. Зауважимо, що йдеться не про зміну засад, а лише про заходи і засоби реалізації освітньої політики щодо розвитку ГК молоді.

На рівні МОН України видається доцільним:

- внесення до програми діяльності команди підтримки реформ МОН завдання розроблення методичних рекомендацій щодо розвитку громадянських компетентностей, у яких було б конкретизовано суспільні очікування щодо доброго громадянина та представлено перелік базових громадянських компетентностей, їхніх показників та індикаторів. На основі такої «моделі бажаного» вчителі-предметники зможуть скоригувати навчальні завдання, включити відповідні блоки до навчальних проєктів, застосувати інтерактивні та ігрові форми роботи задля розвитку дефіцитарних компетентностей;

- внесення доповнень до методичних рекомендацій щодо розроблення стандартів вищої освіти з урахуванням виявлених дефіцитарних компетентностей. Ідеться насамперед про рефлексивні здатності та здатності визначати і дотримуватись меж, які в переліку загальних компетентностей здобувачів освіти не фігурують узагалі. Окрім того, варто уточнити перелік індикаторів тих компетентностей, які визначено занадто абстрактно, що унеможливило їх оцінювання.

Заклади вищої освіти як суб'єкт освітньої політики можуть ініціювати:

- підготовку підрозділами ЗВО, які опікуються питаннями якості освіти, рекомендацій для факультетів та кафедр щодо впровадження в освітній процес прийомів, засобів та форм взаємодії, орієнтованих на розвиток дефіцитарних громадянських практик. З опертям на запропоновану нами соціально-психологічну модель громадянської компетентності, орієнтуючись на показники та індикатори окремих компетентностей, розробники освітніх програм та навчальних курсів зможуть сформулювати завдання, обрати методи, визначитися щодо результатів і показників оцінювання розвитку загальних компетентностей на матеріалі спеціальних курсів;

- внесення до програм профільних предметів ЗВО та ППО завдання розвитку тих компонентів громадянських компетентностей, які доповнюють компетентнісний профіль фахівця. Детальний опис ресурсів розвитку громадянських компетентностей (Жадан, 2020, с. 84-86) допоможе дібрати адекватні розвивальні засоби, спираючись на досвід їх застосування в експериментальних дослідженнях;

• розроблення і впровадження спецкурсів з елементами тренінгових, ігрових та інтерактивних технік розвитку компонентів громадянських компетентностей як для студентів педагогічних вишів, так і для вчителів, які підвищують свою кваліфікацію в ІППО.

Громадські об'єднання, лідери думок, які усвідомлюють важливість проблеми, долучаються до дискусій, круглих столів, презентацій, спрямованих на актуалізацію тем і пропозицій дискурсу громадянськості, мотивування до їх інтерпретації та реінтерпретації, стимулювання рефлексивних практик, створення комунікативного середовища, сприятливого для розвитку громадянської компетентності;

Засоби масової інформації надають лідерам думок, громадським об'єднанням, авторитетним науковцям, митцям тощо можливості оприлюднення своїх міркувань щодо доброго громадянства, мотивації громадянської участі, меж прийнятного/неприйнятного у виборі цілей, смислів, форм і способів громадянської поведінки, необхідності дотримання правил і законності, сутності справедливості тощо; ініціюють соціальну взаємодію та фаховий діалог у прямому ефірі з приводу прийнятих/неприйнятих моделей громадянської поведінки, меж свободи особистості, пропонують для аналізу актуальні ситуації, заохочують до прогнозування їх розвитку та пошуку ресурсів громадянського суспільства, які можуть бути залучені для вирішення цих проблем.

Батьки, члени родини домовляються щодо правил сімейної взаємодії, визначають систему заохочень і покарань для їх дотримання, що сприяє усвідомленню необхідності життя за правилами; визначають межі прийнятного/неприйнятного, можливого/неможливого для членів родини; підтримують відкриті і відверті стосунки; мотивують до встановлення причинно-наслідкових зв'язків, упорядкування індивідуальної картини світу.

Перелічені заходи здатні започаткувати реінтерпретацію дискурсу та появу нових смислів громадянськості на різних рівнях соціальної взаємодії (державні інститути, наукові спільноти, громадянське суспільство, освітянська спільнота, сім'я, групи в соціальних мережах, ЗМІ тощо). Одним із важливих результатів таких дій має стати кристалізація образу бажаного у вигляді консенсусу щодо уявлення про доброго громадянина та окреслення меж (законного/незаконного – щодо способів громадянської участі; прийнятного/неприйнятного – щодо вибору цілей, форм і способів реагування в складних ситуаціях громадянської взаємодії; співпраці/автономності – щодо балансу інтересів (індивідуальних і спільних); можливого/неможливого – щодо цілей і стратегій громадянської активності; раціонального/ірра-

ціонального – щодо критеріїв оцінювання та аналізу ситуації і мотивації громадянської участі).

Для контролю результативності впливів варто звертатися до показників та індикаторів, на основі яких можна оцінювати рівень розвитку відповідних компетентностей.

Висновки

1. Виявлені розбіжності між заявленими цілями освітньої політики і засобами їх досягнення гальмують розвиток громадянської компетентності молоді. Найбільш дефіцитарними виявилися саме ті якості, здатності і готовності, завдання розвитку яких цілеспрямовано не ставиться і не контролюється в освітньому процесі.

2. Коригування освітньої політики з урахуванням виявлених проблемних зон її реалізації сприятиме залученню ресурсів соціального середовища для розвитку громадянських компетентностей. Оскільки учасниками освітнього процесу є і педагоги, і батьки, й інші працівники, можна очікувати, що запропоновані кроки, спрямовані на трансформування освітнього середовища, сприятимуть розвитку громадянської компетентності не лише молоді, а й суспільства загалом.

Практична/соціальна значущість дослідження. Описана спроба аналізу перспектив та результатів упровадження державної освітньої політики з опертям на результати розроблення прикладної теми «Соціально-психологічні чинники розвитку громадянської компетентності студентської молоді» не лише підтверджує практичну значущість проведеного дослідження, а й дає змогу визначити проблемні зони і точки докладання освітніх зусиль, спрямованих на розвиток ГК молоді. Утілення в освітню практику запропонованих заходів щодо створення середовища, сприятливого для розвитку ГК, зумовить коригування громадянських уявлень і набуття молоддю практик, необхідних для протистояння викликам воєнного часу та успішної повоєнної відбудови.

Список використаних джерел

Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. Взято з https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

Жадан, І. (2020). Соціально-психологічні чинники громадянської компетентності майбутніх педагогів: бажане і реальне. *Проблеми політичної психології*, 9 (23), 170–182. <https://doi.org/10.33120/porp-Vol23-Year2020-51>

Ланських, О. (2018). Метаморфози державної освітньої політики у контексті глобалізаційних процесів. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2015.5-6.08>

Навчальні програми з предметів суспільствознавчої галузі для 1-11 класів. Взято з <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi>

References

Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity. Postanova KМУ № 898 vid 30.09.2020 roku [State standard of basic secondary education. CMU Resolution No. 898 dated September 30.2020]. Retrieved from https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (in Ukrainian)

Zhadan, I. (2020). Sotsialno-psykholohichni chynnyky hromadianskykh kompetentnostei maibutnykh pedahohiv: bazhane i realne [Socio-psychological factors of civic competence of future teachers: desirable and real]. *Problems of Political Psychology*, 9 (23), 170–182. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-51> (in Ukrainian)

Lanskykh, O. (2018). *Metamorfozy derzhavnoi osvitnoi polityky u konteksti hlobalizatsiinykh protsesiv* [Metamorphoses of state education policy in the context of globalization processes]. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2015.5-6.08> (in Ukrainian)

Navchalni prohramy z predmetiv suspilstvoznavchoi haluzi dlia 1-11 klasiv [Educational programs in social science subjects for grades 1-11]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi> (in Ukrainian)

УДК 316.62

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-88>

Коробка Лариса Миколаївна

кандидат психологічних наук,

головний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-9306-0624

larisakorobka@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПРОТИДІЇ СТИГМАТИЗАЦІЇ ТА ПІДТРИМКИ СТИГМАТИЗОВАНИХ ОСІБ

Актуальність проблеми стигматизації та запобігання її поширенню в сучасному українському суспільстві визначається потребою в розробленні соціально-психологічних технологій протидії стигматизації, підвищенні толерантності до інакшості в різних суспільних середовищах та підтримці осіб, які зазнають стигматизації.

Мета статті – на основі технологічного підходу розробити структурно-змістову модель вибудовування технології протидії стигматизації і підтримки стигматизованих осіб, розкрити зміст та особливості застосування розроблених технологій залежно від цільових груп.

Методологія. Створено структурно-змістову модель вибудовування технології як певного алгоритму діяльності з вирішення завдань активізації колективних зусиль із протидії стигматизації, підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних середовищах та підтримки стигматизованих осіб. Розроблення відповідних технологій передбачає організацію *групової та індивідуальної роботи* з різними цільовими групами, яка забезпечується моделюванням та інтеграцією *інформаційно-змістового, діагностичного й корекційно-розвивального компонентів* технології; добором форм, методів, засобів, прийомів, технік та визначенням *способів* її реалізації, що дає можливість для її гнучкого використання залежно від завдань, цілей роботи, особливостей цільових груп, а також від фаху і професійного досвіду тих, хто буде здійснювати таку роботу.

У **результаті** розроблено комплекс соціально-психологічних технологій, зміст яких та особливості застосування було специфіковано залежно від цільових груп: технологія активізації психологічних ресурсів представників стигматизованих груп, меншин; технологія протидії стигматизації в соціальному оточенні; технологія підвищення психологічної компетентності професійних спільнот (психологів, соціальних педагогів, учителів, фахівців громадських організацій) із підтримки стигматизованих осіб. **Перспективи практичного** застосування результатів дослідження пов'язані з подальшим наповненням розроблених

технологій новими елементами, методами, засобами, які більшою мірою будуть задовольняти потреби споживачів соціально-психологічних послуг, із приверненням уваги спільноти до проблеми стигматизації через науково обгрунтоване соціально-психологічне інформування та навчання.

Ключові слова: стигма; стигматизація; технологічний підхід; соціально-психологічні технології; протидія стигматизації; толерантність до інакшості; психологічна підтримка.

Larysa M. Korobka

PhD in Psychology, Associate Professor, senior research associate,
Chief Researcher of the Laboratory of Masses and Communities Psychology,
Institute for Social and Political Psychology
the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-9306-0624
larisakorobka@gmail.com

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES COUNTERACTING STIGMATIZATION AND SUPPORT OF STIGMATIZED PERSONS

The urgency of researching the problem of stigmatization and preventing its spread in modern Ukrainian society is determined by the need to develop socio-psychological technologies for counteracting stigma, increasing tolerance for otherness in different social environments, and supporting stigmatized people.

The purpose of the paper. The technological approach to developing a structural-substantive model of creating the technology of counteracting stigma and psychological support of stigmatized people reveals the content and features of the developed technologies depending on the target groups.

Research results. It is developed the structural-substantive model of creating technology as a particular algorithm of activity for solving tasks to activate collective efforts of counteracting stigma, increase tolerance to otherness in different social environments, and support stigmatized persons. Developing relevant technologies involves group and individual work with different target groups. It is provided by modeling and integrating information and content, diagnostic, correctional, and developmental components of technology, selecting forms, methods, tools, and techniques, and identifying ways to implement. Moreover, it allows its flexible use depending on the tasks, objectives, and characteristics of target groups and the profession and professional experience of those who will carry out such work. As a result, a set of socio-psychological technologies for counteracting stigmatization and supporting stigmatized people is developed. These technologies are specified for the target groups' needs. For example, – activating psychological resources of stigmatized minorities; counteracting stigma in the social environment; increasing the psychological

competence of professional communities (psychologists, social educators, teachers, and specialists of non-governmental organizations) to support stigmatized people.

Prospects for the practical application of research results are related to further filling the developed technologies with new elements, methods, and tools to meet the needs of consumers of social and psychological services.

Key words: stigma; stigmatization; technological approach; socio-psychological technologies; counteracting stigmatization; tolerance to otherness; psychological support.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дотримання прав людини, забезпечення рівного підходу і відмова від дискримінаційних практик є важливим інструментом підтримання порозуміння, консолідації і забезпечення якісних змін у нашій країні. Натомість у суспільстві спостерігається посилення проявів стигматизації, нетерпимості та дискримінації людей за різними ознаками, що небезпечно як для окремих осіб, так і для соціального простору, адже такі явища не тільки загрожують суспільній моралі, а й призводять до посилення соціальної напруженості. Щоб ефективно протидіяти будь-яким формам нетерпимості, стигматизації й дискримінації, у суспільстві має проводитися зважена державна політика, здійснюватися широка інформаційно-просвітницька робота серед населення, а також активно залучатися ресурси громади.

Актуальність проблеми додання стигматизації осіб, груп, спільнот, які підпадають під дію цього феномена, є одним із тих чинників, що спонукає представників психологічної науки звертатися до аналізу феномену стигматизації і його наслідків та спрямовувати свої зусилля на вироблення соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних меншин та протидії стигматизації в різних соціальних сферах і середовищах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні проблема стигматизації досить широко представлена в науковій літературі. Здійснений аналіз феноменів «стигми» і «стигматизації», умов їх виникнення та наслідків; типів стигми та її компонентів (Белоносова, 2011; Бовина, 2013; Доній, 2017; Смирнова, 2005; Byrne, 2000; Corrigan, & Kosyluk, 2013; Haghighat, 2001) показав, що в *соціально-психологічному контексті* «стигма» постає як надзвичайно впливовий соціальний ярлик, який повністю змінює ставлення людини до інших і до самої себе, примушуючи ставитися до неї тільки як до носія небажаної якості; стигматизація розглядається як негативне виокремлення індивіда або соціальної групи за будь-якою ознакою з подальшим стереотипним набором соціальних реакцій на них.

Дослідники зазначають, що стигма – це принципово соціальне явище, яке формується культурою і структурою суспільства, сягаючи своїм корінням усього розмаїття соціальних відносин; стигматизоване ж сприйняття представників певної соціальної групи, як правило, проявляється в ситуаціях соціальної взаємодії (міжособистісної або міжгрупової) (Смирнова, 2009; Link, & Phelan, 2001; Snider, & Flaherty, 2020). Теоретичний аналіз проблеми дає підстави розглядати стигматизацію як складний і неоднорідний феномен, що має зміст, розгортається в часі, проявляється в ситуаціях соціальної взаємодії; визначається і як процес необґрунтованого приписування людині чи групі людей тих чи інших негативних соціальних якостей («приклеювання» стигми) з огляду на наявність у неї/них певних особливостей, і як стан стигматизованості, тобто як такий, що виражає водночас сам процес, його причину, результат і його наслідок (Коробка, 2020).

Оберненим щодо стигматизації процесом, що має на меті відновлення прав і соціального статусу представників меншин, є дестигматизація, якої можна досягти шляхом застосування цілеспрямованих *технологій*, що мають впливати як на окрему особу, що піддавалася стигматизації, так і на її оточення, що здійснювала такий вплив. (Кнуф, 2006).

Отже, необхідність запобігання поширенню стигматизації, важливість сприяння взаєморозумінню та поваги до інакшості і розмаїття потребують вироблення ефективних соціально-психологічних технологій протидії стигматизації та підтримки представників стигматизовуваних груп, меншин. Вирішуючи це питання, доцільно скористатися технологічним підходом, основне призначення якого, у контексті нашого дослідження, якраз і полягає в розробленні соціально-психологічних технологій, спрямованих на розв'язання проблем стигматизації і підтримання осіб, що зазнають стигматизації в різних суспільних та освітніх середовищах (Коробка, 2020).

На актуальності використання соціальних та соціально-психологічних технологій, які можуть створюватися на основі різних парадигм, наголошується в сучасних психологічних дослідженнях К. Захарова, Н. Зимівець, Л. Карамушки, А. Овчарова, В. Панка, І. Петренко, Т. Титаренко та ін. Науковці розглядають технологію як виважену систему того, *як і яким чином* мета втілюється в конкретний різновид продукції або її складову частину, що дає відповідь на питання *як, яким чином* (сукупністю методів, прийомів, засобів, впливів) досягти поставленої мети (Карамушка, 2005; Панок, 2016; Петренко, 2017; Титаренко, 2019 та ін.).

Основними ознаками психологічної технології, як зазначають дослідники, є те, що вона завжди спрямована на зміну поведінки людини, її настроїв, ставлень, мотивів, цінностей тощо; зорієнтована на розв'язання конкретної життєвої проблеми людини або групи людей, на аналіз та врахування конкретного соціального і природного контексту (життєвої ситуації), у якому вони перебувають; передбачає наявність конкретної мети, деталізованого образу кінцевого результату і цілей, взаємозв'язок і взаємозумовленість складників технології і діагностичних, формувальних (коригувальних) та оцінних складників тощо (Панок та ін., 2016).

Такий аналіз дає нам підстави для того, щоб визначати соціально-психологічну технологію як спеціально організовану діяльність людей у певній сфері соціальної практики, яка підпорядковується певному алгоритму вирішення психологічних завдань, спрямованих на досягнення заздалегідь визначеного соціального ефекту та відповідної йому поведінки.

Отже, наші зусилля спрямовані на розроблення соціально-психологічних технологій протидії стигматизації і підтримки представників груп, меншин, які зазнають стигматизації в різних суспільних та освітніх середовищах.

Мета дослідження – на основі технологічного підходу розробити структурно-змістову модель вибудовування соціально-психологічної технології як певного алгоритму вирішення психологічних завдань протидії стигматизації та підтримки стигматизовуваних осіб; розкрити зміст та особливості застосування вироблених соціально-психологічних технологій залежно від цільових груп.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розв'язання проблеми запобігання і протидії стигматизації та підтримки стигматизовуваних меншин може бути реалізовано через організацію роботи як із представниками стигматизованих груп, меншин, так і із соціальним оточенням (щодо усвідомлення проблеми стигматизації та її наслідків, підвищення толерантності до проявів інакшості і різноманіття), а також із представниками професійних спільнот щодо підвищення їхньої компетентності в питанні підтримки осіб, які зазнають стигматизації. Це дасть змогу ефективно протистояти поширенню стигматизації в суспільстві, сприяти збереженню і відновленню психологічного добробуту осіб, які на собі відчувають наслідки стигматизації.

Такі завдання передбачали розроблення соціально-психологічних технологій протидії стигматизації і підтримки представників тих чи інших стигматизовуваних груп, які зазнають стигматизації в різних сферах і суспільній взаємодії загалом, зокрема у сферах освіти, родинного життя, громадської активності, гендерної взаємодії та

медіакомунікації, у контексті переживання колективної провини і майнової нерівності.

Соціально-психологічну технологію протидії стигматизації і підтримки стигматизовуваних осіб розглянуто:

– як цілісну методичну систему, спрямовану на підтримку представників стигматизовуваних груп, меншин; активізацію колективних зусиль щодо протидії стигматизації і розвиток толерантності до інакшості в різних суспільних середовищах; підвищення психологічної компетентності представників професійних спільнот щодо підтримки стигматизовуваних меншин;

– як технологію, що реалізується на основі добору *форм, методів, засобів, прийомів, вправ, технік*, які використовуються для надання такої підтримки залежно від специфіки цільових груп

Застосування *технологічного підходу* і розуміння технології як спеціально організованої діяльності дало змогу *побудувати структурно-змістову модель розроблення* технології як певного алгоритму діяльності, спрямованої на вирішення психологічних завдань з активізації ресурсів представників стигматизовуваних меншин і колективних зусиль щодо протидії стигматизації, підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах. Це передбачає організацію *групової та індивідуальної роботи* із цільовими групами, яка забезпечується моделюванням та інтеграцією *інформаційно-змістового, діагностичного й корекційно-розвивального компонентів* технології; добором форм, методів, засобів, прийомів, технік і *визначенням способів її реалізації* на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях.

Інформаційно-змістовий компонент технології передбачає теоретико-методологічний аналіз проблеми стигматизації, її наслідків, дискримінації, виникнення стереотипів, упереджень тощо; проблеми надання соціально-психологічної підтримки і допомоги в складних життєвих ситуаціях і реалізується шляхом організації інформаційно-розвивальних занять, лекцій-бесід, фокус-групової дискусії тощо; *діагностичний* – охоплює проведення соціально-психологічної діагностики для вивчення зазначених явищ такими методами, як опитування, анкетування, контент-аналіз, тестування, психосемантичні методи, методи експертної оцінки, глибинне інтерв'ю тощо, і здійснюється шляхом попередньої та оцінно-результативної діагностики досліджуваних явищ; *корекційно-розвивальний компонент* передбачає практичний корекційно-розвивальний вплив на досліджуване явище в процесі психоедукації, психологічного консультування, психологічного супроводу, групової та індивідуальної психотерапії за допомогою *форм, способів, прийомів, засобів, вправ, технік* (мозковий штурм, дискусія,

фокус-групова дискусія, психологічна гра, діалог, переконування, самооцінювання, рефлексія, рольова гра, соціально-психологічний тренінг, інтерактивні вправи тощо).

Організація роботи на *когнітивному рівні* полягає в отриманні нової інформації, спрямованої на підвищення рівня поінформованості про психологічні особливості того чи іншого феномену, про ті чи інші ситуації, про себе; на *емоційному рівні* – стосується аналізу відображення людиною емоційного проживання та оцінювання нових знань про себе та інших, особистих ресурсів, обмежень та дефіцитів, особливостей зниження чи підвищення власної самооцінки, самоприйняття; на *поведінковому рівні* – передбачає розширення поведінкового репертуару завдяки усвідомленню неефективності тих чи інших способів поведінки, які зазвичай використовуються людиною, та напрацюванню конструктивних способів і стратегій.

Зміст та особливості реалізації згаданих *компонентів, способів і форм* такої роботи визначаються залежно від *цільових груп* та завдань роботи. Цільовими групами в нашому дослідженні були *представники стигматизовуваних меншин, соціального оточення та представники професійних спільнот, які надають підтримку стигматизовуваним особам*.

Для кожної цільової групи ми визначили специфіку способів роботи на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях.

Із представниками стигматизовуваних груп:

- на *когнітивному рівні* – це надання інформаційної підтримки, актуалізація проблеми стигматизації, її негативних наслідків та можливостей запобігання цим проявам, усвідомлення особливостей взаємодії із соціальним оточенням та підвищення обізнаності щодо проявів нерівності;

- на *емоційному* – підвищення власної рефлексивності, здатності до самоприйняття тощо;

- на *поведінковому рівні* – підвищення самоєфективності та соціальної активності, набуття навичок налагодження конструктивних стосунків з оточенням, активізація суб'єктної позиції та здатності використовувати підтримувальний потенціал спільноти, набуття навичок асертивної поведінки, надання само- і взаємодопомоги.

Із соціальним оточенням:

- на *когнітивному рівні* – актуалізація проблеми стигматизації, її негативних наслідків; усвідомлення різноманіття як цінного ресурсу спільноти; усвідомлення й віднаходження особистих і колективних ресурсів підвищення толерантності до інакшості; усвідомлення мотивів розбіжностей у широкій соціальній взаємодії;

– *на емоційному* – рефлексія власних емоцій, почуттів та їх опрацювання, підвищення рівня емоційної самосвідомості та саморегуляції; посилення емпатійного, толерантного ставлення до інакшості тощо;

– *на поведінковому рівні* – розвиток навичок толерантної комунікації; вироблення стратегій конструктивної взаємодії, побудова ефективної медіакомунікації, активізація індивідуальних і колективних ресурсів запобігання стигматизації, подолання її наслідків, вибудовування толерантного і безпечного середовища та підвищення толерантності до інакшості тощо.

Із представниками професійних спільнот:

– *на когнітивному рівні* – актуалізація проблеми стигматизації, її передумов, наслідків та можливостей запобігання цьому негативному явищу; психоедукація щодо психологічних труднощів осіб, які зазнають стигматизації за різними ознаками; залучення соціального оточення до процесу дестигматизації; робота з упередженнями й нетолерантним ставленням тощо;

– *на емоційному* – здійснення рефлексії власних емоцій, почуттів, які виникають у процесі роботи з особами, які зазнають стигматизації, а також професійних дій, помилок; опрацювання емоційних переживань, підвищення рівня емоційної самосвідомості та саморегуляції; плекання власного психологічного добробуту тощо;

– *на поведінковому рівні* – розвиток навичок емпатійної комунікації, що сприятиме налагодженню довірчих стосунків з особами, які зазнають стигматизації за різними ознаками; вироблення максимально прийнятної стратегії подолання проблем та запобігання професійному вигоранню; навчання навичок переконливої комунікації, застосування психоедукації як керівництва до самодопомоги, правильної самооцінки, як того, що спонукає людину діяти самостійно, а також навичок медіації і посередництва в конфлікті тощо.

Згідно із запропонованою схемою вироблення технологій, організація роботи відбувається в *груповому та індивідуальному форматах* з різними цільовими групами. Відповідно виокремлено такі форми *групової* роботи: *просвітницько-інформаційну*, *інтерактивно-психоедукаційну* – із соціальним оточенням; *інтерв'їзійно-психоедукаційну* – із фахівцями, які працюють із представниками стигматизовуваних груп, меншин; *інтерперсонально-терапевтичну* (інтерперсональна допомога в груповому контексті) – з представниками тих чи інших стигматизовуваних груп, меншин; та форми *індивідуальної* роботи: *терапевтично-психоедукаційну* – зі стигматизовуваними особами; *консультативно-психоедукаційну* – з представниками найближчого оточення стигматизовуваних осіб (члени сім'ї,

друзі); *супервізійно-консультативну* – із фахівцями, які працюють із представниками стигматизовуваних, груп, меншин.

Для вирішення питання протидії стигматизації, підвищення толерантності до інакшості та підтримки стигматизовуваних осіб, груп, меншин особливе значення мають такі форми індивідуальної та групової роботи, як *просвіта і психоедукація*.

Психологічна просвіта являє собою спеціально організовану форму роботи, спрямовану на підвищення психологічної культури особистості, на формування потреби в психологічних знаннях і стимулювання бажання використовувати їх у повсякденному житті. Така форма роботи передбачає надання необхідних психологічних знань (зокрема щодо проблем, пов'язаних зі стигматизацією і дискримінацією груп, меншин за тією чи іншою ознакою в сучасному суспільстві, толерантністю до інакшості тощо), тим, хто їх потребує (учителі, батьки, учні, працівники соціальних служб, громад та ін.), а також надання інформації щодо фахівців, які можуть організувати таку допомогу й психологічну підтримку в розв'язанні тих чи інших проблем.

Просвітницька робота в боротьбі зі стигматизацією та її наслідками передбачає спрямованість на зміну настановлень, деструктивних стереотипів, упереджень та переконань щодо тих чи інших осіб, груп, меншин за допомогою переконувальної комунікації, надання правдивих знань та фактів. Переконливе повідомлення, як свідчать дослідження, це інформація, яка цілеспрямовано змінює переконання та знання людини, тобто когнітивний компонент соціального настановлення (Зимбардо, & Ляйппе, 2011), зміна якого відбувається за схемою «когніції-афекти-поведінка». Отже, робота, спрямована на зміну переконань особистості, якщо враховувати тісний взаємозв'язок усіх компонентів соціального настановлення, може приводити до зміни настановлень, які управляють її поведінкою.

Така робота зазвичай здійснюється в *груповому форматі* з використанням соціально-психологічного тренінгу, інформаційно-розвивальних занять в *інтерактивній формі*, фокус-групових дискусій як засобів активізації індивідуальних і колективних ресурсів протидії та запобігання стигматизації, подолання її наслідків та підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах. Під час такої роботи учасники залучені до процесу, є його активними учасниками та джерелом знань, а не пасивними споживачами інформації.

Ці форми роботи передбачають усвідомлення учасниками проблеми стигматизації та її наслідків, ролі підвищення толерантності до інакшості в запобіганні стигматизації; усвідомлення значення різноманіття, власної унікальності й унікальності іншого та необхідності

соціальної активності в просуванні принципів толерантності, взаєморозуміння та співробітництва, налагодження діалогу на різних рівнях соціальної взаємодії.

У процесі роботи можуть використовуватися і такі інтерактивні методи, як мозковий штурм, дискусія, рольові ігри, робота в малих групах тощо, сутність і специфіку використання яких досить ґрунтовно описано в психологічній літературі. Просвітницька робота може також бути спрямована на вчасне виявлення проблем і звернення по належну допомогу.

Індивідуальний формат психологічної просвіти передбачає самостійний пошук та отримання психологічних знань завдяки наданню рекомендацій щодо відповідної літератури, відеофільмів, посилань на сайти, інформаційних буклетів тощо.

Однією із важливих форм роботи з надання підтримки представникам стигматизовуваних груп, меншин, як свідчать численні літературні джерела, наукові статті, розвідки тощо, є психоедукація, яка останнім часом усе більше привертає увагу науковців та психологів-практиків (Олексенко, 2020; Мосієнко, 2015). *Психоедукація* (психоосвіта) – це форма роботи, що базується на поясненні і донесенні до людей необхідної, правдивої, науково обґрунтованої інформації про сутність, причини та наслідки того чи іншого феномену, явища (у нашому випадку це проблема стигматизації, упереджень, психологічних труднощів осіб, які зазнають стигматизації, та їхнього оточення тощо) *Психоедукація також передбачає інформування* зацікавлених осіб про наявні ресурси підтримки – зокрема інформаційні, групи взаємопідтримки в системі освіти, у громаді і т. ін., її також розглядають як керівництво до самопомоги, правильної самооцінки, як те, що спонукає людей діяти самостійно. Психоедукація може фокусуватися на поглибленні знань про стигматизацію, її передумови та наслідки; про психологічні труднощі й потреби особи в інформаційній чи психологічній підтримці тощо.

Спрямованість технології на роботу *із соціальним оточенням* – представниками різних соціальних та освітніх середовищ (освітні заклади, організації, громади та ін.) – також може реалізовуватися у форматі *базової психоедукації* та надання рекомендацій щодо запобігання поширенню стигматизації та дискримінації, виникненню упереджень, а також підтримки осіб, які зазнають стигматизації в різних суспільних та освітніх середовищах.

Коли йдеться про організацію роботи *із фахівцями*, які надають психологічну підтримку представникам стигматизовуваних меншин, то тут ефективною формою роботи є *інтервізійно-психоедукаційна* і *супервізійно-консультативна*. Сутність такої форми роботи, як супервізія та інтервізія,

висвітлюється в численних працях фахівців-психологів (Байдик, 2019; Іванюк, 2018; Malikiosi-Loizos, 2013 та ін.)

Супервізія, як форма роботи з надання професійної допомоги фахівцям, передбачає аналіз професійних труднощів, недоліків та удосконалення організації роботи. Її мета – забезпечити фахівцям максимальну можливість впоратися із труднощами, що виникли в процесі професійної діяльності, та сприяти професійному зростанню особи, якій надається супервізія. За допомогою супервізора також досліджуються почуття особи, яка звернулася з приводу супервізії, нарощується її спроможність психологічно захищатися від негативних впливів, запобігати професійному вигоранню тощо.

Інтервізія – це форма групової роботи з фахівцями, що передбачає обмін досвідом між колегами, у результаті чого визначаються спільні проблеми та здійснюється загальний пошук долаання цих проблем. Вона являє собою спосіб навчання в групі рівностатусних спеціалістів з метою підвищення професійних навичок та ефективності роботи з клієнтами.

Метою цих форм роботи з фахівцями є теоретичне і практичне підвищення кваліфікації фахівців із залученням елементів самопізнання й саморозвитку. Такі форми роботи дають фахівцям (психологам, соціальним педагогам, педагогам) змогу набувати необхідних знань з означеної проблеми; допомагають здійснювати рефлексію власних професійних дій, помилок, підвищують їх усвідомлення, сприяють здійсненню їх корекції та вибудовуванню більш ефективних стратегій надання психологічної допомоги в тих чи інших випадках. Завдяки таким формам роботи здійснюється аналіз відповідності і якості методів, засобів, технік надання підтримки особам, які зазнають стигматизації, та запобігання поширенню стигматизації в різних суспільних та освітніх середовищах; відбувається обмін досвідом і підвищення рівня професійної компетентності фахівців.

Індивідуальна робота з представниками цільових груп може здійснюватися в *консультативно-психоедукаційній* і *терапевтично-психоедукаційній* формах. *Психологічне консультування* як процес міжособистісного спілкування і взаємодії являє собою специфічно структуровану цілеспрямовану бесіду, яка допомагає іншому аналізувати свої почуття, думки, поведінку для кращого розуміння себе, зокрема й у взаєминах з іншими людьми. Це допомагає усвідомлювати і досліджувати свої сильні сторони, спираючись на внутрішні ресурси, більш ефективно керувати своїм життям завдяки прийняттю оптимальних рішень і вдосконаленню цілеспрямованих дій у соціальній взаємодії. Мета консультування – допомогти людям досягти відчуття психологічного добробуту, полегшити переживання стресу, подолати

життєві кризи; підвищити спроможність тих, хто потребує допомоги, знаходити вихід зі складних ситуацій і самим приймати рішення та реалізовувати їх.

Психотерапевтична робота, як одна із форм надання психологічної допомоги і психологічного впливу, здійснюється в межах певної психологічної моделі і, у більш широкому сенсі, має на меті надання психологічної допомоги здоровим людям у ситуаціях різного роду психологічних ускладнень, а також у разі потреби поліпшити якість власного життя. Клієнтом у цій роботі вважається особа, яка безпосередньо звернулася по допомогу у важкій життєвій ситуації, у зв'язку із чим їй надається соціально-психологічна підтримка. Методологічною основою роботи з клієнтами є ті чи інші підходи і концепції, розроблені в річищі психоаналізу, біхевіоризму, когнітивної і гештальтпсихології, тілесно-орієнтованої, екзистенційно-гуманістичної психології.

Однією із форм групової психотерапевтичної роботи з представниками стигматизованих груп, меншин є *інтерперсонально-терапевтична*, яка передбачає надання інтерперсональної допомоги в умовах малої групи на основі використання групового контексту для досягнення індивідуальних і групових цілей, а також надання знань про закономірності функціонування групи. Аналіз таких форм роботи, як психологічне консультування, психотерапія, докладно представлено у відповідній літературі (Бурлачук, 2007; Горностаї, 2018).

Зазначимо, що розроблення соціально-психологічних технологій підтримки стигматизованих меншин здійснювалося на основі теоретичного аналізу проблеми, результатів проведених емпіричних досліджень, апробації та підтвердження ефективності запропонованих технологій, що висвітлено в низці публікацій (Васютинський, 2020; Вінков, 2019; Коробка, 2021; Мяленко, 2019). Отже, йдеться про розроблення науковцями лабораторії психології мас та спільнот *комплексу соціально-психологічних технологій* протидії стигматизації і підтримки представників стигматизованих груп, меншин, зміст яких та особливості застосування специфіковано залежно від цільових груп: представники стигматизованих груп, меншин; представники соціального оточення і представники професійних спільнот.

Соціально-психологічна технологія активізації психологічних ресурсів представників груп, меншин, які зазнають стигматизації в різних сферах і середовищах, передбачає організацію роботи з підвищення здатності до асертивної поведінки осіб, які стигматизуються, зокрема, через майнову нерівність; усвідомлення представниками груп, стигматизованих за гендерною ознакою, особливостей своєї взаємодії із соціальним оточенням та підвищення її ефективності; підвищення

ресурсності представників стигматизовуваних меншин у протистоянні кібербулінгу і подоланні його наслідків; підвищення емоційної компетентності членів родин стигматизовуваних осіб, які також зазнають стигматизації внаслідок так званої асоційованої стигми.

Аналіз проблеми стигматизації й дискримінації осіб, груп, меншин за різними ознаками, важливість їх підтримки соціальним оточенням спонукав до розроблення *соціально-психологічної технології протидії стигматизації в соціальному оточенні*, спрямованої на активізацію колективних зусиль із вибудовування і плекання толерантного, безпечного освітнього середовища та запобігання поширенню стигматизації через майнову нерівність в освітньому середовищі; формування толерантного медіапростору та підвищення толерантності до інакшості в соціальній взаємодії шляхом застосування неконфронтаційно-експертної проблематизації розбіжностей.

Технологія підвищення психологічної компетентності професійних спільнот (психологи, соціальні педагоги, учителі, фахівці громадських організацій та ін.) з підтримки стигматизовуваних меншин спрямована на підвищення: психологічної готовності фахівців соціально-психологічної служби, волонтерів громадських організацій до надання психологічної підтримки представникам стигматизовуваних меншин; підвищення компетентності педагогічних працівників (психологів закладів освіти, соціальних педагогів, учителів, вихователів) щодо проблеми стигматизації та підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі; емоційної компетентності педагогів у запобіганні соціальній стигматизації в освітньому середовищі; обізнаності фахівців системи освіти щодо особливостей підтримки осіб, стигматизовуваних за гендерною ознакою.

Висновки та перспектива подальших досліджень. Отже, у вирішенні питання протидії стигматизації в різних суспільних середовищах та психологічної підтримки представників стигматизовуваних груп, меншин доцільним є використання технологічного підходу, основне призначення якого – розроблення і впровадження соціально-психологічних технологій. Побудовано структурно-змістову модель вироблення технології як певного алгоритму вирішення психологічних завдань, що дало змогу розробити комплекс соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних меншин і протидії стигматизації в різних сферах і середовищах; визначити їхній зміст та особливості застосування залежно від цільових груп. Запропонована нами модель досить гнучка, її можна використовувати залежно від завдань, цілей роботи, особливостей цільових груп, а також залежно від фаху і професійного досвіду тих, хто буде здійснювати таку роботу.

Представлені соціально-психологічні технології протидії стигматизації та підтримки стигматизовуваних меншин можуть стати основою для їх подальшого вдосконалення завдяки використанню фахівцями інтегративно-еклектичного підходу до технологізації своєї діяльності, що дасть змогу наповнювати запропоновані технології новими елементами, методами, засобами чи створювати нові моделі, які більшою мірою будуть задовольняти потреби споживачів соціально-психологічних послуг

Перспективи досліджень убачаємо в подальшому впровадженні запропонованих технологій у практику підтримки стигматизовуваних осіб, груп, меншин, підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах і наповнення їх новими елементами, методами, засобами, які більшою мірою будуть задовольняти потреби споживачів соціально-психологічних послуг; у приверненні уваги спільноти до проблеми стигматизації через науково обґрунтоване соціально-психологічне інформування та навчання.

Список використаних джерел

Байдик, В. (2019). *Супервізія та інтервізія як ефективні інструменти підтримки спеціалістів психологічної служби. Регіональна система розвитку післядипломної педагогічної освіти: виклики та сучасні рішення*. Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Северодонецьк, 7 листопада 2019 р.). ЛОППО, Северодонецьк, с. 12–14.

Белоносова, Н. А. (2011). Деякі аспекти стигматизації та дискримінації людей, що живуть з ВІЛ/СНІД. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*, 27, 225–226.

Бовина, И. Б., & Бовин, Б. Г. (2013). Стигматизация: социально-психологические аспекты (Ч. 2). *Психология и право*, 3 (4), 1–12.

Бурлачук, Л. Ф. и др. (2007). *Психотерапия*. Учебник для вузов. 2-е изд., стереотип. СПб.: Питер.

Васютинский, В. А. (2020). Индивидуально-коммуникативные предпосылки оценки взаимной вины участников социальных взаимодействий. *Economics, Social and Engineering Science*,. 1–2, 164–172. Взято из https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/105624

Вінков, В. Ю. (2019). Роль громадських організацій у соціально-психологічній підтримці стигматизовуваних меншин. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 44 (47), 88–95.

Горноста́й, П. П. (2018). *Консультативная психология. Теория и практика проблемного подхода*. Киев: Ника-Центр.

Доній, Н. Є. (2016). Стигматизація осіб, які оступилися: питання новітнього часу. *Вісник Дніпропетровського університету. Філософія*, 2, 93–100.

- Зимбардо, Ф., & Ляйппе, М. (2011). *Социальное влияние*. СПб.: Питер.
- Іванюк, І. В. (2018). Супервзія та інтервзія у роботі педагога. *Психологія та психосоціальні інтервенції*, 1, 36–40. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppi_2018_1_9.
- Карамушка, Л. М. (Наук. ред.), Зайчикова, Т. В., Винославська О. В. та ін. (2005). *Технології роботи організаційних психологів*. Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти. К.: ІНКОС.
- Кнуф, А., & Этов, Л. Ю. (2006). Стигма: теория и практика. *Знание. Понимание. Умение*, 3, 116–122.
- Коробка, Л. М. (2020). Соціально-психологічна підтримка стигматизованих меншин: технологічний підхід. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45 (48), 100–109. doi: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).146](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).146)
- Коробка, Л. М. (2021). Соціально-психологічні технології підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 47 (50), 209–218.
- Мосієнко, О. (2015). Психоедукація – первинний засіб в роботі з воїнами АТО. Взято з <http://iqholding.com.ua/articles/psikhoedukatsiya-pervinnii-zasib-v-roboti-z-voynami-ato>
- Мяленко В. В. (2019). Особливості ставлення батьків та вчителів до ЛГБТ+дітей. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 44 (47), 81–87.
- Олексенко, С. В. (2020). Психоедукація, як засіб формування культури психологічного здоров'я у педагогічних працівників. *Технології розвитку інтелекту*, 4 (1(26)). Взято з http://psytir.org.ua/upload/journals/3.26/authors/2020/Oleksenko_SvitlanaValer%92yanivna_Psihoedukatsiya_yak_zasib_formuvannya_kulturi_psihologichnogo_zdorov%92ya_u_pedagogichnih_pratsivnikov.pdf.
- Панок, В. Г. (Наук. ред.), Обухівська, А. Г., Острова, В. Д. та ін. (2016). *Психологічна служба*. Підручник. Київ: Ніка-центр.
- Петренко, І. В. (2017). Особливості конструювання соціально-психологічних технологій у просторі освіти. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 3 (2), 186–190.
- Смирнова, Ю. С. (2009). *Предубеждения студентов в отношении представителей стигматизированных групп*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Белорус. госуд. ун-т, Минск.
- Смирнова, Ю. С. (2005). Структурно-содержательные характеристики предубеждений к стигматизированным группам. *Современные психологические технологии влияния на личность*. Витебск: Изд-во УО «ВГУ им. П. М. Машерова», с. 133–142.
- Титаренко, Т. М., Дворник, М. С., Климчук, В. О., Лазоренко, Б. П., Ларіна, Т.О., Мирончак, К. В., Савінов, В. В. (2019). *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Byrne, P. (2000). Stigma of mental illness and ways of diminishing it. *Advances in Psychiatric Treatment*, 6, 65–72.

Corrigan, P. W., & Kosyluk, K. A. (2013). Erasing the stigma: where science meets advocacy. *Basic and applied social psychology*, 35, 131–140.

Haghighat, R. A. (2001). Unitary theory of stigmatization. Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *British Journal of Psychiatry*, 178, 207–215.

Link, B. G. & Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing Stigma. *Annual Review of Sociology*, 27, 363–385.

Malikiosi-Loizos, M. (2013). Personal Therapy for Future Therapists: Reflections on a Still Debated Issue. *The European Journal of Counselling Psychology*, 2 (1), 33–50. Взято з <https://ejcop.psychopen.eu/article/view/4>

Snider C., & Flaherty M. (2020). Stigma and mental health: The curious case of COVID-19. *MHGCI-2020*, 3 (1), 27–32.

References

Baydyk, V. (2019). Superviziia ta interviziia yak efektyvni instrumenty pidtrymky spetsialistiv psykhologichnoi sluzhby [Supervision and intervention as effective tools to support psychological service specialists]. *Rehiona'na systema rozvytku pisladyplomnoi pedahohichnoi osvity: vyklyky ta suchasni rishennia (m. Sievierodonetsk, 7 lystopada 2019 r.)* [Regional system of development of postgraduate pedagogical education: challenges and modern solutions]. All-Ukrainian scientific-practical conf., Severodonetsk, November 7, 2019. LOIPPO, Sievierodonetsk, pp. 12–14. (in Ukrainian)

Bovina, I. B., Bovin, B. G. (2013). Stigmatizatsiya: sotsialno-psikhologicheskiye aspekty (chast 2) [Stigma: socio-psychological aspects (part 2)] *Psikhologiya i pravo* [Psychology and Law]. 3 (4), 1–12. (in Russian)

Burlachuk, L. F. et al. (2007). *Psikhoterapiya: Uchebnik dlya vuzov* [Psychotherapy: A textbook for universities]. 2nd edition stereotypical. St. Petersburg: Piter. (in Russian).

Byelonosova, N. A. (2011). Demaki asprktu styhmatuzatsii liudei, scho chyvyt z VIL/SNID [Some aspects of stigma and discrimination against people living with HIV/AIDS]. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu* [Bulletin of Kharkiv National University. V. N Karazin: a collection of scientific works], 27, pp. 222–226. (in Ukrainian)

Byrne, P. (2000). Stigma of mental illness and ways of diminishing it. *Advances in Psychiatric Treatment*, 6, 65–72. (in English)

Corrigan, P. W., & Kosyluk, K. A. (2013). Erasing the stigma: where science meets advocacy. *Basic and applied social psychology*, 35, 131–140. (in English)

Doniy, N. Ye. (2017). Styhmatizatsiia osib, yaki ostupylysia: pytannia novitnoho chasu [Stigmatization of distressed people: the issue of modern times]. *Visnik Dnipropetrovskoho universytetu. Filosofiia* [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Philosophy], 2, 93–100. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2018). *Konsultativnaya psikhologiya. Teoriya i praktika problemnogo podkhoda* [Counseling psychology. Theory and practice of the problem approach]. Kyiv: Nika-Tsentr. (in Russian)

Haghighat, R. A. (2001) Unitary theory of stigmatization. Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *British Journal of Psychiatry*, 178, 207–215. (in English)

Ivaniuk, I. V. (2018). Superviziia ta interviziia u roboti pedahoha [Supervision and intervention in the work of the teacher]. *Psykhologhiia ta psykhosotsialni interventsii* [Psychology and psychosocial interventions], 1, 36–40. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppi_2018_1_9. (in Ukrainian)

Karamushka, L. M. (Scientific Ed.), Zajchikova, T. V., Vinoslavskaya O. V. et al. (2005). Tekhnolohii roboty orhanizatsiinykh psykhologiv [Technological robots of organizational psychologists]. Kyiv: INKOS. (in Ukrainian)

Knuf, A., & Epov, L. Yu. (2006b). Stigma: teoriya i praktika [Stigma: Theory and Practice]. *Znaniye. Ponimaniye. Umeniy* [Knowledge. Understanding. Skill], 3, 116–122. (in Russian)

Korobka, L. M. (2020). Sotsialno-psykhologichna pidtrymka styhmatyzovanykh menshyn: tekhnologichnyi pidkhid. [Socio-psychological support of stigmatized minorities: a technological approach] *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 45 (48), 100–109. doi: 10.33120/ssj.vi45 (48).146. (in Ukrainian)

Korobka, L. M. (2021). Sotsialno-psykhologichni tekhnolohii pidvyshchennia tolerantnosti do inakshosti v osvithomu seredovyschi [Socio-psychological technologies to increase tolerance for difference in the educational environment] *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 47 (50), 209–218. doi: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi47\(50\)](https://doi.org/10.33120/ssj.vi47(50)). (in Ukrainian)

Link, B. G. & Phelan, J. C (2001). Conceptualizing Stigma. *Annual Review of Sociology*, 27, 363–385. (in English)

Malikiosi-Loizos, M. (2013). Personal Therapy for Future Therapists: Reflections on a Still Debated Issue. *The European Journal of Counselling Psychology*, Vol. 2 (1), 33–50. Retrieved from <https://ejcop.psychopen.eu/article/view/4>. (in English)

Mosiyenko, O. (2015). *Psykhoedukatsiia – osnovnyi zasib v roboti z voynamy ATO* [Psychoeducation – the primary tool in working with ATO soldiers]. Retrieved from <http://iqholding.com.ua/articles/psykhoedukatsiya-pervinnii-zasib-v-roboti-z-voynami-ato> (in Ukrainian)

Myalenko V. V. (2019). Osoblyvosti stavlennia batkiv ta vchyteliv do LHBT+ditei [Features of the attitude of parents and teachers to LGBT + children]. *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 44 (47), 81–87. (in Ukrainian)

Oleksenko, S. V. (2020). Psykhoedukatsiia, yak zasib formuvannia kultury psykhologichnoho zdorovia u pedahohichnykh pratsivnykiv [Psychoeducation as a means of forming a culture of mental health in teachers]. *Tekhnolohii rozvytku intelektu* [Technologies of intellectual development], 4, 1(26). Retrieved from

http://psytir.org.ua/upload/journals/3.26/authors/2020/Oleksenko_Svitlana_Valer%92yanivna_Psihoedukatsiya_yak_zasib_formuvannya_kulturi_psihologichnogo_zdorov%92ya_u_pedagogichnih_pratsivnikiv.pdf. (in Ukrainian)

Panok, V. G. (Scientific Ed.), Obuhivska, A. G., Ostrova, V. D. et al. (2016). *Psykhologichna sluzhba* [Psychological service]. Kyiv: Nika-tsentr. (in Ukrainian)

Petrenko, I. V. (2017). Osoblyvosti konstruiuvannya sotsialno-psykhologichnykh tekhnolohii u prostori osvity [Features of designing socio-psychological technologies in the space of education]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Psykhologichni nauky* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences], 3 (2), 186–190. (in Ukrainian)

Smirnova, Yu. S. (2009). *Predubezhdeniya studentov v otnoshenii predstaviteley stigmatizirovannykh grupp* [Student bias against stigmatized groups]. (PhD Thesis). Belarus. state Univ., Minsk. (in Russian)

Smirnova, Yu. S. (2005). Strukturno-soderzhatelnyye kharakteristiki predubezhdeniy k stigmatizirovannym gruppam [Structural-content characteristics of prejudices against stigmatized groups]. *Sovremennyye psikhologicheskiye tekhnologii vliyaniya na lichnost* [Modern psychological technologies of influence on the individual]. Vitebsk: Publishing House UO «VGU them P. M. Masherev », pp. 133–142. (in Russian)

Snider C., & Flaherty M. (2020). Stigma and mental health: The curious case of COVID-19. *MHGCI-2020*. 3 (1), 27–32. (in English)

Tytarenko, T. M., Dvornyk, M. C., Klymchuk, V. O., Lazorenko, B. P., Larina, T. O., Myronchak, K. V., Savinov, V. V. (2019). *Sotsialno-psykhologichni tehnologii vidnovlennya osobistosti pislya travmathchnykh podii* [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Vasyutinskiy, V. A. (2020). Individualno-kommunikativnyye predposylki otsenki vzaimnoy viny uchastnikov sotsialnykh vzaimodeystviy [Individual and communicative prerequisites for assessing the mutual guilt of participants in social interactions]. *Economics, Social and Engineering Sciences* [Economics, Social and Engineering Science], 1–2, 164–172. Retrieved from https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/105624/. (in Ukrainian)

Vinkov, V. Yu. (2019). Rol hromadskykh orhanizatsii u sotsialno-psykhologichnii pidtrymtsi styhmatyzovuvanykh menshyn [The role of public organizations in the socio-psychological support of stigmatized minorities]. *Scientific studies in social and political psychology*, 44 (47), 88–95. (in Ukrainian)

Zimbardo, P., & Leippe, M. (2011). *Sotsialnoye vliyaniye* [Social influence]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

УДК 304 : 316.4

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-87>

Кочубейник Ольга Миколаївна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник лабораторії психології політико-
правових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ,
Україна

ORCID ID 0000-0001-6460-8494

kochubeynyk@gmail.com

ІНФОДЕМІЯ ЯК ФОРМА КОНКУРЕНЦІЇ ПРОБЛЕМ НА ПУБЛІЧНИХ АРЕНАХ

Актуальність. Статтю присвячено аналізу інфодемії як особливого ефекту комунікативної сфери суспільства, що супроводжує спалах коронавірусної хвороби. Інфодемія тлумачиться як наслідок надмірного виробництва інформації, продукування значної кількості недостовірної та емоційно забарвленої інформації, що утруднює формування адаптивних стратегій поведінки.

Мета статті – висвітлення взаємовпливів технічних, психологічних та соціальних чинників, сукупна дія яких призвела до панівного статусу цієї інформації на публічних аренах.

Результати. Шляхом теоретичного аналізу визначено, що гіперінфляція дискурсів у цифровому просторі є істотним чинником дестабілізації психічних і психологічних станів особистості. Останнє призвело до значних змін у порядку соціальності, оскільки послабило владу дискурсів офіційних інститутів, поставило під сумнів їхнє право претендувати на істину та знизило можливості ефективного врегулювання ситуації. Брак довіри щодо компетентності професійних релевантних інституцій (недовіра до дій системи охорони здоров'я, до можливості політичної та економічної стабілізації в країні тощо) результував у масове знецінення об'єктивної або фактичної інформації (наприклад, про джерела та засоби поширення хвороби). Водночас в умовах самоізоляції потужним каналом поширення інформації (як достовірної, так і недостовірної) стали горизонтальні зв'язки між членами суспільства, а внаслідок специфіки функціонування цифрового комунікативного простору та високого емоційно нестабільного фону в суспільстві істотно зменшилися можливості самоконтролю й самоцензури інформації, яка передається. Показано, що наскрізним соціальним процесом, який призводить до появи інфодемії, є «криза довіри», оскільки некогерентність інформації, що походить із різних джерел, знищує дискурсивну межу між правдою і фейком, а дискредитація символічної влади інтелектуалів на підтримання порядку соціальності призводить до посилення інфантильних протестів у соціумі.

Ключові слова: порядок соціальності; символічна влада; інтерпретація реальності; криза довіри; інформаційне суспільство.

Olha M. Kochubeynyk

Doctor of Sciences in Psychology,

Chief Researcher of the Laboratory of Psychology of Political and Law Relationships

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-6460-8494

kochubeynyk@gmail.com

INFODEMY AS A FORM OF COMPETITION OF PROBLEMS IN PUBLIC ARENAS

Urgency. The article is devoted to analysis of infodemia as special effect of communicative sphere of society, which accompanies the outbreak of coronavirus disease. Infodemia is interpreted as consequence of excessive production of information, as elaborating of extremely large amount of inaccurate and emotionally charged information. This situation makes it difficult to form adaptive behavioral strategies.

The present paper aims to: highlight mutual influence of technical, psychological and social factors. It is argued that combined effect of these factors ensured dominant status of this information in public arenas.

Results. Using theoretical analysis, it has shown hyperinflation of discourses in digital space is essential factor in destabilization of mental and psychological states of person. This caused integral changes in the order of sociality, since it weakened the power of the discourses of official institutions, impugned their right to claim the truth and reduced possibility of effectively resolving of situation. Lack of the trust in the professional competencies of relevant institutions (distrusting in actions of the healthcare system, distrusting in possibilities of political and economic stabilization in country, etc.) resulted in massive devaluation of objective or factual information (for example, about sources and means of disease spreading). On the other hand, under conditions of self-isolation, horizontal ties between members of society turned out to be a powerful channel for disseminating information (both reliable and unreliable). Specifics of functioning of digital communication space and high emotionally unstable background of society have significantly reduced possibilities for self-control and self-censorship of transmitted information. It has shown that end-to-end social process leading to emergence of infodemics is a “crisis of confidence”. It arises because incoherence of information originating from different sources destroys discursive border between the truth and the fake, and discrediting symbolic power of intellectuals to maintain the order of sociality leads to an increase in infantile protests in society.

Key words: order of sociality; symbolic power; interpretation of reality; crisis of trust; information society.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. 11 березня 2020 року ВООЗ оголосила спалах нового захворювання з важким респіраторним синдромом, яке викликало смерті понад пів мільйона людей за перші шість місяців пандемії. Оскільки ані ліків, ані вакцин ще не було, загроза здавалася страшною і тотально неминучою. Синхронно у всьому світі повсякденна організація життя людей суттєво порушилася, оскільки невимушене спілкування змінилося тривалими періодами ізоляції та вимогами соціального дистанціювання. Більшість соціальних видів діяльності, таких як навчання, професійна діяльність, надання послуг, деякі розваги й дозвілля були призупинені. У міру поширення хвороби дослідники фіксували підвищення рівня депресії і тривоги, збільшення кількості нав'язливих думок і порушень сну, суттєві негативні зміни в емоційній сфері, а також зловживання психоактивними речовинами. Іншими словами, під впливом пандемічних змін опинився майже весь психологічний досвід людей. Мало того, пандемія не лише атакувала окремих людей, яких хвороба торкнулася як безпосередня загроза їхньому здоров'ю, – вона також позначилася на їхніх стосунках, зокрема сімейних, дружніх, робочих. Дисфункціональний стан соціальних контактів результував у надзвичайну кількість інформаційних повідомлень – як в офіційних джерелах, так і в соціальних мережах – про нову хворобу, що було названо інфодемією.

Найбільш проблематичним, на наш погляд, виявилось те, що інфодемія як «хворобливий» стан комунікативного простору спровокувала неспроможність особистості розрізнити достовірні і недостовірні факти, послабила її спроможність виробляти критерії оцінювання отриманої інформації, що часто-густо призводило до вибору неадаптивних поведінкових стратегій. Зрозуміло, що інфодемія не спричинюється тільки надвиробництвом інформації або надвиробництвом недостовірної інформації. На наш погляд, умови її виникнення є масштабнішими, їх вивчення потребує спеціального аналізу, що й визначає **мету статті** – виявлення особливостей взаємовпливів різноманітних чинників, сумарна дія яких призводить до інфодемічних вибухів у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Зрозуміло, що інфодемія є результатом одночасної дії на особистість різних чинників. Ми пропонуємо поглянути на неї як на соціальний ефект, що виник на перехресті двох магістральних ліній організації суспільства: однією з них є четверта наукова революція (винайдення мікропроцесорної технології і поява персонального комп'ютера з мережею Інтернет), другою –

глобальні зміни в порядку соціальності, що увиразнюються через перенесення акцентів на локальність та послаблення символічної влади офіційних інституцій. Перспективи такого тлумачення вибудовано завдяки попереднім дослідженням, здійсненим за цими магістралями. Проблематику взаємодії інформації та суспільства введено в поле зору приблизно у 80-х роках минулого століття, коли формувалося уявлення про інформаційне суспільство як специфічний устрій, зумовлений стрімким розвитком релевантних технологій. У теоріях постіндустріального суспільства (Белл, 1999; Кастельс, 2000; Тоффлер, 2002) зміни в суспільстві пов'язувалися зі зсувом, що відбувався від «сфери виробництва» до «сфери споживання і послуг». Приблизно в ті самі роки почали викристалізовуватися й теорії інформаційного суспільства» (Масуда, 1981; Нейсбит, 2005), що тлумачили суспільні зміни як такі, що відбуваються внаслідок отримання інформацією специфічного статусу неодмінної умови будь-яких суспільних процесів. Також наприкінці ХХ ст. посилену увагу науковців привертають проблеми, пов'язані з інформатизацією як наслідком стрімкого і масового поширення комп'ютерів та інтернету (Гидденс, 2005; Кастельс, 2000).

Інший ракурс у вивченні проблематики взаємодії інформації і суспільства спричинено, як уже зазначалося, змінами в порядку соціальності, доступ до аналізу яких зумовлений появою нових методологій у системі гуманітарного знання. У межах конструкціоністського підходу виникли концепції Г. Блумера, М. Спектора і Дж. Кітсьюза, П. Ібарра, С. Хілгартнера і Ч. Боска, які намагалися зрозуміти «людські» мотиви виникнення та підтримання інформаційних рухів у гіпертекстовій реальності. Так, концепція публічних арен С. Хілгартнера і Ч. Боска виявилася відповіддю на запитання, чому одні проблеми весь час транслиуються в ЗМІ, а інші, здавалося б потенційно не менш болючі й нагальні, залишаються осторонь уваги (Хілгартнер, & Боск, 2000). Стрижнем згаданої концепції є теза, що соціальна проблема – не об'єктивність, а конструкція, продукт визначення колективного суб'єкта, що висуває твердження з приводу проблеми з певною метою. Так, Г. Блумер ще 1971 року зазначив, що соціальна проблема є продуктом колективної поведінки (Блумер, 2007). Ті чи ті стани суспільного життя, маючи зацікавлених акторів, – і через їхні голоси – набувають статусу «проблеми» на публічних аренах, до яких, наприклад належать некомерційні організації, різні ЗМІ (інформаційні агентства, телевізійні новини, газети, журнали, радіо, онлайн-трансляції тощо), соціальні мережі, виконавча, законодавча, судова влади, наукова спільнота тощо. Інакше кажучи, публічні арени – це публічні інститути, у яких відбувається відбір, визначення та

просування соціальних проблем. Однак не всі шкідливі умови чи небезпечні ситуації можуть висвітлюються однаковою мірою. Тому, по-перше, йдеться про конкуренцію соціальних проблем (останні конкурують між собою за статус «важливості» і право бути включеними в публічний дискурс). По-друге, наявність соціальних проблем залежить від взаємодії з іншими соціальними проблемами. Дефіцитний ресурс, з приводу якого проблеми конкурують між собою, – увага публіки. Перевага надається тим соціальним проблемам і формулюванням, які вкладаються в рамки повсякденної реальності аудиторії. Отже, щоб заволодіти увагою публіки, необхідно, щоб проблема мала певну актуальність для аудиторії. Тому інфомедію можна розглядати в термінах конкуренції соціальних проблем – як проблему, що на тривалий час виграла конкуренцію. Але основне питання полягає в тому, що саме виявилось причиною такого виграшу.

Результати теоретичного аналізу проблеми. На наш погляд, можна вирізнити три групи чинників, що тією чи іншою мірою формують систему детермінації інфомедичного спалаху – технологічні, психологічні і соціальні. Різномірні, вони, проте, обслуговують єдиний наскрізний процес, що в кінцевому підсумку уможливив спалах інфомедії.

Технологічні чинники стосуються сучасних способів виробництва і поширення інформації, однак їхній вплив можна простежити у двох інших групах. Цифровізація, віртуалізація, технології доповненої та змішаної реальності, а також розвиток штучного інтелекту кардинально змінюють можливості організації повсякденності, що позначається на порядку соціальності, оскільки змінюються й способи соціалізації, інкультурації, ідентифікації та репрезентації дійсності. Найбільш важливим є те, що всі види контенту переходять з аналогових (фізичних і статичних) у цифрові (мобільні і динамічні), що дає змогу кожній людині самостійно контролювати свій особистий контент, спрямовуючи інформаційні запити та формуючи індивідуальну траєкторію інформаційної діяльності в просторі гіпертексту. Істотним чинником є й зміна самої природи комунікації, спричинена цими технологіями: вона стає гетерогенною, мережевою, натомість вертикальна, ієрархічна комунікація втрачає актуальність.

Мережевість, своєю чергою, змінила фігуру «суб'єкта, наділеного владою». В умовах інформаційного суспільства важливу роль у конструюванні просторів соціальності стали відігравати саме ті технологічні структури, що трансформували спосіб організації повсякденності людини. Apple, Google, Facebook, YouTube, Instagram нині здійснюють більш потужний вплив на спосіб інтерпретації реальності, ніж релігії, офіційні інститути і державна влада загалом.

Сьогодні створити інформаційний онлайн-портал або блог набагато простіше, ніж випускати новий журнал ще початку століття. Перехід від паперу до цифри виявився критичним чинником зменшення собівартості «торгівлі» інформацією, а отже – її доступності. Крім того, можливості онлайн-перекладу призвели до того, що будь-яка людина сьогодні може вільно прочитати новину будь-якого іноземного агентства, навіть не володіючи іноземною мовою.

А проте все частіше лунають застереження щодо ризиків деструктивного використання мереж. Унаслідок недостатньої правової грамотності більшості користувачів, а також роз'єднаності осіб та організацій, які забезпечують безпеку в цифровому просторі, соціальні медіа стають організаторами небезпечних рухів. Зокрема, в умовах пандемії – це підтримка тих осіб, які пропагують небезпечні для суспільства ідеї, як-от небезпечність масок, шкідливість вакцинації тощо. (Зазначимо, що використання інтернет-контенту із соціально деструктивними намірами є доволі відпрацьованою технологією, котра доволі продуктивно переводить конфлікт, сформований у віртуальному просторі, у сферу реальних суспільних відносин).

Четверта наукова революція, отже, забезпечила надшвидкі темпи виробництва й тиражування інформації, водночас майже скасувавши можливості цензури (контролю за змістом).

Друга група чинників – психологічних – стосується того, як особистість зреагувала на специфічні умови дезорганізації повсякденності, пов'язані з пандемією. Тут варто нагадати, що початок інфодемії в більшості європейських країн збігся в часі із введенням загальнонаціональних локдаунів. Виникла низка стресорів, що справляли негативний вплив на психічне здоров'я людей, а саме:

1) безпрецедентна ситуація потенційної загрози життю з невідомою тривалістю;

2) високий ризик захворіти самому і членам сім'ї;

3) обмежений доступ до медичних послуг та догляду, якого потребували люди з іншими соматичними або психічними захворюваннями, оскільки планові госпіталізації на невизначений час було припинено;

4) неспецифічні симптоми інфекції (наприклад, підвищення температури), а також регулярні повідомлення про зміну симптомів, мутації штамів, про невизначений інкубаційний період тощо;

5) страх перед «безсимптомним передаванням» і брак однозначної інформації про шляхи поширення хвороби;

6) карантинні заходи, що істотною мірою порушували усталені повсякденні практики та екстремально швидко вводили в обіг інші;

7) систематичні повідомлення про брак медичних засобів індивідуального захисту для медиків і брак достатньої кількості ЗІЗ для інших громадян;

8) тривожні коментарі, пов'язані з впливом обмежень на економічну (іноді політичну) ситуацію загалом;

9) ризик втрати робочого місця та збереження сімейного/особистого бюджету (Дунаєва, Кононенко, Смокова, & Гудімова, 2021).

До того ж ці стресори наклалися на режим вимушеної самоізоляції, а людина, «відірвана» від реального світу, легше піддається навіюванню, стає більш сугестивною і менш критичною щодо джерел, з яких отримує інформацію. Водночас вона намагається знайти підтримку в соціальних мережах, адже тиск негативних емоційних станів стає нестерпним. Проте саме ці платформи виявилися інструментом поширення фейкової і панічної інформації. У соціальних мережах, на відміну від інших джерел, можемо спостерігати специфічний вияв «довіри до автора»: офіційні джерела сприймаються як джерела дезінформації («не говорять правду / приховують справжній стан речей / цілеспрямовано обдурюють простих людей»), а горизонтальні контакти набувають більшої психологічної ваги й, відповідно, переконливості, хоча саме за цими каналами передається недостовірна інформація (на кшталт порад лікаря Юри з Уханя або санітарної обробки міста з гелікоптерів).

Горизонтальні зв'язки виконують кілька функцій.

По-перше, вони стають інструментом реалізації специфічної «влади того, хто знає»: передаючи іншій особі певну інформацію (з претендуванням на ексклюзивність), людина вивіщує себе у своїх очах і в думці оточення як людина, більш обізнана, належна до «тих людей, які мають повну поінформованість про ситуацію», тобто володіють високим (вищим за інших) обсягом символічного капіталу. Ця влада реалізується як розподілення й встановлення ієрархій у межах комунікативної спільноти: інформація подається як доступна для одних («з ними діляться новинами») або закрита для інших. Варто пам'ятати, що чутки – такий самий елемент системи масових комунікацій, як і ЗМІ. Чутки, як і мас-медіа, конкурують на публічних аренах за увагу аудиторії, вони намагаються отримати «право на висловлювання», щоб донести до аудиторії певні оцінки чи схеми інтерпретації подій. Однак, на відміну від ЗМІ, чутки інтегруються в систему «горизонтальних комунікацій», і найбільш помітно це в соціальних мережах, де вони функціонують як елементи міжособового спілкування, як частина обміну думками в малих групах. Зупинити виробництво і поширення фейк-новин доволі складно, позаяк вони мають власну соціальну значущість: вони є для особи

способом збільшити свою значущість в очах громадськості, продемонструвати власну елітарність, свою власну владу «того, хто знає» (Cinnerfors, 2020).

По-друге, горизонтальні зв'язки у формі турботи про ближнього (якомога швидше передавати інформацію, яка подається як «корисна»: не вживати певні ліки, збільшити споживання певного продукту тощо) слугують трансфером для почуття солідарності – як прагнення допомогти підготуватися до надзвичайної, небезпечної ситуації.

До двох згаданих чинників – напруження, що виникає у самоізоляції, та його подолання через горизонтальні зв'язки – додається намагання контролювати ситуацію, що знаходить свій вияв у збільшенні обсягів інформації, якій приділяється увага. За звичного перебігу подій, як правило, люди меншою мірою стежать за новинними повідомленнями. Проте в разі надзвичайної події аудиторія ЗМІ багаторазово зростає. Відчуття небезпеки за життя і здоров'я примушує шукати інформацію про подію, щоб регулювати міру надзвичайності у своєму житті, іноді – за рахунок ілюзорного відчуття, що це допоможе отримати контроль над проблемою (Слюсаревський, Найдьонова, & Вознесенська, 2020).

І, звертаючись до аналізу соціальних чинників інфомемії, треба підкреслити, що вони є в певному сенсі віддзеркаленням інших суспільних змін, котрі можуть бути простежені в цьому складному взаємовпливові. Саме тут оприявнюється виникнення особливого наскрізного соціального процесу, який, на наш погляд, є провідним у виникненні інфомемії. Ідеться про «тотальну кризу довіри», першим симптомом якої є недовіра до інформації. А саме: неогерентність інформації, що походить із різних джерел, поступово знищує дискурсивну межу між правдою і фейком, а дискредитація символічної «влади інтелектуалів» на підтримання порядку соціальності призводить до збільшення інфантильних протестів у соціумі.

І справді, очевидним є те, що надлегкість виробництва й тиражування інформації результували в зміну статусу інформації у суспільстві. Ідеться про те, що поширення постправди, фейк-ньюз та поява технологій дипфейк (deepfake) призвели до виникнення нового порядку соціальності, у якому істина і брехня втратили свою колишню антагоністичну природу. Стрімка динаміка вимушених змін у поєднанні із швидко змінюваним сучасним суспільством і важко прогнозованим його майбутнім надзвичайно загострюють проблему довіри до інформації. У ній, як у дзеркалі, починають відбиватися всі явні і латентні суперечності, що є у сфері виробництва знання, висвітлюються перспективні і тупикові тренди його розвитку. Довіра до істини, що протягом тривалого часу була фундаментальною основою суспільства,

стає крихкою, а інформація – і ризикогенною. Імовірно, причина криється в тому, що до появи інтернету паперові ЗМІ і книги були своєрідними гарантами знань про навколишню дійсність, оскільки повідомляли перевірену інформацію. Це привілейоване становище накладало на них репутаційну відповідальність за кожне слово, опубліковане на папері в пресі або сказане в ефірі. Створення віртуального інформаційного середовища зруйнувало монопольне право на формулювання висловлення, яке належало паперовим ЗМІ, а також позбавило їх панівної влади над масовим дискурсом, що задавав способи інтерпретації реальності. Ідеї, які вільно циркулюють у глобальній мережі, нині досягають такого рівня плюралістичності, що в кожній суспільно значущій тези миттєво з'являється не менше переконлива антитеза. Кількість трактувань одних і тих самих подій (не важливо, трапилися вони в далекому минулому або відбулися щойно) зводить нанівець можливість претендування на істину (постулювання тих чи інших тверджень як «єдино правильних»). Фактично, проліферація версій тлумачення реальності, яка є проявом «кризи» метанарацій, спровокувала появу парадоксальної ситуації: деверсифікація тлумачень світу призвела не до транспарентності істини, а до її дискредитації. Адже за умови проліферації тлумачень картини світу, за умови множення дискурсів, кожен з котрих пропонує свій спосіб інтерпретації подій (а отже, забезпечує доволі переконливими аргументами), перед людиною постає проблема вибору, що передбачає певний ступінь осмислення цінностей та системи відносин, пропагованих тим чи тим дискурсом. Але в багатьох випадках інформація засвоюється поверхнево, а тому наразі в полі зору все частіше опиняються алармістські застереження про наслідки функціональної неграмотності або цифрової амнезії. Власне, цю заміну енциклопедії на вікіпедію, точніше, порядку соціальності, де панували енциклопедичні знання, на порядок соціальності, який символізується вікіпедичною поінформованістю, можна також вважати одним із чинників інфомедії. Зокрема, тут може йтися про зміну спрямованості когнітивних процесів і перехід від раціонального мислення до «кліпового». Останнє характеризується тим, що відображення множини різноманітних властивостей об'єктів відбувається без урахування зв'язків між ними, а також характеризується фрагментарністю інформаційного потоку, алогічністю і гетерогенністю, високою швидкістю перемикання між фрагментами інформації, що, зрештою, ускладнює створення цілісної картини навколишнього світу. Інші алармістські попередження стосуються таких речей, як зростання соціальних деформацій, посилення деприваційно-ізоляційних трендів, поширення псевдогромадських інститутів, криза індивідуальної і колективної ідентичності, деформація

індивідуальної і суспільної свідомості, культуральна деформація, порушення моральної соціалізації, деградація освітніх систем, маргіналізація та уніфікація суспільного життя тощо.

Плюралізм бачення світу, пропонований інформаційним суспільством, породжує символічні змагання за виробництво та нав'язування легітимного бачення соціального світу, способів інтерпретації останнього, причому майданчиком боротьби є публічні арени, на яких зустрічаються люди, що мають різні відчуття реального світу і різні позиції в цьому світі, різну соціальну ідентичність. Якщо на публічні арени виходять будь-які інформаційні потоки, що несуть інші способи інтерпретації дійсності, іншу ідеологію, то вони спотворюють символічні структури, які конструювали порядок соціальності певного суспільства (чи спільноти), змінюють громадську думку та формують інші аксіологічні системи. Відповідно, спроби нав'язати оточенню «свою» версію світу будуть тим ефективнішими, успішнішими, чим більше її автор уповноважений (персонально чи інституційно) на такі висловлювання. Офіційно уповноважена особа, що презентує офіційну версію тлумачення світу, має більше прав на здійснення «легітимного символічного насильства», ніж приватна особа (приватна думка). Отже, що вищим є обсяг символічного капіталу (чим більш популярною, визнаною є особа), то більше вона має можливості здійснювати символізацію, що відповідає її інтересам. Однак спроби з боку офіційних інституцій встановити контроль задля врегулювання ситуації та зменшення ризиків захворюваності в Україні (як і в багатьох інших країнах) наразилися на недовіру. Серцевиною цієї недовіри є втрата цими інституціями влади над інтерпретацією дійсності.

І хоча в розвинених постіндустріальних суспільствах декларується тенденція кількісного зростання представників інтелектуальних професій, поряд із цим спостерігається розмивання межі між інтелектуалами і їхньою аудиторією. Ілюстрацією цього процесу є поява так званих «диванних експертів». На зміну професійним спільнотам приходять нові страти, що претендують на роль експертів. У. Бек, наприклад, говорить про втрату науковою спільнотою монополії на раціональність, причому в результаті не неспроможності, а, навпаки, успішності науки. Іншою стороною цього процесу є поява popular science, або fan-science, де межі між науковим і ненауковим знанням розмиті, а медійна складова виявляється іноді більш значущою, ніж наукова (Brooks, 2006; Bucchi, & Neresini, 2008).

Висновки. Інфодемія – комплексний ефект, що породжується складними, нелінійними впливами розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Особливістю реагування людини на стрес та

зміною статусу інформації у соціуму вони дали новий поштовх до дослідження всіх сфер людської життєдіяльності. Повсякденність, утворена різними формами штучної реальності, виявилася доволі вразливою щодо основного свого інтегратора – інформації, яка задала нові виміри життя людини, більшою мірою навантажуючи її дистанційними формами комунікації. Зокрема, інфомедія змінила принципи конструювання образу соціального світу, оскільки показала, що інформація не тільки створює можливості подальшої реалізації людського потенціалу, а й породжує загрози, здатні впливати на світоглядні і ціннісні настановлення людини і великих соціальних груп.

Для багатьох суспільств інфомедія виявилася тим лакмусовим папірцем, який засвідчив множинні злами в порядку соціальності. Найбільш тривожним проявом, на нашу думку, є втрата панівного становища дискурсами офіційних інститутів: ані політична влада, ані медицина, ані академічні знання не змогли встановити контроль над порядком соціальності.

І тут досить дискусивним аспектом постає питання адекватності міри застосування влади, що неодмінно пов'язане з поняттям насилля. Розглядаючи владу як джерело примусу, Е. Гідденс наголошував, «що вона (влада), обмежуючи та продукуючи одночасно, є засобом досягнення наміченого. Обмежувальні аспекти влади проявляються у вигляді різноманітних санкцій, що змінюються в діапазоні від прямого застосування сили або насильства, або загрози такого застосування, до м'якого і поблажливого вираження неохвалення» (Гідденс, 2005, с. 255). Тому насильство (примус) у системі конструювання владних відносин відіграє ключову роль у будь-яких порядках соціальності, але в ситуаціях, коли розміреному перебігу повсякденного домінування нічого не загрожує, цей примус не завжди явно проявляється (залишаючись у фоновому режимі), і лише в екстрених ситуаціях він проривається назовні людських інтеракцій. Однак в умовах пандемії примус (насильство) залишив межі фонових практик, оприявився дисциплінарними режимами та санкціями за їх порушення, проте, поєднаний із відсутністю панівного дискурсу інтерпретації дійсності (походження, шляхи поширення, достовірні засоби профілактики), він спричинив численні спротиви – від символічних до одноразових акцій і регулярних протестів. Таким чином, інфомедія увиразнила необхідність зміни механізмів комунікації в умовах руйнації повсякденності, потребу оволодіння новими засобами контролю над способами інтерпретації дійсності

Неочевидним продуктом інфомедії став сплеск експертного аналізу нових проблем і способів їх розв'язання, особливо достовірності та

надійності прогнозування майбутнього устрою світу після пандемії. Досить помітною стає наразі поляризація цих прогнозів. Одна точка зору наполягає на тому, що відбудеться повернення в допандемійну повсякденність; економічні ресурси країн, психологічні ресурси людей, соціальні взаємозв'язки почнуть активно відновлюватися. Світоглядний оптимізм поєднується з експертними висновками щодо оптимального відновлення колишнього порядку соціальності. Інша точка, зрозуміло, є песимістичною і полягає в тому, що масштаб і рівень потрясінь як для світової економіки, так і для соціальних зв'язків, правил, настановлень та цінностей будуть надто масштабними, унаслідок чого відбудуться істотні зміни в порядку соціальності.

Список використаних джерел

- Белл, Д. (1999). *Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования*. Москва: Академия.
- Блумер, Г. (2007). Социальные проблемы как коллективное поведение. *Социальные проблемы: конструкционистское прочтение* (с. 11–25). Казань.
- Гидденс, Э. (2005). *Устроение общества: очерк теории структуризации*. Москва: Академический проект.
- Дунаєва, Л. М., Кононенко, О. І., Смокова, Л. С., & Гудімова, А. Х. (Редкол.). (2021). *Психологічне і соціальне благополуччя особистості та населення в умовах пандемії COVID-19: теорія і практика*, Збірник матеріалів наук.-практ. інтернет-конф., м. Одеса, ОНУ ім. І. І. Мечникова, 9 квітня 2021 р. Одеса: ОНУ.
- Кастельс, М. (2000). *Информационная эпоха: экономика, культура, общество*. Москва: ГУ ВШЭ.
- Нейсбит, Д. (2005). *Высокая технология, глубокая гуманность: Технологии и наши поиски смысла*. Москва: АСТ.
- Слюсаревський, М. М., Найдьонова, Л. А., & Вознесенська, О. Л. (Ред.). (2020). *Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка*, Матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 року «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 року «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії COVID-19 і карантину». Київ: ІСПП НАПН України.
- Тоффлер, Э. (2002). *Шок будущего*. Минск: АСТ.
- Хилгартнер, С., & Боск, Ч. Л. (2000). Рост и упадок социальных проблем: концепция публичных арен. *Средства массовой коммуникации и социальные проблемы* (с. 18–53). Казань.
- Brooks, P. (2006). *Understanding Popular Science*. Open University Press.
- Bucchi, M., & Neresini, F. (2008). Science and Public Participation. *Handbook of Science and Technology Studies*. Ch. 19 (pp. 449–472). Cambridge, MA: MIT Press.

Masuda, Y. (1981). *The Information Society as Post-Industrial Society*. Washington: World Future Society.

Ціннерфос, А. (2020). *Konspirationsteorier och covid-19: mekanismerna bakom en snabbväxande samhällsutmaning*. Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. Enheten för skydd mot informationspeverkan. Advant.

References

Bell, D. (1999). *Gryadushcheye postindustrialnoye obshchestvo: Opyt sotsialnogo prognozirovaniya*. Moscow: Akademiya. (in Russian)

Blumer, H. (2007). Sotsialnyye problemy kak kollektivnoye povedeniye [Social problems as collective behavior]. *Sotsialnyye problemy: konstruksionystskoye prochleniye* [Social Issues: A Constructionist Reading] (pp. 11–25). Kazan. (in Russian)

Broks, P. (2006). *Understanding Popular Science*. Open University Press. (in English)

Bucchi, M., & Neresini, F. (2008). Science and Public Participation. *Handbook of Science and Technology Studies*. Ch. 19 (pp. 449–472). Cambridge, MA: MIT Press. (in English)

Dunaieva, L. M., Kononenko, O. I., Smokova, L. S., & Hudimova, A. Ch. (Eds). (2021). *Psykhologichne i sotsialne blahopoluchchia osobystosti ta naseleennia v umovakh pandemii COVID-19: teoriia i praktyka* [Psychological and social well-being of the individual and the population in the conditions of the COVID-19 pandemic: theory and practice], Collection of scientific and practical materials. internet conference, Odesa, ONU named after I. I. Mechnikova, April 9, 2021. Odesa, ONU. (in Ukrainian)

Giddens, A. (2005). *Ustroyeniye obshchestva: ocherk teorii strukturatsii* [The disposition of society: an essay on the theory of structuration]. Moscow: Akademicheskii proekt. (in Russian)

Kastels, M. (2000). *Informatsionnaya epokha: ekonomika, kultura, obshchestvo* [Information Age: Economy, Culture, Society]. Moscow. (in Russian)

Khylyhartner, S., & Bosk, Ch. L. (2000). Rost i upadok sotsialnykh problem: kontseptsiya publichnykh aren [The rise and fall of social problems: the concept of public arenas]. *Sredstva massovoy kommunikatsii i sotsialnyye problemy* [Mass media and social problems] (pp. 18–53). Kazan. (in Russian)

Masuda, Y. (1981). *The Information Society as Post-Industrial Society*. Washington: World Future Society. (in English)

Naisbitt, J. (2005). *Vysokaya tekhnologiya, glubokaya gumannost: Tekhnologii i nashi poiski smysla* [High technology, deep humanity: Technology and our search for meaning]. Moscow: AST. (in Russian)

Ціннерфос, А. (2020). *Konspirationsteorier och covid-19: mekanismerna bakom en snabbväxande samhällsutmaning*. Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. Enheten för skydd mot informationspeverkan. Advant. (in English)

Sliusarevskiy, M. M., Naidonova, L. A., Voznesenska, O. L. (Eds). (2020). *Dosvid perezhyvannia pandemii COVID-19: dystantsiini psykholohichni doslidzhennia, dystantsiina psykholohichna pidtrymka* [The experience of experiencing the pandemic: remote psychological research, remote psychological support], Materials of the online seminars on April 23, 2020 "The experience of quarantine: remote psychological help and support" and on May 15, 2020 "Remote psychological research in the conditions of the COVID-19 pandemic and quarantine". Kyiv: ISPP NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Toffler, A. (2002). *Shok budushchego* [A Future Shock]. Minsk: AST. (in Russian)

УДК 32:159.9(062.552)+316.62+159.9.072

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-89>

Найдюнов Михайло Іванович

доктор психологічних наук,

директор Інституту рефлексивних досліджень і спеціалізацій (IPIC),

м. Київ, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3833-8643>

Найдюнова Любов Антонівна

доктор психологічних наук, член-кореспондент НАПН України,

заступник директора з наукової роботи,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

Григоровська Любов Володимирівна

кандидат педагогічних наук, доцент,

вчений секретар, Інститут соціальної та політичної психології НАПН

України,

м. Київ, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1436-5719>

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИМІРЮВАННЯ СХИЛЬНОСТІ
ДО ВІДТВОРЮВАННЯ ФАШИЗМУ, АВТОРИТАРИЗМУ,
ТОТАЛІТАРИЗМУ В СУСПІЛЬСТВІ: ДО КОНСТРУЮВАННЯ
СИНТЕТИЧНОЇ ШКАЛИ (АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ)**

Актуальність. Російсько-українська війна загострила потребу глибокого розуміння психології людини тоталітарного суспільства, джерела і механізми підтримки злочинів, які вчиняє держава-терорист.

Метою статті є аналіз міжнародного досвіду операціоналізації концептів та інструментів психологічного вимірювання схильності до тоталітаризму.

Методологія. Представлено результати когнітивного аналізу смислових одиниць у питаннях, які використовуються у методиках вимірювання фашизму-авторитаризму-тоталітаризму (ФАТ) у різних концепціях (правого авторитаризму Алтемеєра, соціального домінування Пратта, лібертаріанства Меграбяна, підтримки демократії Мегалеса, підтримки популізму Сільви).

Результати. Простежується історична тяглість і суперечності у використанні поняття «тоталітаризм» крізь призму груп-рефлексивного підходу, обґрунтовується пропозиція розглядати сукупне синтетичне поняття схильності до відтворення спільних рис ФАТ, оскільки на психологічному рівні явища, описані різними термінами, мають спільні соціально-психологічні передумови

виникнення. Пропонується розуміння ФАТ як медіапсихологічного псі-феномену масової свідомості. Окреслено принципові недоліки використання опитувальників і методів суб'єктивного шкалювання для оцінки схильності до тоталітаризму у зв'язку із характерним станом свідомості людини тоталітарного і посттоталітарного суспільства – дводумством. Аналізуються шляхи подолання цих обмежень у вимірюванні на основі досвіду конструювання методик вимірювання дводумства Петровіч, конспіративної ментальності Брудера, когнітивних потреб Чачіуппо, когнітивної рефлексії Фредеріка, колективного нарцисизму Завали і Жомойтей, методики діагностики заздрості і потреби сатисфакції Клісперової та ін.

Практична значущість отриманих результатів пов'язана з перспективою розроблення моделей вимірювання схильності до ФАТ з урахуванням сучасних гібридних ідеологічних форм тоталітаризму.

Ключові слова: тоталітаризм; авторитаризм; фашизм; психологічні вимірювання; групова рефлексія; дводумство.

Naydonov M.I.

dr. Sc. in Psychology,
director, Institute of Reflective Studies and Specializations (IRSS)
Kyiv, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3833-8643>

Naydonova L.A.

dr. Sc. in Psychology, Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Deputy Director in Scientific Work,
Institute for Social and Political Psychology,
NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

Hryhorovska L.V.

candidate of pedagogical sciences, associate professor,
scientific secretary, Institute for Social and Political Psychology,
NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1436-5719>

**PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF MEASUREMENT
OF REGENERATION OF FASCISM, AUTHORITARIANISM,
AND TOTALITARISM IN SOCIETY: TOWARD SYNTHETIC
SCALE CONSTRUCTION**

Relevancy. The Russian-Ukrainian war intensified the need for a deep understanding of human psychology in a totalitarian society, sources and mechanisms of support for crimes committed by a terrorist state.

The purpose of the article is to analyze the international experience of the operationalization of concepts and tools for psychological measurement of the tendency to totalitarianism.

Methodology. The results of the cognitive analysis of semantic units in the questions used in the methods of measuring fascism-authoritarianism-totalitarianism (FAT) in various concepts (Altemeyer's right-wing authoritarianism, Pratt's social dominance, Mehrabyan's libertarianism, Megales' support for democracy, Silva's populism support) are presented.

Results. The historical persistence and contradictions in the use of the concept of totalitarianism through the prism of the group-reflexive approach are traced, and the proposal to consider the aggregate synthetic concept of the tendency to reproduce the common features of FAT is substantiated since at the psychological level the phenomena described by different terms have common social psychological prerequisites. An understanding of FAT as a media-psychological psy-phenomenon of mass consciousness is proposed. The fundamental shortcomings of using questionnaires and subjective scaling methods to assess the propensity to totalitarianism in connection with the characteristic state of consciousness of a person in a totalitarian and post-totalitarian society - double-mindedness - are outlined. Ways to overcome these limitations in measurement are analyzed based on the experience of constructing methods for measuring Petrovich's double-mindedness, Bruder's conspiratorial mentality, Cachioppo's cognitive needs, Frederick's cognitive reflection, Zavala's and Zhomoitei's collective narcissism, envy scales, Klisperova's need for satisfaction and others.

The practical significance of the obtained results is related to the prospect of developing the models for measuring the propensity to FAT are discussed, taking into account modern hybrid ideological forms of totalitarianism.

Key words: totalitarianism; authoritarianism; fascism; psychological measurements; group reflection; double-mindedness.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Російське вторгнення в Україну у 2014 р., а особливо повномасштабна його фаза з 24 лютого 2022 р., стали чинником глобального переосмислення і нової рефлексії історичного минулого, сьогодення і майбутнього. Глобальний світ має вибудувати оновлені етичні імперативи і систему ставлення до соціальних владно-суспільних патологій, наслідком розвитку яких стають загарбницькі війни та викривлення інформаційного простору створенням так званої альтернативної реальності. Як би пафосно не звучала теза про те, що людству потрібно зосередитися на планетарних питаннях виживання і стабільного розвитку (Найдьонов, 2012), існування режимів, здатних розпочати у XXI столітті криваві війни, – це пряма загроза існуванню людства загалом. Нова етична система має виникнути на базі глибокого усвідомлення того, що є джерелом формування таких режимів, як запобігти виникненню таких режимів, як реабілітувати суспільства, які

зазнали таких соціально патологічних станів, як тоталітаризм різного штибу, зокрема найбільш радикального – фашизму.

Метою цієї статті є спроба знайти відповіді на питання щодо передумов формування тоталітаризму з перспективи психологічної науки, для якої характерні певні особливості операціоналізації загальноприйнятих концептів і яка має переваги у формі створення інструментів для кількісного вимірювання психологічних феноменів. Головний напрям критичного аналізу, що здійснюватиметься в цій статті, – це розглянути наявні психологічні інструменти для вимірювання феномену схильності до підтримки тоталітаризму, відстежити логіку їхнього розвитку, виявити проблеми сучасного стану методичного забезпечення і запропонувати перспективи розв'язання цих проблем.

Актуальність таких завдань зумовлена тим, що значна частина нашого суспільства і досі зберігає в собі наслідки перебування в тоталітарній системі колишнього Радянського Союзу, які долає нинішнє покоління. Війна і втрати зробили чіткими межі й цінності свободи. Проте в масовій свідомості і ментальності окремих груп зберігаються радикали посттоталітарної свідомості, які можуть стати бар'єром для демократичного відновлення після завершення війни. Психологічний аналіз ментального коріння сучасного тоталітаризму на основі методології групової рефлексії, на нашу думку, є абсолютно необхідною частиною дискурсу сучасної інтелектуальної культури України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У цьому блоці ми коротко проаналізуємо історію становлення поняття «тоталітаризм» у співвіднесенні з близькими за психологічною природою поняттями «авторитаризм», «фашизм», для того щоб показати, наскільки великою мірою вони збігаються. Груп-рефлексивний підхід до аналізу полягає в тому, щоб врахувати використання понять різними суб'єктами з різною метою в різні періоди. Також завданням цієї частини роботи є обґрунтування того, наскільки важливим є врахування операціоналізації концептів у формі методик для вимірювання (зокрема широко використовуваних для дослідження шкал).

Термін «тоталітаризм». Появу терміна відносять до 1920-х років. Важливо зазначити, що цей термін з'явився первинно як самоназва режиму з позитивною конотацією, на відміну від зовнішньої назви цих же режимів, які кваліфікувалися як фашистські. Тобто на початку виникнення згаданих вище термінів «тоталітаризм» був самоназвою ідеологічного режиму фашизму. Це важливо для груп-рефлексивного аналізу: реальність одна, а терміни подвоєні, бо є самоназва і назва, яка використовується в дискурсі зовнішніх суб'єктів.

За словами експерта з російської історії Річарда Пайпса, прем'єр-міністр фашистської Італії Беніто Муссоліні використовував термін «тоталітарію» на початку 1920-х років для опису нової фашистської держави – Італії, принципи якої він далі сформулював як «усе всередині держави, жодного поза межами держави», «ніхто проти держави». До початку Другої світової війни тоталітаризм став синонімом абсолютного і репресивного однопартійного правління.

Тоталітаризм – це форма правління, за якої влада держави необмежена, що дає їй змогу контролювати практично всі аспекти суспільного й приватного життя. Цей контроль поширюється на всі політичні й фінансові питання, а також на погляди, мораль і переконання людей.

Італійські фашисти намагалися характеризувати свою ідеологію позитивно, посилаючись на те, що вони вважали «позитивними цілями», певними вигодами тоталітаризму для суспільства. Саме на створення такого позитивного образу була спрямована пропагандистська машина держави. Проте більшість західних цивілізацій та урядів швидко відкинули концепцію тоталітаризму і стоять на цій позиції дотепер.

Однією з перших праць, де наведено глибокий психологічний аналіз тоталітаризму як безпрецедентного режиму, була опублікована вперше 1951 року книга Ганни Арендт «Витоки тоталітаризму» («The Origins of Totalitarianism») (Arendt, 1973). У цій роботі детально висвітлюються такі явища генези тоталітарного стану суспільства, як-от: еволюція класів у маси, роль пропаганди в боротьбі з нетоталітарним світом, використання терору, природа ізоляції та самотності як передумов тотального домінування. Останнє є принципово важливим з погляду соціальної психології, оскільки згуртованості, організованості суспільства протиставляється масовий стан, по суті, самотніх. Варто зауважити, що, аналізуючи тоталітаризм на основі психоаналітичного підходу, Арендт фактично розглядає як протагоніста тоталітаризму фашистську Німеччину.

Тобто маємо в цьому випадку також феномен подвоєння термінологічного означення одного й того ж об'єкта (тоталітаризм і фашизм стосуються опису стану одного й того ж суспільства в один і той же історичний часовий період). І ще зауважимо, що Арендт критикувала соціальні науки за те, що ті не змогли вчасно розпізнати тоталітарні тенденції. Ми не можемо, однак, стверджувати про наявність наразі якихось підстав, щоб дорікнути сучасним соціальним наукам за нерозпізнання ними загрози, але очевидним є те, що оформлення соціологічно-психологічного погляду як інструменту і методології для

інших соціальних наук у сучасному розпізнанні є актуальним (Найдюнов, 2009).

Формулювання нових методологем вимагає подолання прив'язки фашизму-авторитаризму-тоталітаризму (далі – ФАТ) до конкретики (тоталітаризму – до соціалізму, фашизму – до націоналізму). Ідеться насамперед про спрямованість на виявлення самих явищ і соціально-психологічних причин їх відтворення, а не на мішені, які вони вражають (різноманіття проявів національної самодостатності чи особливості економічного устрою).

Ця дискусія триває й досі, зокрема є спроби адаптувати концепти Арендт уже в цьому столітті, щоб дати філософське пояснення сучасному ісламістському тероризму і поставити запитання, чи треба його класифікувати поряд зі сталінізмом і націонал-соціалізмом як тоталітарний режим (Baehr, 2010).

Водночас є досить цікаві сучасні дослідження стану європейських суспільств. У цих розвідках слідом за Муром (Moog, 1973) коріння тоталітаризму дослідники намагаються шукати в домодерній добі і з огляду на це пояснити, чому, власне, Іспанія стала тоталітарною, а Франція – ні, або чому суспільство Німеччини піддалося тоталітаризму, а Швеції – ні (Passmore, 2002; Paxton, 2004; Eatwell, 2018). Утім, ґрунтовний аналіз і порівняння історичних контекстів виходять уже за межі завдань цієї статті.

Іще одна важлива ознака тоталітаризму, на думку Арендт, яка відрізняє його від інших відомих форм політичного гноблення, таких як деспотія, тиранія і диктатура, полягає в тому, що тоталітарний режим застосовує терор для підпорядкування масового населення, а не просто політичних супротивників. Тиранію ж Арендт пояснює, використовуючи вислів Канта «радикальне зло», згідно з яким жертви тиранів стають «зайвими людьми». Звернення у поясненнях до етичного виміру є також прикметним і важливим для нашого дальшого аналізу.

Отже, характеристики, властиві тоталітарній державі, охоплюють такі ознаки:

1. Правління здійснюється одним диктатором (образ величного лідера, батька нації перетворюється на культ особистості).

2. Наявність єдиної владної політичної партії (інші партії слугують ширмою для створення псевдообразу демократії без демократії; вони функціонують як кишенькові, призначені «згори» місцезбудителі-опозиціонери, а реальні ж партії знищуються, інформаційно блокуються, дискредитуються репутаційно або й фізично).

3. Сувора цензура, якщо не тотальний контроль над пресою (над усією системою медіа).

4. Постійне поширення провладної пропаганди (фінансування пропагандистської машини є дуже пріоритетним завданням; «телевізор значно важливіший, ніж холодильник»).

5. Обов'язкова служба в армії для всіх громадян.

6. Обов'язкові методи контролю за населенням (контроль за переміщенням, місцем мешкання громадян тощо).

7. Заборона певних релігійних або політичних груп і практик.

8. Заборона будь-якої форми публічної критики влади.

9. Закони, виконання яких досягається силами таємної поліції або військовими.

Як правило, утиски з боку тоталітарної держави змушують людей боятися свого уряду. Замість того щоб намагатися розв'язати цей страх, тоталітарні правителі заохочують страх і використовують його для примусу людей до співпраці.

Як більш ранні приклади тоталітарних держав можна назвати Німеччину часів Адольфа Гітлера та Італію періоду керівництва Беніто Муссоліні. Більш свіжі приклади тоталітарних держав – це Ірак під час правління Саддама Хусейна і Північна Корея за правління Кім Чен Ина. Це держави, у яких панує страх, що є основою суспільного договору і механізмом забезпечення його дієвості.

Тоталітаризм відрізняється від диктатури, автократії чи тиранії своїми цілями, а саме заміною всіх наявних політичних інститутів новими та ліквідацією всіх правових, соціальних і політичних традицій. Тоталітарні уряди зазвичай визначають особливу мету, наприклад індустріалізацію чи імперіалізм, спрямовані на мобілізацію населення на свою користь. Незалежно від економічних чи соціальних витрат усі ресурси спрямовуються на досягнення цієї мети. Кожна державна дія пояснюється під кутом зору її реалізації. Це надає тоталітарній державі безмежної широти дій за будь-якої форми правління. Не допускаються інакомислення чи внутрішньополітичні розбіжності. Оскільки досягнення мети є основою тоталітарної держави, досягнення цієї мети ніколи не може бути визнано. Однією з відмітних рис тоталітарних урядів є явна або неявна національна ідеологія – набір вірувань, що надають значення та напрямку рухові всього суспільства.

Наведений нами короткий огляд концепту тоталітаризму в його суттєвих ознаках механізмів становлення і прикладах прояву суті режиму не претендує на повну вичерпність, проте задає загальні рамки для подальших психологічних операціоналізацій.

Намагання строго диференціювати терміни «фашизм», «тоталітаризм» і «авторитаризм» стикаються з проблемою побудови всеосяжного дискурсу, оскільки окремі «безпрецедентні» режими

існують у різні часові періоди, а також маскуються під множинністю означень (самоназви і зовнішні назви), які також стають інструментом ідеологічної боротьби і використовуються для пропаганди. Так, зокрема, поняття тоталітаризму широко використовувалося в колишньому Радянському Союзі, але для позначення не власного стану (названого «демократією» за ознакою нібито вільного волевиявлення на виборах, а насправді лише з однієї позиції – комуністичної партії), а для позначення стану інших, «ворожих», суспільств. Так само використовується у XXI столітті і поняття «фашизм» – у пропагандистських цілях і в повній відповідності до механізму проєкції, коли власні риси Росія приписує іншому суб'єкту – українцям (бандерівцям).

Якщо спиратися на ознаки родового фашизму (Слюсаревський, 2022), то з певністю можна говорити про досить істотне перекриття суттєвих ознак із тими, які виокремлюють різні автори, характеризуючи тоталітаризм. Отже, дозволимо собі зацитувати словник російсько-української війни: «Фашизм – різновид політичного режиму та політичної ідеології. У вузькому сенсі – самоназва політичного руху під проводом Беніто Муссоліні в Італії 1922–1943 рр. У широкому сенсі (так званий родовий фашизм) – будь-який режим, характерними ознаками якого є культ лідера, мілітаризм, тоталітаризм, імперіалізм, ідея національної вишості, мобілізованість нації і держави проти ворогів, найчастіше уявних. У минулому до таких режимів, крім власне італійського фашизму, належали нацизм у Німеччині 1933–1945 рр., фалангізм в Іспанії 1936–1975 рр., мілітаризм в Японії 1926–1945 рр. тощо» (Слюсаревський, 2022, с. 9). Тоталітаризм розглядають як одну з родових ознак фашистських режимів. Власне, у цій словниковій статті обґрунтовується думка, що, оскільки всі родові ознаки фашизму притаманні політичному режимові, який утвердився під керівництвом Путіна в Російській Федерації, цілком прийнятно застосовувати до цього режиму назву «фашизм».

І, звісно, фашизм є зовнішньою назвою, бо як самоназву російське суспільство не ідентифікує фашизм як власну сутність. І питання тут не в тому, що є деякі авторські позиції обґрунтування відтворюваності народонаселенням країни-агресора, на думку одних авторів, тоталітаризму, а на думку інших – фашизму. Ідеться про те, що в суспільній свідомості немає рефлексії, яка б зіставляла мрії, наміри, способи, результати, немає рефлексії зіставлення себе й інших на межі розстановки акцентів «свій – чужий», ворог чи інакшість. Водночас ми не закриваємо очі на наявність у російському суспільстві рефлексії окремих його представників (хоча б і у вигляді саркастичного порівняння величини економіки країни-агресора з інтимною частиною тіла міфічної

істоти, або лейблуння вечірнього ефіру кремлівського пропагандиста через додавання до неї слова «звон»). Очевидним є те, що ці рефлексії не відтворюються в думках і діях такої ж кількості учасників інформаційного простору, яка відтворює пропагандистські гасла.

Що ж до народонаселення, сучасний стан масової свідомості якого є наслідком багаторічної пропаганди, то воно має патологізовану свідомість з порушеною логікою і традицією використання слова «фашист» до зовнішніх ворогів без жодного логічного обґрунтування і перевірки фактів. Фашистами називають того, на кого вирішили напасти (українців), а не тих, хто є відтворювачем тоталітарної ідеології і багатьох ознак фашистської ідеології (власне, самих себе – росіян). Підбиваючи підсумки, автор стверджує, що в Росії *є всі* суттєві ознаки фашизму, що, на нашу думку, видається дещо категоричною позицією: «свідомо або несвідомо є носієм фашистської ідеології та/або втілює у своїй поведінці волю фашистських режимів. На побутовому рівні фашист проявляє себе як особа, котра не поважає життя інших і розглядає його як свою здобич» (Слюсаревський, 2022, с. 9). Загалом же численні безперечні прояви росіянами нецінування чужого життя, акти вивищування себе і дегуманізації інших не потребують доказів.

Ми ж вважаємо, що такі міркування є більшою мірою передбаченням, ніж обґрунтуванням, з огляду на повноту застосованого кількісного виміру ознак – «усіх». Водночас ми зовсім не відмовляємося від того, щоб приєднатися в перспективі до таких міркувань – після того, як індикатори, необхідні для його вимірювання, набудуть експертного визнання, а виміри – належного підтвердження.

У науковому співтоваристві досі немає ще консенсусу щодо визнання путінізму фашистським режимом. Хоча, як показують міжнародні круглі столи, аргументи наводяться досить часткові (наприклад, що фашизм характеризується антисемітизмом, а в Росії немає наразі явних його ознак). Куди важливіша, на нашу думку, не етнічна визначеність, а сама наявність етносу-мішені, щодо якого фашизм визнає за можливе інструментальне застосування геноциду, тобто тотального знищення іншого етносу для досягнення своїх (будь-яких) цілей.

Власне, серед завдань нашого аналізу немає обґрунтування можливості застосування певних термінів до нинішнього стану російського суспільства чи вибору найкращого термінологічного відповідника. Ці міркування ми наводимо для того, щоб показати близькість природи явищ, які позначаються цими термінами. Можливо, тоталітаризм набуває сутності фашизму тоді, коли суперідея задля тиску на суспільство мілітаризується і стає прийнятною дегуманізація іншого на такому рівні – визнання прийнятності геноциду як методу досягнення

власних цілей. Сусідам такого суспільства і загалом цивілізованому світу, які мають тут бути пильними, потрібні критерії, за наявності яких ознак це має набути статусу аргумента для власної мобілізації. Це нормативні документи (партії чи держави)? Це частота певних фраз (і тенденції) у дискурсі в межах реалізації свободи слова? (Що, по суті, вже означає не свободу слова, а маскування під «свободу слова»). Такого типу запитання (а головне – критерії) потрібні і для утворення тла майбутньої конвенції цивілізованого світу про новітню етику, яка має бути створена для унеможливлення повторення в майбутньому агресії тоталітарних держав.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернімося до аналізу операціоналізації основних концептів. Як відомо, першою спробою діагностувати, наскільки людина має схильність до прийняття авторитаризму, була шкала фашизму – F-шкала Адорно. Що, власне, зафіксуємо як прояв того ж феномену подвоєння означень тільки вже щодо термінів «фашизм-авторитаризм». Відомо також, що для створення цієї шкали її автори як протагоніста використали образ доступної їм чуттєвої тканини – образ «типового» мешканця Німеччини, завдяки підтримці якого став можливим розквіт нацизму.

Проаналізувавши стан проблеми концептуального визначення явищ і використання термінів, ми дійшли висновку, що подальший аналіз операціоналізації психологічних механізмів підтримки сповзання суспільства до тоталітаризму має охоплювати всі три взаємоперехресцувані поняття: фашизм-авторитаризм-тоталітаризм (умовно позначаємо цю єдність аббревіатурою ФАТ). Далі будемо її використовувати, маючи на увазі, що схильність до авторитаризму, підтримка тоталітаризму і прийняття фашизму передбачають розвиток певного патологічного стану суспільства і можуть описувати певні стадії набуття цієї патології.

За результатами концептуального аналізу ми створили робочу модель ознак соціальної ФАТ-патологізації. Протагоністом для цього узагальнення став представлений досить яскраво в чуттєвій тканині образ «типового сучасного росіянина», діями і бездіяльністю якого в масі, власне, і створено путінський режим. Під образом типового представника ми розуміємо результат застосування процедури рефлексивного моделювання групою учасників обговорення, у цьому випадку – авторів статті.

Як на рівні уявлень про типового представника країни-агресора, так і через спостереження за суспільством країни-агресора в їхній динаміці від пасивної, переважно гібридної фази (з лютого 2014 р.), до активної (з лютого 2022 р.) констатуємо кардинальне збільшення питомої ваги в них непоміжаних форм агресії, причому – що важливо! –

спостерігається підтримка її гібридних форм. Ця гібридність є водночас і інструментом поширення агресії в зовнішній світ, і механізмом існування суспільства.

У спрямованих назовні діях спостерігаємо використання інформаційних впливів як інструменту, що має на меті руйнування механізмів демократії, цінності солідарності тощо. У реалізації інструментів агресії як внутрішньополітичного механізму ставляться і додаткові цілі (зокрема, спостерігаємо тенденцію знекровлення малих народів власної країни, «подолання вето на смертну кару» через кардинальне підвищення смертності кримінального елемента шляхом залучення ув'язнених до бойових дій без належної попередньої підготовки). Ще більш відверто цинічним є застосування військовими країни-агресора залякування військових супротивника в бойових умовах і цивільного населення своїми нелюдськими проявами. Вершиною ж ціннісного виклику з боку політичного керівництва Росії до залишків громадянського суспільства є застосування альтернативи для самовизначення до явно протиправних дій влади, яке не може мати «гарного» результату, – змушування обирати між порушенням цінностей гуманізму, з одного боку, і цінності родини – з другого («воювати «зекам» або вашим дітям»).

Хоча до сьогодні у світовій практиці подібних міксованих «креативів» не спостерігалось, досі небачена їх питома вага все ж не засвідчує тотальності цих процесів щодо всіх верств населення. Так, на інформаційний тиск суспільство агресора реагує зменшенням рейтингів інформаційних каналів, на приховану мобілізацію – небажанням особисто брати участь у війні. Саме тому, як бачимо, влада не наважується задіяти відверто тоталітарні методи, а населення перебуває в очікуванні розв'язки, отримання позитивних результатів (задоволення своїх імперських потреб) виключно завдяки керівництву – чи то його хитрості, чи то мудрості (читай, виконання попереднього суспільного договору – в обмін лояльності на гроші), а не шляхом сплачування особистої ціни, зокрема власною участю в агресії, бойових діях.

Отже, за всіма складниками ФАТ (фашизм-авторитаризм-тоталітаризм) спостерігається неповне проникнення кожного із цих явищ в особистість і суспільство. Оскільки спостереження залежать від видозміни об'єкта, то наші міркування з приводу його результатів є лише підготовкою до оформлення концепту, який підлягатиме перевірці під час подальшого дослідження.

Також за результатами рефлексивного моделювання сформульовано гіпотезу про неподоланість російським суспільством травми тоталітаризму після розпаду Радянського Союзу, що посилює

розривні, дегуманізаційні тенденції в соціумі через повернення політичного режиму і медійного дискурсу до проімперських смислових імперативів.

З огляду на реципрокну модель причинності не Путін (як лідер) є причиною путінізму, а сукупно стан усього суспільства, який у балансі інтересів має породив можливість існування путінізму. Не торкаючись філософського питання першості курки чи яйця, варто системно підійти до взаємопов'язаних і взаємозумовлених явищ, і в цій системі нас цікавить саме стан суспільства.

Отже, наводимо ***п'ять головних ознак для ФАТ психології***, які характеризують соціопсихологічну патологізацію тоталітарного суспільства, а тому можуть бути покладені в основу визначення параметрів схильності до підтримки тоталітаризму:

I. Терор (і відповідна емоція як його мета)

1. *Страх*. Атмосфера страху / переживання страху / медійний страх / стан жертви, відмова від спротиву, прийняття насильства.

2. *Примус*. Відчуття пригніченості / прийняття примусу / здійснення примусу / Здатність до примусу і здатність до прийняття примусу трактується як патріотизм тоталітаризму.

3. *Жорстокість*. Відчуття / здійснення / прославляння жорстокості / здатність вчиняти жорстокість трактується як патріотизм тоталітаризму.

II. Брехня (пов'язані з впливом медіа когнітивні викривлення)

1. Медіапродукування альтернативної реальності (фальсифікація фактів). Медіанекритичність, яка може цілком співіснувати зі знаннями про маніпуляції / Відчуття впливу технологій і парадоксальний ентузіазм від поділяння фальшивої картини світу.

2. *Подвійність*. Дводумство / дводискурс (двомовлення) / злам механізму метацінності (здатності до саморегуляції на основі цінностей) / стереотипізація мислення і нетерпимість до невизначеності.

III. Псевдоетика (війна як примус до миру)

1. *Зло*. Виправдання зла / мотивація вибору «меншого зла» / підміна загальнолюдської етики вузькими груповими нормами.

2. *Готовність до війни, ескалація образу ворога*. Знелюднення (дегуманізація) / толерантність до воєнних злочинів / толерантність до злочинних наказів / уявлення про славу зброї (геополітичний інструмент впливу) / уявлення про ізоляцію внутрішніх і зовнішніх «ворогів» / війна в громадянському суспільстві – це обмеження громадянських свобод, у тоталітарному війна – це зняття соціальних обмежень і дозвіл на насильство і фрустрацію, можливість «випустити пар».

3. *Безвідповідальність*. Зміщення локусу контролю назовні / делегування відповідальності керівництву / уявлення про «вождя» / невідчування провини / відчуття безкарності.

IV. Дисбаланс людина-суспільство (неузгодженість рівнів ідентичності)

1. *Надієда як вища доцільність* (загроза знищення або необхідність відродження держави знецінює всі індивідуальні потреби) і *пожертва*. Знецінення, фрустрація і прагнення сатисфакції / заздрість (як форма переживання фрустрації), замаскована і неусвідомлена / відмова від громадянських потреб і прав на користь вищої доцільності / уявлення про мобілізацію, репресії як виправдані обмеження заради вищої мети / відмова від подолання диспропорції фінансової розкоші – бідності на користь вищої доцільності / стагнованість спільного блага в уявленнях про суспільний лад.

2. *Колективний нарцисизм*. Роздута значущість «своєї» групи за рахунок приниження «чужих» / уявлення про особливу цивілізаційну місію «народу» / уявлення про старшість щодо братнього народу (соціальне домінування).

3. *Уніфікація*. Відчуття уніфікованості / потреба контролю за уніфікацією оточення / упередженість / нетерпимість до інакшості / потреба тотальності (цілісності) – це лише примітивний ерзац цілісності / дія уніфікації як патріотизм тоталітаризму.

V. Знесуб'єктнення

1. *Пригнічення суб'єктності: суспільства, груп та індивідів*. Скутість у політичній діяльності / уявлення про масові організації лише як про інструмент безпеки і побудови кар'єри / заборона на приватність і брак простору для індивідуальної суб'єктності.

2. *Несвободолюбство*. Примат держави над цінністю індивідуальної свободи (прийняття – протистояння – відторгнення)

3. *Безсуб'єктність системи уявлень*. Наявність / обмеження / репертуар / ресурси економічні, політичні, правові, культурні, освітні; релігійні свободи, права і потреби:

- уявлення про освітні свободи і права;
- уявлення про політичні свободи;
- уявлення про культурні свободи;
- уявлення про релігійні потреби;
- уявлення про релігійну роль моральної доктрини народу (у геополітичних інструментах впливу);
- уявлення про релігію як патріотизм «руського міра»;
- уявлення про головний економічний ресурс народу (газ, мікроелементи, воду тощо) (у геополітичних інструментах впливу);

- уявлення про правосвідомість / юстос (зорієнтованість на закони) замість зорієнтованості на права і їх дотримання;
- маркери авторитаризму революційного/воєнного стану.

Відповідно до результатів теоретичного аналізу ми проаналізували наявність вимірювальних інструментів, які мають бути підготовлені для використання в українському контексті з огляду на світовий досвід визначення чинників сповзання суспільства до тоталітаризму. Адже в перший час після нашої перемоги в суспільстві буде зберігатися певна інерція масової свідомості, характерна для воєнного стану з його обмеженнями свободи слова та інших прав і свобод. Такі обмеження виправдані для війни, але після її завершення можуть загрожувати згортанням демократичних досягнень у дальшому поступі України. Це ставить перед політичною психологією вже сьогодні важливе завдання – працювати над адаптацією і створювати нові дослідницькі методи й методики, а також адаптувати вже добре відомі.

Завдяки аналізу методичного інструментарію як форми операціоналізації теоретичних концептів ми можемо також глибше відобразити досліджуване явище. Представимо логіку аналізу – від ранніх комплексних методик, спрямованих на цілісне охоплення явищ, до сукупності методик, які діагностують окремі параметри як компоненти складного явища підтримки ФАТ.

Метою оригінального дослідження авторитарної особистості (Адорно, Френкель-Брунsvік, Левінсон, & Сенфорд, 1950) було пояснити патологічні моделі пізнання, які стояли за нацистськими злочинами під час Голокосту. F-шкала, розроблена в рамках оригінального дослідницького проєкту з вивчення авторитаризму, мала на меті диференціювати тих (авторитарних) людей, які схильні до фашизму, від більш *толерантних і відкритих осіб* (Dovidio, Hewstone, Glick, & Esses, 2010).

Остання концептуалізація авторитаризму Альтемеєром (Altemeyer, 1981) припускає, що авторитаризм – це риса особистості, що виявляється: (1) у готовності підкорятися владі (авторитарне підпорядкування), (2) у загальній агресивності щодо людей, які не поважають авторитарні цінності (авторитарна агресія), (3) у прихильності до норм і традицій, встановлених владою (конвенціоналізм). Ця структура знайшла відображення в шкалі правоавторитарності RWA (Right-wing authoritarian), яка, як було показано, відбивала упередження американців щодо афроамериканців, геїв і жінок (Altemeyer, 1981; 1998).

Двопроцесна мотиваційна модель ідеологічних настановлень (Duckitt, 2001), яка намагається інтегрувати правий авторитаризм і спрямованість на соціальне домінування, висвітлює відмінності між

людьми з високим рівнем RWA і людьми з високим рівнем соціального домінування SDO (social dominant orientation). Модель передбачає, що в першому випадку ми маємо справу з потребою в соціальному порядку й традиціоналізмі, які є результатом сприйняття світу як загрозливого і небезпечного середовища. Отже, люди з високим рівнем RWA мають віддавати перевагу органам, які наголошують на порядку і законі, захищають традиційні цінності (Duckitt & Sibley, 2010). У другому випадку світ сприймається як конкурентні джунглі, які змушують людей максимізувати особисту корисність і боротися за владу і контроль над іншими. Тому люди з високим рівнем SDO мають схильність голосувати за владу, яка підтримує соціальну нерівність і групове домінування (Duckitt, & Sibley, 2010). Широке використання шкал RWA і SDO дало змогу визначити їхні зв'язки і відмінності з колективним нарцисизмом (De Zavala, 2009; 2013; 2018; Ćemojtel-Piotrowska, 2021; Marchlewska, 2018) та іншими політико-психологічними аспектами підтримки демократії і популізму.

До методик, спрямованих саме на діагностику схильності до тоталітаризму, відносять методику Меграбяна (Mehrabian, 1996), яка спирається на понятійну дихотомію тоталітаризм – лібертаріонізм (не плутати з лібералізмом, який спирається на дихотомію з консерватизмом). Лібертаріонізм, запропонований Меграбяном, – це шкала волелюбства, яка протиставляється готовності підпорядковуватися тоталітарним впливам держави. Ця методика не набула такого широкого застосування, як методики авторитаризму, проте теж досить часто використовувалася з моменту створення. Утім, прагнення до свободи в демократичному суспільстві має збалансовуватися відповідальністю, операціоналізованою, наприклад, через вимірювання внутрішнього локусу контролю (Spector, 1988), як здатністю розпочинати причинно-наслідковий ряд із власної суб'єктності. Так, зокрема, свобода слова полягає не тільки в праві на самовираження, забезпеченні можливості висловити свою думку, а й у наявності обов'язкової відповідальності за сказане. Водночас відповідальність автора не знімає тієї відповідальності, яку має журналіст, редактор медіавидання. Так само як відповідальність за інформаційне благополуччя дитини, яка лежить насамперед на батьках, не знімає відповідальності з мовників за випуск аудіовізуальної продукції, що може шкодити здоров'ю дитини. Тому постає питання подальшого дослідження співвіднесення окремих параметрів і визначення фрейму (загальних рамок) для комплексного визначення і синтезу нового поняття – схильності до ФАТ.

Власне, ускладнення концептуалізації тоталітаризму зумовлено тим, що все більше окремих випадків щодо сучасних суспільств

намагаються аналізувати з використанням старих методик, створених з оперттям на чуттєву тканину образів минулого. Нові ж «обличчя» ФАТ досить розмаїті. Це й постфашизм, і популістський тоталітаризм, і цифровий тоталітаризм та інші гібридні, замасковані форми тоталітарного пригнічення.

Так, Ензо Траверсо поняття постфашизму визначає як гібридне явище, яке не є ані відтворенням старого фашизму, ані чимось зовсім іншим, що чітко могло б бути ідентифіковано як не фашизм (Traverso, 2019). Варто підтримати цю інтенцію – визначити набір гетерогенних і перехідних рухів, що зупиняються між завершеним минулим, що все ще переслідує нашу пам'ять, і невідомим майбутнім.

Інший концепт, популістський авторитаризм, Велфанг Танг засновує на прикладі аналізу сучасного китайського суспільства (Tang, 2016). Дослідник зазначає, що теоретична основа популістського авторитаризму визначається шістьма ключовими елементами, серед яких: ідеологія масової лінії зверху вниз до мас; накопичення соціального капіталу; публічна політична активність і суперечлива політика; гіперчутливий уряд; слабкі політичні і громадянські інститути та високий рівень довіри до режиму. Ці риси популістського авторитаризму підтверджуються емпіричними доказами, отриманими під час багатьох опитувань громадської думки, проведених цим автором разом з колегами з 1987 по 2015 рік. Танг порівнює також соціальний капітал, який вимірюється міжособистісною довірою між Китаєм та іншими країнами. Важливо, що популістський авторитаризм експлуатує різні види міжособистісної довіри. Використовуючи під час опитування додаткові запитання, дослідники проаналізували респондентів 13-ти різних груп і визначили типи довіри в Китаї. Сімейна парафіяльна довіра, довіра на основі громади до суспільства (громадянська довіра) і міжособистісна довіра пов'язані, на думку Танга, з підтримкою режиму, національною гордістю (колективним нарцисизмом) і законослухняною поведінкою. Попри те що дослідження особливостей китайського суспільства не є предметом нашого аналізу, виокремлені параметри важливо враховувати, коли йдеться про побудову нового концепту і відповідних операціоналізацій. Зокрема, одним із методичних прийомів могло б стати використання з діагностичною метою ефекту третіх осіб, який кваліфікується переважно як вербальна реакція респондентів. Так, коли людина відповідає щодо себе, як вона довіряє тим чи іншим інститутам, то це відрізняється від того, як вона відповідає на питання щодо інших людей. Звісно, відповідь щодо інших осіб не дає підстав для оцінювання рівня довіри. Проте дає змогу оцінити внутрішньогрупову ідентичність за певними, визначеними параметрами як гомогенну або гетерогенну,

зважаючи й на параметри методики самовизначення ідентичності та самоінвестування (Leach, 2008). У цьому сенсі важливим може стати такий параметр, як прагнення до сатисфакції та відмінність атрибутування цих намірів груповому суб'єкту. Таким чином, як ми припускаємо, може бути визначено напрям пошуку операціоналізацій балансу індивідуального і групового суб'єктів різних рівнів.

Одним із прийомів у цьому пулі методик мали б стати інструменти оцінювання заздрісності, особливо «чорної» заздрості BeMas (Lange, 2014), з урахуванням ефекту маскування в зайнятті позиції щодо такої чутливої теми, тобто з урахуванням шкали соціальної бажаності, як це зроблено в методиці діагностики заздрісності за двома субшкалами («заздрість – неприязнь», «заздрість – зневіра»), та з використанням «маскувальних тверджень» (Бескова, 2012; Саннікова, 2015). Прикметно, що саме російські автори винайшли спосіб обходити цю якість своєї масової тоталітарної свідомості, адже в поведінці російських окупантів на українській землі бачимо дійові прояви заздрісності (забрати або зруйнувати, спалювати те, що в інших є, а «в мене немає»), а в кроскультурних порівняльних дослідженнях росіяни мають чи не найменші значення самооцінки «чорної» заздрості.

Тому постає завдання надання інструментові такого образу лицьової валідності, який не буде мобілізувати тоталітарні настановлення на колективне відтворення брехні в особі реципієнта.

Отже, добре простежуються історична тяглість і суперечності у використанні поняття «тоталітаризм» крізь призму феноменів подвоєного означення однієї реальності різними суб'єктами. На основі груп-рефлексивного підходу (базові положення: транзитарність, взаємозумовленість, реверсивність, дискурсивна реконструкція та керованість рефлексивного процесу) (Найдьонов, 2010) спробуємо відтак обґрунтувати необхідність розгляду сукупного синтетичного поняття схильності до відтворення спільних рис фашизму-авторитаризму-тоталітаризму (ФАТ), оскільки на психологічному рівні явища, описані різними термінами, мають спільні соціально-психологічні передумови. ФАТ трактують як медіапсихологічний псі-феномен масової свідомості, який не може існувати сам по собі без інформаційного медіаскладника. Тому методики вимірювання ФАТ у різних концепціях: правого авторитаризму Алтемєєра (Altemeyer, 1998), соціального домінування Пратта (Pratto, 1994), лібертаріанства Мєграбяна (Mehrabian, 1996), підтримки демократії Мєгалєса (Magalhaes, 2013; Magalhaes, 2014), підтримки популізму де Сільви (Silva, 2018; Silva, 2019) – мають бути адаптовані для українськомовного використання.

Утім, є принциповий недолік, коли йдеться про використання опитувальників і методів прямого суб'єктивного шкалювання для оцінювання схильності до тоталітаризму: представник тоталітарного (і посттоталітарного) суспільства має характерний стан свідомості людини тоталітарного і посттоталітарного суспільства – *дводумство* (Roberts, 2018), що має розглядатися як певна соціальна патологія. Способи подолання зазначених обмежень – це окреме завдання, яке виходить за межі однієї статті. Маємо зазначити лише напрям подолання цього обмеження, який полягає в аналізі особливостей вимірювання на основі досвіду конструювання методик вимірювання дводумства Петровіч (Petrovič, 2021), конспіративної ментальності Брудера (Bruder, 2013), когнітивних потреб Чачіоппо (Сасіорро, 1982), когнітивної рефлексії Фредеріка (Frederick, 2005), колективного нарцисизму Жемойтел-Пьотровської (Ĵemojtel-Piotrowska, 2021), потреби сатисфакції (Klicperova-Baker, 2017) з розрізненням суб'єктів тощо.

Кілька нових публікацій, пов'язаних з аналізом ризику розвитку тоталітаризму внаслідок цифровізації суспільства, означають інший важливий напрям розуміння технологічної гібридизації. Так, Філімович (Filimowicz, 2022) аналізує алгоритми, які створюють наші комп'ютерні режими, і їхню відповідність демократичним цінностям, зокрема такі ризики, як контроль за свободою досліджень, ризики для особистої автономії думки, неоліберальне управління людською творчістю, тенденції краху критичного мислення через сплеск теорій змов, поширюваний соціальними медіями. Цифрові мережі сьогодні забезпечують деталізацію і всеосяжність стеження державними та корпоративними організаціями за людьми. На думку автора, це створює асиметрію влади, коли щоденне «черпання даних» кожного громадянина може експлуатуватися потужними інституційними акторами для маніпулювання і тотального контролю. Це дослідження ключових порушень наших фундаментальних людських цінностей, пов'язаних із вільними суспільствами, стосується також державного нагляду за бібліотечною діяльністю, тобто відстежування того, який зміст потенційно впливає на формування світогляду людини. Цей перспективний напрям розгляду гібридизації тоталітаризму, який іде набагато далі, ніж створення фальшивого, брехливого світу в медіа, повертає нас до дебатов про поліпшення когнітивних здібностей і прагнення (мотивацію) робити когнітивні зусилля, зростання бізнес-спрямованості мистецьких шкіл і поширення теорій змови в мережевих ЗМІ.

Розробляючи програму протистояння відтворенню тоталітаризму, важливо брати до уваги час перебування *певного* суспільства в системі

тоталітаризму, динаміку *системи*, визначення ступеня травматизації індивідуальної і колективної психіки умовами цього суспільного і державного явища. Недарма деякі інструменти вимірювання (Klisregova-Baker, 2017) мають на меті зіставлення уявлень масової свідомості сьогодні і, наприклад, до межі 1989–1991 рр.

Можна наразі сперечатися, чи був у Росії після розпаду СРСР проміжок часу відходу від тоталітаризму, чи тоталітаризм радянський еволюціонував в тоталітаризм імперський, але очевидним є те, що російська психологія не тільки не виконала свою місію, а й не вибудувала позитивну програму подолання травм радянського тоталітаризму. Натомість ми шукаємо протиотруту проти можливих перепонов на шляху нашого поступу через тимчасові обмеження воєнного стану.

У сенсі відтворюваності російське суспільство теж маємо кваліфікувати як гібридну форму тоталітаризму. Продемонструємо це. Ідеологему Путіна про розпад СРСР як геополітичну катастрофу ХХ ст. відтворено російським суспільством, а не відторгнуто. Декларацію про незалежність Росії не засуджено в цій ідеологемі, не скасовано, і вона й далі співіснує з ідеологемою катастрофи. Тоді проголошення декларації незалежності Росією набуває нового контексту: 1) жертви, яка страждає від попереднього суспільного договору (часів СРСР), а тепер 2) агресора, який формує гібридне завдання отримання повноважень панівної нації в розумінні імперії, а не в розумінні одночасної пригніченості союзом, у тому числі і Росії. За наявності програми протистояння відтворенню тоталітаризму з подання російської психології почуття значущості політичної нації могло б реалізовуватися як лідерство, як самодостатність тощо. Зараз же ця політична нація зреалізовує себе в масовому порушенні міжнародного права. І якщо така програма не з'явиться в найближчій перспективі (тепер уже і з урахуванням нових ітерацій їх самобуття), то це стане завданням для міжнародної психологічної спільноти з обов'язковим моніторингом і самого явища відтворення тоталітаризму, і її складника – травм попередніх етапів.

У сенсі міжнародного співробітництва опрацювання явища тоталітаризму, зрозуміло, є завданням значно ширшим, ніж просто допомога знекровленому вчорашньому агресору. Тут важливо підкреслити важливість і самомоніторингу щодо своїх можливих кроків «назад» (український контекст зокрема), і міжнародної співпраці, створення міжнародного консорціуму (нової етики) із забезпечення психологічного складника протистояння відтворенню тоталітаризму як в усталених, так і в новітніх (посттоталітарних) демократіях, який містить, наприклад, принципи відкритості до співпраці і взаємної перевірки станів суспільств.

Наявність у різних гібридних формах тоталітаризму технологічного тиску на когнітивну сферу спонукає дослідників цих форм до акцентування необхідності врахування когнітивного компонента, який руйнується під впливом пропаганди, адже мішенню цих впливів є не лише насадження бажаного владі образу світу (альтернативної реальності), а й зниження когнітивних потужностей аудиторії, руйнування логіки, зниження чутливості до суперечностей тощо. Пропаганда насаджує соціальні стереотипи, форму «як про це безпечно говорити» незалежно від суті – замість необхідності розрізнення станів власного суспільства, що потребує певної когнітивної потужності, рефлексії, медіаграмотності (стійкості до інформаційних впливів).

У груп-рефлексивному підході поняття фільтра рефлексії як скоординованого згортання процесів суб'єктності (Найдьонов, 2011) описує водночас і стан свідомості, і механізм дії пропаганди. Саме тому варто звернути увагу на пов'язані з інформаційними впливами методики, які вимірюють окремі складники патологізації масової свідомості, зокрема ті, які стосуються когнітивного складника. Руйнування когнітивних механізмів масової свідомості схоплюється методикою оцінювання дводумства через вимірювання міри стирання меж понять і протилежних суджень, які можуть спотворити механізми мислення внаслідок медіатренду «какаяразніца». Іншим напрямом пошуку операціоналізацій можуть стати методики оцінювання схильності до прийняття конспірологічних теорій (насамперед не спеціалізованих, а загальних). Тому до пулу методик, які має бути створено й адаптовано, належить низка тих, які здатні вимірювати саме ці феномени.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На підставі результатів проведеного теоретичного і методичного аналізу можемо говорити про необхідність переосмислення концептів та інструментів вимірювання схильності до фашизму, авторитаризму і тоталітаризму (ФАТ) як психологічно тотожних понять у їхніх соціально-психологічних, сутнісних інваріантах. Потрібен новий синтез, який би враховував тенденцію маскування тоталітарних режимів під зовнішні, а не сутнісні ознаки демократії. Саме через гібридність, а не повноту проявів кожного з напрямів термін «ФАТ» як комплексний є більш прийнятним для сучасного періоду розвитку явища. Водночас інструмент повинен мати таку лицюву валідність, яка не буде і не дозволить мобілізувати тоталітарні настанови на колективне відтворення брехні в особі реципієнта.

Опрацьовуючи наслідки для стану свідомості її перебування під тиском пропаганди, важливо звертати увагу на положення груп-рефлексивної психології про реверсивність рефлексивних процесів як

природного здійснення роботи психіки (що може бути передумовою для спонукання до відновлення повноти рефлексивних процесів), так і на поняття фільтрів рефлексії, які формулюють завдання відновлення процесів суб'єктності.

Потрібен комплексний підхід до визначення ФАТ як цілісного феномену, який відображає прийняття тоталітарного пригнічення як норми існування суспільства, але враховує також емоційні, когнітивні, особистісні і міжособистісні грані цього явища. Потрібен як первинний синтетичний підхід (концептуально-синтетичний), який орієнтується на чуттєву тканину образу представників тоталітарного суспільства, завдяки підтримці яких у масі тоталітаризм набирає силу, так і вторинний синтетичний підхід (комплексно-доказовий), коли методологічне рішення спиратиметься на результати емпіричної перевірки зв'язків нових змінних з іншими, уже операціоналізованими концептами, що приведе до зменшення розмірності параметрів ФАТ з використанням строгих математичних процедур.

Українськомовна адаптація психологічних методик вимірювання окремих параметрів і граней тоталітаризму (ФАТ) є надзвичайно актуальним завданням політико-психологічної спільноти, яке має важливе самостійне значення. Це значення не вичерпується суто теоретичним чи діагностичним контекстом. Перспективою посилення запобіжників сповзання поствоєнного українського суспільства до тоталітаризму є розширення і популяризація політико-психологічних знань в освітньому контексті фахової підготовки державних управлінців, політологів, психологів, соціологів та інших дотичних професій.

Список використаних джерел

Бескова, Т. В. (2012). Методика исследования завистливости личности. *Вопросы психологии*, 2, 127–141.

Бескова, Т. В. (2013). *Социально-психологическая структура и детерминанты зависти*. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та.

Найдюнов, М. І. (2012). Збагаченість взаємодії суспільства та освіти: груп-рефлексивний підхід. *Психологічні перспективи*. Спец. вип. «Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп». Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості, с. 186–204.

Найдюнов, М. І. (2010). Потенціал та актуалізація суб'єктності з позицій переосмислення її як ресурсу. *Вісник Одеського національного університету*. (Серія «Психологія»). Т. 15. Вип. 11. Ч. 2, с. 84–93.

Найдюнов, М. І. (2009). Рефлексивний інтенціонал дискурсу: до лідерської позиції психології в міжгалузевому знанні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 23 (26), 46–66.

Найдьонов, М. І. (2011). Фільтри групової рефлексії в соціальній ситуації особистісного та суспільного розвитку. *Актуальні проблеми психології*. Т. XII. Психологія творчості, 13, 306–310.

Саннікова, О. П., & Лісовенко, А. Ф. (2015). Уявлення студентів про феномен «заздрість». *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(29), 57, 72–75.

Слюсаревський, М. (ред.) (2022). *Термінологічний словник російсько-української війни*. Київ: Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України. Взято з <https://ispp.org.ua/2022/04/05/terminologichnij-slovník-rosijsko-ukrainskoi-vijni/>

Altemeyer, B. (1998). The other is «authoritarian personality». In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 30, pp. 47–92). Orlando, FL: Academic. doi:10.1016/S0065-2601(08)60382-2.

Arendt, H. (1973). *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, Brace, Jovanovich.

Baehr, P. (2010). *Hannah Arendt, Totalitarianism, and the Social Sciences*. Stanford University Press.

Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripanan, N., & Imhoff, R. (2013). Measuring Individual Differences in Generic Beliefs in Conspiracy Theories Across Cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. *Frontiers in Psychology*, 4. doi:10.3389/fpsyg.2013.00225

Bruno Castanho Silva, Ioannis Andreadis, Eva Anduiza, Nebojša Blanić, Yazmin Morlet Corti, Gisela Delfino, Guillem Rico, et al. (2018). Public Opinion Surveys: A New Scale. In Kirk Hawkins, Ryan Carlin, Levente Littvay, & Cristybal Rovira Kaltwasser (by edited), *The Ideational Approach to Populism: Theory, Method & Analysis*, pp. 150–178. London: Routledge. (Executive Memo on a new Populist Attitudes Scale)

Bruno Castanho Silva, Sebastian Jungkunz, Marc Helbling, & Levente Littvay. (2019). An Empirical Comparison of Seven Populist Attitudes Scales. *Political Research Quarterly*, 1–16. doi: 10.1177/1065912919833176 journals.sagepub.com/home/prq

Cacioppo, J. T., & Petty, R. E. (1982). The need for cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42(1), 116–131. doi: 10.1037/0022-3514.42.1.116

Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (2010). *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE Publications Ltd.

Duckitt, J. (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 33, pp. 41–114). San Diego, CA: Academic Press. doi:10.1016/S0065-2601(01)80004-6

Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2010). Personality, ideology, prejudice, and politics: A dual-process motivational model. *Journal of Personality*, 78, 1861–1894. doi:10.1111/j.1467-6494.2010.00672.x

Eatwell, R., & Goodwin, M. (2018). *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. Pelican Books.

Filimowicz, M. (2022). *Digital Totalitarianism: Algorithms and Society*. Routledge.

Frederick, S. (2005). Cognitive Reflection and Decision Making. *Journal of Economic Perspectives*, 19(4), 25–42. doi:10.1257/089533005775196732

Klicperova-Baker, M., Kostal, J. (2017). Post-communist democracy vs. totalitarianism: Contrasting patterns of need satisfaction and societal frustration. *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 50, № 2, pp. 99–111.

Lange, J., & Crusius, J. (2014). Dispositional Envy Revisited: Unraveling the Motivational Dynamics of Benign and Malicious Envy. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 41(2), 284–294. doi:10.1177/0146167214564959 (BeMas)

Leach, C. W., Zomerem, M. van, Zebel, S., Vliek, M. L. W., Pennekamp, S. F., Doosje, B., ... Spears, R. (2008). Group-level self-definition and self-investment: A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1), 144–165. doi:10.1037/0022-3514.95.1.144

Magalhães, P. C. (2013). Government effectiveness and support for democracy. *European Journal of Political Research*, 53(1), 77–97. doi:10.1111/1475-6765.12024

Magalhães, P. C. (2014). Government effectiveness and support for democracy. *European Journal of Political Research*, 53, 77–97. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12024>

Marchlewska, M., Castellanos, K. A., Lewczuk, K., Kořta, M., & Cichocka, A. (2018). My way or the highway: High narcissism and low self-esteem predict decreased support for democracy. *British Journal of Social Psychology*. doi:10.1111/bjso.12290

Mehrabian, A. (1996). Relations Among Political Attitudes, Personality, and Psychopathology Assessed With New Measures of Libertarianism and Conservatism. *Basic and Applied Social Psychology*, 18(4), 469–491. doi:10.1207/s15324834basp1804_7. To link to this article: http://dx.doi.org/10.1207/s15324834basp1804_7

Moore, B. Jr. (1973). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Penguin Books

Passmore, K. (2002). *Fascism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.

Paxton, R.O. (2004). *The Anatomy of Fascism*. Knopf.

Petrović, M. B., & Ćehelić, I. (2021). Thinking Inconsistently: Development and Validation of an Instrument for Assessing Proneness to Doublethink. *European Journal of Psychological Assessment*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000645>

Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L., & Malle, B. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 741–763.

Roberts, C. P., Uden, D. R., Allen, C. R., & Twidwell, D. (2018). Doublethink and scale mismatch polarize policies for an invasive tree. *PLOS ONE*, 13(3), e0189733. doi:10.1371/journal.pone.0189733

Spector, P. E. (1988). Development of the Work Locus of Control Scale. *Journal of Occupational Psychology*, 61, 335–340.

Tang, W. (2016). *Populist authoritarianism: Chinese political culture and regime sustainability*. Oxford University Press.

Traverso, E. (2019). *The New Faces of Fascism: Populism and the Far Right*. Verso.

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., & Bilewicz, M. (2013). The Paradox of In-Group Love: Differentiating Collective Narcissism Advances Understanding the Relationship Between In-Group and Out-Group Attitudes. *Journal of Personality*, 81(1), 16–28. doi:10.1111/j.1467-6494.2012.00779.x

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(6), 1074–1096. doi:10.1037/a0016904

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., & Iskra-Golec, I. (2013). Collective narcissism moderates the effect of in-group image threat on intergroup hostility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104, 1019–1039. doi:10.1037/a0032215

Ĺemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J., Sedikides, C., Sawicki, A., Czarna, A. Z., Fatfouta, R., & Baran, T. (2021). Communal collective narcissism. *Journal of Personality*. doi:10.1111/jopy.12636

References

Altemeyer, B. (1998). The other «authoritarian personality». In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 30, pp. 47–92). Orlando, FL: Academic. doi:10.1016/S0065-2601(08)60382-2. (in English)

Arendt, H. (1973). *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, Brace, Jovanovich. (in English)

Baehr, P. (2010). *Hannah Arendt, Totalitarianism, and the Social Sciences*. Stanford University Press. (in English)

Beskova, T. V. (2012). Metodika issledovaniya zavistlivosti lichnosti [Methodology for the study of personality envy]. *Voprosy psikhologii*, 2, 127–141. (in Russian)

Beskova, T. V. (2013). *Sotsialno-psikhologicheskaya struktura i determinanty zavisti* [Socio-psychological structure and determinants of envy]. Saratov: Izd-vo Sarat. Un-ta. (in Russian)

Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripanah, N., & Imhoff, R. (2013). Measuring Individual Differences in Generic Beliefs in Conspiracy Theories Across Cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. *Frontiers in Psychology*, 4. doi:10.3389/fpsyg.2013.00225 (in English)

Bruno Castanho Silva, Ioannis Andreadis, Eva Anduiza, Nebojља Blanуља, Yazmin Morlet Corti, Gisela Delfino, Guillem Rico, et al. (2018). Public Opinion Surveys: A New Scale. In Kirk Hawkins, Ryan Carlin, Levente Littvay, and Cristybal Rovira Kaltwasser (edited by), *The Ideational Approach to Populism: Theory, Method & Analysis*, pp. 150–178. London: Routledge. (Executive Memo on a new Populist Attitudes Scale) (in English)

Bruno Castanho Silva, Sebastian Jungkunz, Marc Helbling, and Levente Littvay. (2019). An Empirical Comparison of Seven Populist Attitudes Scales. *Political Research Quarterly*, 1–16. Article reuse guidelines: sagepub.com/journals-permissions doi: 10.1177/1065912919833176 journals.sagepub.com/home/prq (in English)

Cacioppo, J. T., & Petty, R. E. (1982). The need for cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42(1), 116–131 doi:10.1037/0022-3514.42.1.116 (in English)

Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (2010). *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE Publications Ltd. (in English)

Duckitt, J. (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 33, pp. 41–114). San Diego, CA: Academic Press. doi:10.1016/S0065- 2601(01)80004-6 (in English)

Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2010). Personality, ideology, prejudice, and politics: A dual-process motivational model. *Journal of Personality*, 78, 1861–1894. doi:10.1111/j.1467-6494.2010.00672.x (in English)

Eatwell, R., Goodwin, M. (2018). *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. Pelican Books. (in English)

Filimowicz, M. (2022). *Digital Totalitarianism: Algorithms and Society*. Routledge. (in English)

Frederick, S. (2005). Cognitive Reflection and Decision Making. *Journal of Economic Perspectives*, 19(4), 25–42. doi:10.1257/089533005775196732 (in English)

Klicperova-Baker, M., Kostal, J. (2017). Post-communist democracy vs. totalitarianism: Contrasting patterns of need satisfaction and societal frustration. *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 50, № 2, pp. 99–111. (in English)

Lange, J., & Crusius, J. (2014). Dispositional Envy Revisited: Unraveling the Motivational Dynamics of Benign and Malicious Envy. *Personality and Social Psychology. Bulletin*, 41(2), 284–294. doi:10.1177/0146167214564959 (BeMas) (in English)

Leach, C. W., Zomerен, M. van, Zebel, S., Vliek, M. L. W., Pennekamp, S. F., Doosje, B., ... Spears, R. (2008). Group-level self-definition and self-investment: A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1), 144–165. doi:10.1037/0022-3514.95.1.144 (in English)

Magalhres, P. C. (2013). Government effectiveness and support for democracy. *European Journal of Political Research*, 53(1), 77–97. doi:10.1111/1475-6765.12024 (in English)

Magalhres, P. C. (2014). Government effectiveness and support for democracy. *European Journal of Political Research*, 53, 77–97. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12024> (in English)

Marchlewska, M., Castellanos, K. A., Lewczuk, K., Kofta, M., & Cichocka, A. (2018). My way or the highway: High narcissism and low self-esteem predict decreased support for democracy. *British Journal of Social Psychology*. doi:10.1111/bjso.12290 (in English)

Mehrabian, A. (1996). Relations Among Political Attitudes, Personality, and Psychopathology Assessed With New Measures of Libertarianism and Conservatism. *Basic and Applied Social Psychology*, 18(4), 469–491. doi:10.1207/s15324834basp1804_7. To link to this article: http://dx.doi.org/10.1207/s15324834basp1804_7 (in English)

Moore, B. Jr. (1973). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Penguin Books (in English)

Naydonov, M. I. (2011). Filtry hrupovoi refleksii v sotsialnii sytuatsii osobystisnoho ta suspilnoho rozvytku [Filters of group reflection in social situations of personal and social development]. *Aktualni problemy psykholohii*. Vol. XII. *Psykholohiia tvorchosti*, 13, 306–310. (in Ukrainian)

Naydonov, M. I. (2010). Potentsial ta aktualizatsiia subiektnosti z pozytsii pereosmyslennia yii yak resursu [The potential and actualization of subjectivity from the point of view of reinterpretation of as a resource]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*. (Seriiia «Psykholohiia»). Vol. 15. Is. 11. Part 2, pp. 84–93. (in Ukrainian)

Naydonov, M. I. (2009). Refleksyivnyi intentsionalny diskurs: do liderskoi pozytsii psykholohii v mizhhaluzevomu znanni [Reflexive intentionality of discourse: towards the leadership position of psychology in interdisciplinary knowledge]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 23 (26), 46–66. (in Ukrainian)

Naydonov, M. I. (2012). Zbahachenist vzaiemodii suspilstva ta osvity: hrup-refleksyivnyi pidkhid [Enrichment of the interaction of society and education: group-reflexive approach]. *Psykholohichni perspektyvy*. Is. «Aktualni problemy psykholohii malych, serednykh ta velykykh hrup». Vol. 2. Problema tsilisnosti suspilstva, hrupy ta osobystosti, pp. 186–204. (in Ukrainian)

Passmore, K. (2002). *Fascism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press. (in English)

Paxton, R.O. (2004). *The Anatomy of Fascism*. Knopf. (in English)

Petroviж, M. B., & Hehelj, I. (2021). Thinking Inconsistently: Development and Validation of an Instrument for Assessing Proneness to Doublethink. *European Journal of Psychological Assessment*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000645> (in English)

Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L., & Malle, B. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 741–763. (in English)

Roberts, C. P., Uden, D. R., Allen, C. R., & Twidwell, D. (2018). Doublethink and scale mismatch polarize policies for an invasive tree. *PLOS ONE*, 13(3), e0189733. doi:10.1371/journal.pone.0189733 (in English)

Sannikova, O. P., & Lisovenko, A. F. (2015). Uiavlennia studentiv pro fenomen «zazdrist» [Students' ideas about the phenomenon of «envy»]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(29), 57, 72–75. (in English)

Slyusarevskyy, M. (Ed.) (2022). *Terminologichnyi slovnyk rosiisko-ukrainskoi viiny* [Terminological dictionary of the Russian-Ukrainian war]. Kyiv: In-t sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy. ([in Ukrainian](#))

Spector, P. E. (1988). Development of the Work Locus of Control Scale. *Journal of Occupational Psychology*, 61, 335–340. (in English)

Tang, W. (2016). *Populist authoritarianism: Chinese political culture and regime sustainability*. Oxford University Press. (in English)

Traverso, E. (2019). *The New Faces of Fascism: Populism and the Far Right*. Verso. (in English)

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., & Bilewicz, M. (2013). The Paradox of In-Group Love: Differentiating Collective Narcissism Advances Understanding of the Relationship Between In-Group and Out-Group Attitudes. *Journal of Personality*, 81(1), 16–28. doi:10.1111/j.1467-6494.2012.00779.x (in English)

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(6), 1074–1096. doi:10.1037/a0016904 (in English)

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., & Iskra-Golec, I. (2013). Collective narcissism moderates the effect of in-group image threat on intergroup hostility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104, 1019–1039. doi:10.1037/a0032215 (in English)

Ĺemojtjel-Piotrowska, M., Piotrowski, J., Sedikides, C., Sawicki, A., Czarna, A. Z., Fatfouta, R., & Baran, T. (2021). Communal collective narcissism. *Journal of Personality*. doi:10.1111/jopy.12636 (in English)

УДК 316.34-057.87(477):37.014

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-90>

Остапенко Ірина Віталіївна

кандидат психологічних наук,

завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-6710-5964

Researcher ID V-3216-2017

ostapenko.iryana.vit@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ МЕДІАКОНТЕНТУ ДЛЯ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ УЯВЛЕНЬ МОЛОДІ ПРО МАЙБУТНЄ: ВИКЛИКИ ВІЙНИ І ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

Актуальність дослідження зумовлена інтенсивністю змін в уявленнях молоді про майбутнє у воєнний час. Ці процеси не завжди усвідомлюються і часто відбуваються непомітно для самої людини, що ускладнює фіксацію динаміки змін традиційними методами. Подолати ці труднощі можна завдяки використанню можливостей соціальних медіа та медіаконтенту для візуалізації уявлень молоді про майбутнє.

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження уявлень молоді про майбутнє, що здійснюється методом колажів з використанням медіаконтенту.

Методи і методологія. У дослідженні взяли участь студенти закладів вищої освіти, розташованих у м. Києві, які навчаються за програмами гуманітарного та природничого профілів підготовки, віком від 17 до 22 років. Загальна кількість вибірки – 91 особа (71 – жіночої статі і 20 – чоловічої). Серед жінок 36 – ті, що залишилися в Україні після початку війни, 35 – перебувають за кордоном). В емпіричному дослідженні використовувалася методика колажів.

Отримані **результати** свідчать про те, що виклики війни змінюють бачення молоддю власного майбутнього та майбутнього держави. Для його візуалізації використовується медіаконтент, який містить переважно національну символіку, зображення українських військових, що відбиває патріотичну налаштованість молоді та чіткий вияв нею національної ідентичності, пов'язування майбутнього України з ЄС. Виявлено відмінності в уявленнях представників окремих груп досліджуваних про майбутнє (власне і країни). Жінкам, які залишилися в Україні, властива спрямованість на реалізацію власних життєвих цілей завдяки особистій активності в професійній сфері, поступовість у зростанні добробуту. Жінкам, які перебувають за кордоном, більшою мірою властива спрямованість на швидке зростання матеріального благополуччя,

задоволення власних бажань. Уявленням чоловіків про власне майбутнє притаманні: спрямованість на задоволення лідерських амбіцій, побудову кар'єри, здобуття додаткової військової освіти. Жінки, які залишилися в Україні, і чоловіки пов'язують майбутнє країни більшою мірою з розвитком української мови та культури, патріотизмом і почуттям гордості за країну, що прагне перемоги. Уявленням про майбутнє країни жінок, які перебувають за кордоном, більшою мірою властиві ідеологеми космополітизму, спрямованість на розвиток громадянського суспільства, вирішення екологічних проблем, інтеграція в міжнародні інституції, почуття гордості за країну через її самоствердження в геополітичному просторі.

Результати вивчення особливостей використання медіаконтенту для візуалізації уявлень про майбутнє можна використовувати для встановлення регіональних особливостей ідентифікації молоді.

Перспективи подальших досліджень полягають у встановленні регіональних особливостей ідентифікації молоді та врахуванні цих особливостей для виявлення можливих напрямків розвитку державної освітньої політики.

Ключові слова: візуалізація; проєктування майбутнього; методика колажів; війна; медіаконтент; студентська молодь; євроінтеграція.

Iryna V. Ostapenko

PhD in Psychological Sciences

Head of Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-6710-5964

Researcher ID V-3216-2017

ostapenko.iryna.vit@gmail.com

USAGE OF MEDIA CONTENT FOR VISUALIZATION OF YOUTH'S IDEAS ABOUT THE FUTURE: CHALLENGES OF WAR AND EUROPEAN INTEGRATION

The relevance of the study is caused by the intensity of changes in young people's ideas about the future during wartime. These processes are not always realized and often occur imperceptibly for the person themselves, which makes it difficult to fix the dynamics of changes by traditional methods. These difficulties can be overcome by using the possibilities of social media and media content to visualize young people's ideas about the future.

The aim of the article is to highlight the results of an empirical study of young people's ideas about the future, which is done by the method of collages using media content.

Method and methodology. The study involved students of higher education institutions located in Kyiv, who study programs in the humanities and natural sciences,

aged 17 to 22 years. The total sample size is 91 people (71 - female and 20 – male. Among women, 36 are those who stay in Ukraine after the start of the war, 35 are abroad). The collage technique was used in the empirical study.

The obtained **results** testify to the fact that the challenges of the war change the vision of the youth about their own future and the future of the state. For its visualization, media content is used, which mainly contains national symbols, images of the Ukrainian military, which indicates a patriotic attitude and a clear expression of national identity. Young people see the future of Ukraine in the EU. Differences in the ideas of representatives of individual groups of the researched about the future (their own and the country) were revealed. Women who stay in Ukraine are characterized by an orientation towards the realization of their own life goals thanks to personal activity in the professional sphere, and a gradual increase in well-being. For women who are abroad, the focus on the rapid growth of material well-being and the satisfaction of their own desires is characteristic to a greater extent. Men's ideas about their own future are characterized by: orientation towards meeting leadership ambitions, building a career, obtaining additional military education. For women who stay in Ukraine, and for men, the country's future is largely connected with the development of Ukrainian language and culture, patriotism and a sense of pride for the victorious country. The ideas of the future of the country of women who are abroad are mostly characterized by the ideologies of cosmopolitanism, orientation towards the development of civic society, solving environmental problems, integration into international institutions, a sense of pride for the country due to its self-affirmation in the geopolitical space.

Practical value. The results of studying the peculiarities of usage of media content to visualize ideas about the future can be used to define regional characteristics of youth identification.

Prospects for further research are to define regional features of youth identification and taking into account these features to identify possible directions for the development of state educational policy.

Key words: visualization, planning the future, collage technique, war, media content, student youth, European integration.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Однією з ознак воєнного часу є трансформація ціннісних орієнтацій та соціальних настановлень, що призводить до зміни пріоритетів як у суспільній думці загалом, так і в уявленнях окремих осіб. Масштаби перетворень можуть бути різними, але, як правило, торкаються майже всіх життєво важливих сфер. Серед них і планування особистістю власного майбутнього, що набуває принципово інших контурів. Особливо у молодих людей. І це не дивно, адже учнівська і студентська молодь швидше, ніж у мирний час, дорослішає, у неї з'являються нові пріоритети, а щось, навпаки, втрачає для неї свою актуальність. Ці процеси не завжди усвідомлюються і часто відбуваються непомітно для самої людини. Тому фіксація динаміки змін в уявленнях молоді про майбутнє традиційними методами

ускладнюється. Однак подолати ці труднощі можна. Наприклад, завдяки використанню можливостей соціальних медіа та медіаконтенту для візуалізації уявлень молоді про майбутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. З огляду на специфіку соціальних медіа люди все частіше використовують візуальну інформацію для конструювання своєї ідентичності, самовираження та соціального спілкування, наприклад через обмін селфі та знімками повсякденного життя (Hand, 2017; Highfield, & Leaver, 2016).

Поступово розширюється сфера застосування візуалізації в психологічних дослідженнях. Так, у межах мультимодального підходу стає можливим вивчати особистий досвід, який важко вербалізувати (Boden, & Larkin, 2021). Відомим якісним методом групової роботи також є візуальна матриця, що застосовується для дослідження досвіду художньої постановки, або психосоціального впливу естетичних об'єктів, процесів чи подій на аудиторію, групу чи спільноту. За допомогою цього методу досліджуються психосоціальні та символічні аспекти культурних уявлень (Froggett, 2021).

Ми ж для вивчення психосемантичних особливостей візуалізації уявлень молоді про майбутнє скористалися проєктивною технікою колажу, що дає змогу актуалізувати особистісні переживання та дослідити окремі аспекти життєвого досвіду людини, які виявляються в її візуальних репрезентаціях. Ми вважали доцільним застосувати проєктивну методику «Географія візуальних образів», в основу якої покладено техніку створення колажу. Ця методика пройшла багаторічну апробацію в наших наукових та прикладних психологічних дослідженнях (Остапенко, 2014; Соснюк, & Остапенко, 2017).

Порівняно з традиційними методиками створення колажу, її використання має істотні переваги, пов'язані з певними процедурними і конструктивними особливостями. Так, під час створення колажу респондентам пропонується підписати кожен візуальний образ, щоб наділити зображення первинним індивідуальним значенням. Тобто методика дає змогу не тільки отримати інтегральні колажі, а й ідентифікувати цінності та особисті сенси, які репрезентують візуальні образи, використані респондентами. Крім того, застосування цієї проєктивної методики передбачає використання спеціальної інтерпретаційної схеми, розробленої О. П. Соснюком (2012) на основі ідей А. Branthwaite та L. Toiati (2005).

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження візуалізації уявлень про майбутнє студентської молоді з використанням медіаконтенту.

Виклад основного матеріалу дослідження. У нашому дослідженні респонденти здійснювали пошук візуальних образів серед широкого розмаїття медіаконтенту, представленого в соціальних медіа і на спеціалізованих платформах в інтернеті. У процесі аналізу створених досліджуваними колажів особливості прояву базових конструктів уявлень студентської молоді про майбутнє визначалися в площинах: раціонального, емоційного та життєвого досвіду, творчої пізнавальної активності. Детальний опис інтегральної інтерпретаційної схеми наведено в наших попередніх публікаціях (Соснюк, & Остапенко, 2017).

Методику колажів разом з інтерпретаційною схемою використано в емпіричному дослідженні психосемантичних особливостей уявлень студентської молоді про майбутнє на основі медіаконтенту. Дослідження проводилося під час повномасштабного вторгнення РФ, а саме протягом березня-квітня 2022 р., серед студентів закладів вищої освіти м. Києва, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного профілів. Загальний обсяг вибірки – 91 особа (71 особа – жіночої статі, з них 36 перебували в Україні, зокрема на тимчасово окупованих територіях, а 35 – за кордоном; 20 осіб – чоловічої статі).

Усім досліджуваним пропонувалося за методикою «Географія візуальних образів» створити два колажі: «Моє майбутнє» і «Майбутнє України».

Попередній аналіз отриманих результатів дав змогу визначити *психосемантичні особливості уявлень студентської молоді про майбутнє*.

Узагальнені результати для колажів *«Моє майбутнє» (жінок, що залишилися в Україні)* відображають, зокрема, такі особливості (рис. 1):

Сутнісні характеристики. Щастя, щаслива родина, власне житло, улюблена справа, мирне небо, воз'єднання родини, саморозвиток, спокій, любов до себе, гармонія, любов до України.

Раціональні інтенції. Робота, бути хорошим фахівцем, вища освіта, фінансова стабільність, здорові стосунки, індивідуальність.

Життєвий досвід. Подорожі, читання книг, здоров'я, спорт, саморозвиток, допомога іншим, благодійність, радість від життя, ментальне і фізичне здоров'я, володіння зброєю, розвиток української культури.

Креатив, узагальнений попередній досвід. Власний будинок, фінансова незалежність, навчання, зустрічі з друзями, домашня тваринка, здоров'я, хобі.

Емоції та почуття. Кохання, радість від подорожей Україною, щастя, задоволення від спілкування з друзями, радість перемоги, повернення до звичного життя, сексуальність.

Рис. 1. Типовий колаж «Моє майбутнє» (жінки, що залишилися в Україні)

Дещо відмінні уявлення про власне майбутнє мають представники інших груп досліджуваних. Розгляньмо узагальнені результати для колажів *«Моє майбутнє» (жінок, що перебувають за кордоном)* (рис. 2).

Сутнісні характеристики. Щастя, кар'єра, родина, навчання в університеті, повернення додому, мирна Україна, успіх, забезпечення дітям щасливого майбутнього.

Раціональні інтенції. Успішна кар'єра, щаслива родина, друзі, здійснення бажань, гармонія із собою.

Життєвий досвід. Освіта, навчання, власне житло, любов до себе, технології, саморозвиток.

Креатив, узагальнений попередній досвід. Матеріальний добробут, спілкування з близькими друзями та родиною, гармонія, домашня тваринка.

Емоції та почуття. Задоволення від подорожей, хобі, здійснення благодійної діяльності, отримання водійських прав, життя в Європі.

Рис. 2. Типовий колаж «Моє майбутнє» (жінки, що перебувають за кордоном)

Простежуються відмінності в уявленнях про майбутнє між чоловіками і жінками. Так, узагальнені результати для колажів *«Моє майбутнє» (чоловіків)* свідчать про наявність певних особливостей (рис. 3).

Сутнісні характеристики. Щастя, родина, лідерство, гармонія із собою, успішне закінчення університету, військова кафедра.

Раціональні інтенції. Успішна кар'єра, улюблена робота, щаслива родина, друзі.

Життєвий досвід. Власна квартира, машина, саморозвиток, стати батьком, проживати в Україні, розвивати її.

Креатив, узагальнений попередній досвід. Фінансова незалежність, спілкування з близькими друзями, сім'я, здоровий сон, багатство, домашня тваринка.

Емоції та почуття. Задоволення від подорожей, радість від володіння великим будинком, отримання водійських прав, щаслива старість.

Рис. 3. Типовий колаж «Моє майбутнє» (чоловіки)

Отже, виявлено загальні тенденції, властиві уявленням молоді про власне майбутнє. Так, у всіх досліджуваних (незалежно від статі і місцеперебування) образ майбутнього містить: очікування щасливого життя в родинному колі, відновлення миру та возз'єднання сімей /повернення додому, наявність власного житла та улюбленої справи, спілкування з друзями та подорожі.

Водночас визначено певні відмінності в уявленнях про власне майбутнє для окремих груп досліджуваних. Жінкам, які залишилися в Україні, властиві: спрямованість на реалізацію індивідуальних життєвих цілей завдяки особистій активності в професійній сфері, поступовість у зростанні добробуту, що має відповідати докладеним зусиллям. Жінкам, які перебувають за кордоном, більшою мірою властиві: спрямованість на швидке зростання матеріального добробуту, егоцентричність, гедоністична спрямованість на задоволення власних бажань. Уявленням чоловіків про власне майбутнє притаманні: спрямованість на задоволення лідерських амбіцій, побудову кар'єри, здобуття додаткової військової освіти.

Також ми проаналізували колажі досліджуваних, у яких здійснено спробу візуалізації уявлень про майбутнє країни. Узагальнені результати для колажів «*Майбутнє України*» (жінок, що залишилися в Україні) дають змогу визначити такі особливості (рис. 4):

Рис. 4. Типовий колаж «Майбутнє України» (жінки, що залишилися в Україні)

Сутнісні характеристики. Перемога, мирне, вільне, незалежне, високий рівень життя, територіальна цілісність, квітуча країна, одна з провідних держав, туристичний центр, зростання рівня патріотизму, залучення іноземних інвестицій, нове покоління патріотів, єдність, багата, ліберальна демократія, відповідальні громадяни, відновлення, популяризація та активний розвиток українського кіно, пошанування героїв.

Раціональні інтенції. Відновлена економіка, післявоєнна відбудова, технічно розвинені міста, покращення інфраструктури, світова підтримка, активний розвиток туризму, повернення українців, покарання зрадників, увага до людей з особливими потребами.

Життєвий досвід. Вступ до ЄС, НАТО, одна з найсильніших армій світу, відродження, відбудова, Україна – бренд, приклад для світу, зменшення рівня корупції, свобода, нові можливості, світова підтримка, розрив зв'язків з РФ.

Креатив, узагальнений попередній досвід. Розвиток української культури, фінансове благополуччя, новітня інфраструктура, якісна освіта, гарні дороги, велика відбудова, перехід на українську мову, свідомі громадяни, нове покоління захисників і захисниць, розвинена країна, вірність традиціям, візити військових до психологів, декомунізація, дружні стосунки з іншими країнами, відновлення пам'яток культури.

Емоції та почуття. Патріотизм, повага з боку міжнародної спільноти, більше спілкування з ЄС та США, єдність і сила, квітуча, непереможна, популяризація і поширення української музики та іншого контенту, щасливі діти, високорозвинена, модернізована.

Натомість узагальнені результати аналізу колажів *«Майбутнє України» (жінки, що перебувають за кордоном)* виглядають так (рис. 5).

Рис. 5. Типовий колаж «Майбутнє України» (жінки, що перебувають за кордоном)

Сутнісні характеристики. Перемога, мирне небо, повернення територій, свобода, незалежність, технічний прогрес.

Раціональні інтенції. Вступ до ЄС, відбудова міст, велике будівництво-2, реформи, столиця вільного світу, об'єднання народу.

Життєвий досвід. Розвиток освіти, технологій, науки, повернення Криму і Донбасу, потужна оборона, найсильніша армія світу.

Креатив, узагальнений попередній досвід. Незалежність – це ти, розвиток громадянського суспільства, розвиток туризму.

Емоції та почуття. Радість від перемоги, щасливі люди, Україна в тренді, одна з найсильніших держав, комфорт, пов'язаний з діджиталізацією, екологічна катастрофа.

Узагальнені результати аналізу колажів *«Майбутнє України» (чоловіків)* свідчать про наявність таких особливостей (рис. 6).

Рис.6. Типовий колаж «Майбутнє України» (чоловіки)

Сутнісні характеристики. Перемога, закінчення війни, щасливий народ, мир, територіальна цілісність, лідер на світовій арені,

взаєморозуміння громадян, хороше майбутнє для наступних поколінь, відновлена і могутня країна.

Раціональні інтенції. Вступ до ЄС, зростаюча та стабільна економіка, розвинена країна, турбота про покращення екології, гарні міста, сильний лідер, зміна влади.

Життєвий досвід. Сильна армія, активний розвиток української мови та культури; всесвітньо відома країна, добрі відносини з країнами, що підтримують Україну; законодавчо врегульована переробка сміття, обміління рік (Дніпро, Десна).

Креатив, узагальнений попередній досвід. Велика, розвинена могутня європейська країна, новітня система освіти, єдність народу, життя у злагоді із сусідніми країнами.

Емоції та почуття. Гордість за країну, єднання для її відновлення, будівництво нових архітектурних чудес, свобода і незалежність, розвинений туризм.

Отже, ми з'ясували, що в уявленнях молоді про майбутнє України є також багато спільного. Молоді люди (незалежно від статі і місцеперебування) часто використовують для візуалізації національну символіку і культурні символи, зображення українських військових, з якими пов'язуються надії на мир, перемогу та відновлення територіальної цілісності держави, зображення повоєнної відбудови (міста з ультрасучасною інфраструктурою і транспортом). Також усі учасники дослідження бачать майбутнє України в ЄС і частина респондентів – у НАТО.

Завдяки аналізу результатів проведеного емпіричного дослідження ми виявили і певні відмінності в уявленнях представників окремих груп досліджуваних про майбутнє країни. Так, у жінок, які залишилися в Україні, і чоловіків майбутнє країни більшою мірою пов'язане з розвитком української мови та культури, патріотизмом і почуттям гордості за країну, що здобуває перемогу. Уявленням про майбутнє країни жінок, які перебувають за кордоном, більшою мірою властиві ідеологеми космополітизму, спрямованість на розвиток громадянського суспільства, вирішення екологічних проблем, інтеграція в міжнародні інституції, почуття гордості за країну завдяки її самоствердженню в геополітичному просторі.

Підсумовуючи результати емпіричного дослідження, варто зазначити, що виклики війни змінюють бачення молоддю власного майбутнього і майбутнього держави. Для його візуалізації використовується медіаконтент, який містить переважно національну символіку, зображення українських військових, що свідчить про

патріотичну налаштованість молоді та чіткий вияв нею національної ідентичності.

Обмеження дослідження. У процесі дослідження ми визначили загальні тенденції та можливості використання медіаконтенту для візуалізації уявлень студентської молоді про майбутнє. Однак у дослідженні брали участь виключно студенти закладів вищої освіти, розташованих у м. Києві. Це змушує нас обережно ставитися до екстраполяції результатів на всю студентську молодь. Зазначені моменти ми спробуємо більш детально вивчити, здійснивши дослідження на розширеній і більш репрезентативній вибірці.

Соціальна та практична значущість дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів щодо проєктування майбутнього студентами для подальшого вивчення регіональних особливостей ідентифікації молоді та розроблення напрямків розвитку державної освітньої політики.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі результатів емпіричного дослідження визначено особливості візуалізації проєктування молоддю власного майбутнього та майбутнього України з використанням медіаконтенту.

1. В уявленнях молоді про власне майбутнє (незалежно від статі і місцеперебування) є багато спільного: очікування щасливого життя в родинному колі, відновлення миру та возз'єднання сімей /повернення додому, наявність власного житла та улюбленої справи, спілкування з друзями і подорожі. Водночас жінкам, які залишилися в Україні, властива спрямованість на реалізацію власних життєвих цілей завдяки особистій активності в професійній сфері, поступовість у зростанні добробуту, що має відповідати докладним зусиллям. Жінкам, які перебувають за кордоном, більшою мірою властива спрямованість на швидке зростання матеріального благополуччя, егоцентричність, гедоністична спрямованість на задоволення власних бажань. Уявленням чоловіків про власне майбутнє притаманні: спрямованість на задоволення лідерських амбіцій, побудову кар'єри, здобуття додаткової військової освіти.

2. В уявленнях молоді про майбутнє України також є багато спільного. Молоді люди (незалежно від статі і місцеперебування) часто використовують для візуалізації національну символіку та культурні символи, зображення українських військових, з якими пов'язуються надії на мир, перемогу та відновлення територіальної цілісності держави, зображення повоєнної відбудови (міста з ультрасучасною інфраструктурою і транспортом). Також усі учасники дослідження бачать майбутнє України в ЄС і частина респондентів – у НАТО. Виявлено, однак, і відмінності в уявленнях представників окремих груп

досліджуваних про майбутнє країни. Так, у жінок, які залишилися в Україні, і чоловіків майбутнє країни більшою мірою пов'язується з розвитком української мови та культури, патріотизмом і почуттям гордості за країну, що здобуває перемогу. Уявленням про майбутнє країни у жінок, які перебувають за кордоном, більшою мірою властиві ідеологеми космополітизму, спрямованість на розвиток громадянського суспільства, вирішення екологічних проблем, інтеграція в міжнародні інституції, почуття гордості за країну завдяки її самоствердженню в геополітичному просторі. Загалом образ майбутнього України у них занадто ідеалістичний (недостатня увага до негативних наслідків війни), а ставлення до нього емоційно відсторонене.

Перспективи подальших досліджень полягають у встановленні регіональних особливостей ідентифікації молоді та врахуванні цих особливостей для виявлення можливих напрямків розвитку державної освітньої політики.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційних конфліктів інтересів щодо дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Фінансування. Дослідження проведено в межах науково-дослідної теми «Регіональні особливості ідентифікації учнівської та студентської молоді як чинник державної освітньої політики» (номер державної реєстрації: 0122U000669) лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Подяки. Автор публікації висловлює подяку студентам, що взяли участь у дослідженні, а також науковцям лабораторії психології політичної поведінки молоді.

Список використаних джерел

Остапенко, І. В. (2014). Особливості використання проективної техніки «колаж» для дослідження уявлень студентської молоді про владні режими. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, Збірник наукових праць, 2 (23), 187–192.

Соснюк, О. П. (2012). Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях. *Наука і освіта*, 9, 201–205.

Соснюк, О. П. & Остапенко, І. В. (2017). Психосемантичні особливості національної та громадянської ідентичності студентської молоді. *Український психологічний журнал*, 2 (4), 164–176.

Boden, Z. & Larkin, M. (2021). Moving from social networks to visual metaphors with the Relational Mapping Interview: an example in early psychosis. Paula Reavey (Eds.), *A Handbook of Visual Methods in Psychology. Using and Interpreting*

Images in Qualitative Research. London and New York : Routledge. Taylor & Francis Group.

Branthwaite, A. & Toiati, L. (2005). An unusual approach to collage. In: *Exploring projective techniques (Reassessing and developing current practice)* (pp. 18–27). Barcelona (WorkShop ESOMAR).

Froggett, L. (2021). Imagery and association in a group-based method: the visual matrix. In: Paula Reavey (Eds.), *A Handbook of Visual Methods in Psychology. Using and Interpreting Images in Qualitative Research*. London and New York : Routledge. Taylor & Francis Group.

Hand, M. (2017). Visuality in social media: Researching images, circulations and practices. In: L. Sloan, & A. Quan-Haase (Eds.), *The SAGE handbook of social media research methods* (pp. 217–231). London, UK: Sage.

Highfield, T. & Leaver, T. (2016). Instagrammatics and digital methods: Studying visual social media, from selfies and GIFs to memes and emoji. *Communication Research and Practice*, 2(1), 47–62.

References

Boden, Z., & Larkin, M. (2021). Moving from social networks to visual metaphors with the Relational Mapping Interview: an example in early psychosis. In: Paula Reavey (Eds.), *A Handbook of Visual Methods in Psychology. Using and Interpreting Images in Qualitative Research*. London and New York : Routledge. Taylor & Francis Group. (in English)

Branthwaite, A., & Toiati, L. (2005). An unusual approach to collage. *Exploring projective techniques (Reassessing and developing current practice)* (pp. 18–27). Barcelona (WorkShop ESOMAR). (in English)

Froggett, L. (2021). Imagery and association in a group-based method: the visual matrix. Paula Reavey (Eds.), *A Handbook of Visual Methods in Psychology. Using and Interpreting Images in Qualitative Research*. London and New York : Routledge. Taylor & Francis Group. (in English)

Hand, M. (2017). Visuality in social media: Researching images, circulations and practices. In: L. Sloan & A. Quan-Haase (Eds.), *The SAGE handbook of social media research methods* (pp. 217–231). London, UK: Sage. (in English)

Highfield, T., & Leaver, T. (2016). Instagrammatics and digital methods: Studying visual social media, from selfies and GIFs to memes and emoji. *Communication Research and Practice*, 2(1), 47–62. (in English)

Ostapenko, I. V. (2014). Osoblyvosti vykorystannia proektyvnoi tekhniky «kolazh» dlia doslidzhennia uiavlen studentskoi molodi pro vladni rezhymy. [Features of usage of projective technique "collage" and specifics of its use for studying of representations of student's youth about political power regimes]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky*, 2 (23), 187–192. (in Ukrainian)

Sosniuk, O. P. (2012). Psykhosemantychna interpretatsiia vizualnykh obraziv u prykladnykh doslidzhenniakh. [Psychosemantic interpretation of visual images in applied research]. *Nauka i osvita*, 9, 201–205. (in Ukrainian)

Sosniuk, O. P., & Ostapenko, I. V. (2017). Psykhosemantychni osoblyvosti natsional'noj ta hromadjanskoj identychnosti students'jkoj molodi. [Psychosemantic features of student youth's national and civic identity]. *Ukrayinskyi psykholohichnyi zhurnal*, 2 (4), 164–176. (in Ukrainian)

УДК 32:316.6

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-91>

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, доцент, завідувач лабораторії
методології психосоціальних

і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-4364-7571

e-mail: a_s_y2000@ukr.net

ПАРТИСИПАТИВНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ: АДАПТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ДО ЗАВДАНЬ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Актуальність. У статті порушено проблему повоєнного відновлення України у зрізі соціальної прогностики, зокрема європейського досвіду проведення форсайт-досліджень майбутнього за участі громадян.

Метою статті є огляд теоретичних і методологічних засад партисипативного прогнозування та визначення можливостей його апробації як технології (інструменту) для реалізації цілей повоєнного відновлення в Україні.

Результати. Уточнено понятійно-категоріальний апарат дослідження щодо визначення західних підходів до дослідження майбутнього, критеріїв аналізу практики участі загалом та в дослідженнях майбутнього зокрема, запропоновано визначення поняття «партисипативне прогнозування». Наведено огляд форсайт-проектів: Civisti (2009–2011), Casi (2014–2017) та Cimag (2015–2016), які є прикладом проведення спільних досліджень майбутнього та інституціоналізації участі громадян як незалежних факторів та творців візій майбутнього. Названі форсайт-проекти було реалізовано в Європейському союзі за фінансової підтримки Європейської комісії. За результатами аналізу здійснено початкове узагальнення методологічних засад та уточнено процедуру партисипативного прогнозування, визначено його переваги та недоліки (побічні ефекти). Запропоновано авторські міркування щодо потенціалу партисипативного прогнозування для цілей повоєнного відновлення України. Наголошується, що партисипативне прогнозування може стати ефективною технологією опанування травматичних наслідків та повоєнного відновлення громад в Україні. Окрім своєї безпосередньої мети – прогнозування та планування майбутнього, партисипативне прогнозування дає можливість одночасно проводити системну фахову соціально-психологічну реабілітацію на рівні великих соціальних груп (суспільство, нація) та спільнот (територіальна, конфесійна, етнічна тощо), а також здійснювати м'яке коригування масових (колективних) соціально-психологічних станів. Реалізація партисипативних досліджень майбутнього у

формі дискусійної участі можлива як шляхом «експертного діалогу», спрямованого на міждисциплінарне співробітництво та подолання роздробленості наукового знання; так і шляхом «соціального діалогу», спрямованого на залучення зацікавлених сторін (вони можуть бути прямо чи опосередковано зацікавлені) до громадського обговорення в рамках дорадчого процесу.

Перспективи подальших досліджень. Запровадження практик партисипативного прогнозування потребує координації зусиль з боку урядовців, експертного середовища і громадян, свідомої готовності кожної зі сторін до співпраці та відповідальності за свій внесок у справу спільного майбутнього.

Ключові слова: громадська участь; партисипативне прогнозування; повоєнне відновлення; форсайт; травма війни; соціально-психологічні стани; масова свідомість; Україна.

Olena V. Sushyi,

Doctor of Sciences in Public Administration, Docent,
Head of the Laboratory of Methodology of Psychosocial and Politico-
Psychological Researches,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-4364-7571

a_s_y2000@ukr.net

PARTICIPATORY FORESIGHT: ADAPTATION OF EUROPEAN PRACTICES TO THE TASKS OF POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE

Urgency. The article raises the problem of the post-war reconstruction of Ukraine in the context of social forecasting, in particular, the European experience in conducting participatory futures research.

The **purpose** of the article is to review the theoretical and methodological foundations of participatory foresight and to determine the possibilities of its approbation as a technology (tool) for achieving the goals of post-war reconstruction in Ukraine.

Results. The conceptual and categorical apparatus has been clarified. Western approaches to the futures research are determined. Criteria for the analysis of the participation practices in general and in foresight in particular are defined. A definition of the concept of "participative foresight" has been proposed. An overview of foresight projects is presented: Civisti (2009-2011), Casi (2014-2017) and Cimulact (2015-2016). They exemplify participative foresight and institutionalization of citizen participation as independent actors and creators of visions of the future. Foresight projects have been implemented in the European Union with financial support from the European Commission. Based on the results of the analysis, an initial generalization of the methodological foundations and the procedure of participatory foresight was carried

out, the advantages and disadvantages (side effects) of foresight participation were identified. The author's ideas about the possibilities of participatory foresight for the purposes of the post-war reconstruction of Ukraine are proposed. It is noted that participatory foresight can become an effective technology for post-traumatic and post-war reconstruction of communities in Ukraine. In addition to its immediate goal - forecasting and planning the future, participatory foresight allows for systemic professional socio-psychological rehabilitation at the level of both large social groups (society, nation) and communities (territorial, confessional, ethnic, etc.), as well as carry out soft adjustment of mass (collective) socio-psychological conditions. The implementation of participatory foresight research as a discourse of participation is possible both through an "expert dialogue" aimed at interdisciplinary cooperation and overcoming the fragmentation of scientific knowledge; and through "social dialogue" aimed at including stakeholders (they may be directly or indirectly interested) in public discussion within the deliberative process.

Prospects for the practical application of research results The introduction of participatory foresight practices requires the coordination of efforts on the part of officials, the expert community and citizens, the conscious readiness of each of the parties to cooperate and responsibility for their contribution to the common future.

Keywords: participation; participatory forecasting; post-war recovery; foresight; war trauma; socio-psychological conditions; mass consciousness; Ukraine.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Російсько-українська війна стала рубіконом у новітній історії незалежної України. Відтепер буття кожної людини і всієї країни рефлексуватиметься в координатах «до» і «після». Наразі невідомо, коли настане «після», проте «тут і зараз» час думати, яким воно має бути. Створення візії майбутнього України, розроблення плану дій його досягнення та послідовна реалізація мають не менше стратегічне значення, ніж перемога України. Саме майбутнє буде мірилом, що достеменно визначить ціннісну вагу втрат, яких зазнала наша країна в цій війні.

У нашому довоєнному минулому вітчизняні аналітики неодноразово підкреслювали, що чимало проблем в українців через те, що буцімто немає в нас образу спільного майбутнього. Підставою для таких тверджень слугували поляризовані погляди українців на різні аспекти суспільного буття, які активно підживлювалися представниками політико-управлінського корпусу напередодні і під час електоральних перегонів.

Тож під кутом зору творення майбутнього України не надто сприяло налагодженню конструктивної співпраці між політико-управлінським корпусом і громадянами запровадження практик партисипаторної демократії. Громадські слухання, обговорення, петиції тощо хоч і набули загального поширення, але радше були формальними

способами залучення громадськості до ухвалення важливих для суспільства/громади управлінських рішень. Як і громадський нагляд та громадський контроль за виконанням владою задекларованих цілей і взятих зобов'язань, прозорістю здійснення публічних закупівель, управління державним і комунальним майном тощо.

Зрештою, як не прикро це констатувати, думки та уявлення громадян про майбутнє України ніколи не були предметом міждисциплінарного наукового дослідження, змістовного фахового обговорення. Уявлення громадян про бажане майбутнє, їхні почуття й цінності майже ніколи не розглядались як рушій для досягнення соціально бажаних цілей і ресурс, що доповнює прогнозування, побудоване на думках і припущеннях експертів та фахівців-практиків. Інакше кажучи, колективні уявлення – як образу бажаного майбутнього, що мотивуватимуть до його досягнення, так і ризиків та можливих загроз, що запобігатимуть оприявненню його небажаних версій, ніколи не були компонентом прогнозування та планування майбутнього, практикою публічних обговорень і спільного вироблення знань про майбутнє, а отже, і колективної відповідальності за нього не тільки в загальнонаціональному масштабі, а й щодо різних аспектів колективної життєдіяльності регіонального і місцевого рівнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі Український уряд розробив та оприлюднив «План відновлення України» (План..., 2022), який містить 17 Національних програм (та відповідні проекти і заходи) повоєнного відновлення України, які плануються реалізувати впродовж 2023–2032 рр. За своїм змістом План більше нагадує проміжні підсумки інтенсивного кризового мозкового штурму (brainstorm), ніж стратегічний документ, що відображає спільне бачення образу майбутнього країни і план дій з його досягнення.

Також у Верховній Раді створено міжфракційне об'єднання (МФО) «Стратегічний форсайт України», головна мета якого: «координація зусиль щодо розробки сценаріїв післявоєнного майбутнього України, визначення ключових тенденцій, ризиків і факторів безпеки» (Корнієнко, 2022). Анонсовано проведення форсайт-дослідження з участю 26 експертів (їхні імена і критерії відбору невідомі) та цифровий інструмент (Telegram-бот), що буде використовуватися для залучення громадян до дискусій про майбутнє України. Однак депутатська ініціатива викликає низку запитань, адже такі амбітні задуми навряд чи реалізовуватимуться зусиллями трьох депутатів-засновників МФО чи 26 експертів, обраних за невідомими критеріями. Викликає сумніви запропонований інструмент – чат-бот – залучення громадян до дискусій про майбутнє та опрацювання «ідей», які пропонується надсилати, що

свідчить про слабку методологію, а отже, і хибність анонсованих «ф'ючерсів» – прогнозів майбутнього України.

Обидві ініціативи надзвичайно актуальні і своєчасні, однак вони викликають велике занепокоєння через закладені всередині кожної із них шалені корупційні, маніпуляційні і репутаційні ризики, що несуть на собі відбиток довоєнної національної політики – непрозорість і закритість процедур, привілейоване коло персоналій, неформальні інституційні практики, що живили стан соціетальної кризи в Україні (Суший, 2020). Але найбільша небезпека криється в черговому «заграванні» з уявленнями та очікуваннями громадян, зневажанні соціально-психологічного стану травмованості масової свідомості, що може мати вкрай непередбачувані і небезпечні наслідки для відновлення миру в Україні.

Метою пропонованої статті є огляд теоретичних і методологічних засад партисипативного прогнозування та визначення можливостей його апробації як технології (інструменту) для реалізації цілей повоєнного відновлення в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед внесемо ясність щодо ключових понять, які винесено в назву публікації і якими послуговуватимусь далі.

Серед наявного різноманіття представлених у західних джерелах підходів до дослідження майбутнього (Bibri, 2018; Dan-Suteu, Giorgi, 2019), які, до речі, не виключають один одного, відправною точкою для занурення в проблематику досліджень майбутнього в межах цього дослідження слугуватиме найбільш узагальнений приклад їх типологізації.

Forecasting (укр. – прогнозування). Під цим поняттям розуміють «традиційне прогнозування»: процес передбачення майбутнього, що здійснюється шляхом моніторингу та аналізу поточної тенденції, що проєктується на майбутнє. Якщо коротко – це прогноз, побудований на основі екстраполяції тенденцій з минулого/теперішнього на майбутнє. У вітчизняних джерелах складання тверджень про майбутнє на основі явних або неявних припущень, зроблених на підставі спостережуваних тенденцій поточної ситуації, зазвичай класифікується як пошукове прогнозування.

Backcasting (укр. – зворотне, або ретроспективне, прогнозування) – альтернативний щодо традиційного прогнозування підхід. За ретроспективного підходу спочатку уявляється бажана кінцева точка в майбутньому, а потім визначається, які заходи/програми будуть потрібні для досягнення конкретно цього майбутнього: або рухаючись у зворотному напрямку (прогнозування зі зменшенням горизонту, умовно: 5-4-3-2-1), або шляхом побудови ймовірного причинно-наслідкового

ланцюжка (прогнозування зі збільшенням горизонту, умовно 1-2-3-4-5), що веде з теперішнього в майбутнє (Theocharis, & Harvey, 2016). Якщо коротко – це погляд на поточну ситуацію під кутом зору майбутнього та визначення, як цього бажаного майбутнього можна досягти. Ретроспективний підхід має нормативний характер і фокусується на тому, як можна створити й досягти бажаного майбутнього. У вітчизняних джерелах підходи до майбутнього, які працюють, умовно, у зворотному напрямку – від конкретної бажаної кінцевої точки до теперішнього, зазвичай класифікуються як нормативне прогнозування.

Foresight (укр. – форсайт, або передбачення). Поняття «форсайт» набуває дедалі ширшого вжитку для позначення досліджень майбутнього загалом і, зокрема, деяких успішних спільних, орієнтованих на майбутнє проєктів. Тому поняття має чимало визначень. Концепція форсайту пов'язана з уявленнями про множинність майбутнього. Форсайт не прогнозує майбутнє, а радше аналізує діапазон вірогідних майбутніх випадків, які можуть статися. Його мета – зібрати воедино точки зору ключових агентів для кращого розуміння рушійних сил, які формують середньострокове і довгострокове майбутнє, щоб розробити обґрунтовані стратегічні концепції чи плани дій. Тобто форсайт дає змогу проаналізувати багато потенційних варіантів майбутнього, навіть якщо заздалегідь невідомо, чи справді можна визначити правильний розвиток подій. Якщо коротко – це візія (бачення) майбутнього, що спроектована на горизонті очікувань. У вітчизняних джерелах автохтонна відповідність самоназви форсайт-досліджень зберігається, їх можна класифікувати як комплексні прогнози-передбачення (табл.).

Таблиця

Узагальнений виклад представлених підходів

Тип	Фокус	Технологія	Методи
Forecasting / Прогнозування	Минуле => теперішнє => майбутнє	Екстра- поляція	Кількісні
Backcasting / Ретроспективне прогнозування	Майбутнє => теперішнє / ми нуле => майбутнє	Інтер- поляція	Якісні Кількісні
Foresight / Форсайт (передбачення)	Минуле => теперішнє => майбутнє 1 => майбутнє 2 => майбутнє 3 => ...	Змішана	Комплексні: - вторинний аналіз даних; - тематичне моделю- вання

Громадська чи громадянська участь, залучення громади, учасницьке ухвалення рішень, партисипація чи партиципація – усе це синоніми одного поняття, що має коріння в англломовному терміні «to participate» – бути частиною чогось, брати участь, яке, відповідно, походить від латинського слова «participatio» з тотожним змістом. Оскільки українська мова не має однослівного відповідника, то відбулося запозичення-калькування з англійської мови, яке звучить як партисипація. Щодо змісту це відповідає українському словосполученню громадянська (чи громадська, – поняття теж не є сталим) участь (Левченко, Величко, & Ковшун, 2018). Щоб уникнути розмивання змісту, перекладаючи з англійської словосполучення «participatory futures research», «participatory foresight», і відповідно до завдань дослідження, результати якого пропонуються тут до уваги, будемо користуватися поняттям «партисипація» у значенні поширення принципу громадської участі на сферу соціальної прогностики, залучення громадян, представників різних соціальних верств, груп і спільнот як бкторів соціального прогнозування.

Зарубіжні публікації містять різні ключові словосполучення, що акцентують проблематику спільних (партисипативних) досліджень майбутнього: «participatory backcasting» (Nikolakis, 2020; Robinson, Burch, Talwar, O'Shea, Walsh, 2011), «participatory foresight» (Nikolova, 2014), «participatory future research» (Popp, 2013). Понад те, в окремих дослідженнях зміст поняття «backcasting» розкривається через поняття «participatory foresight», наприклад: «Backcasting can be described as an innovative participatory foresight approach to sustainability through the construction of normative sustainable futures by a variety of stakeholders» (Bibri, 2018; Quist, Rammelt, Overschie, & Werk de, 2006).

Пікантність ситуації полягає в тому, що форсайт-дослідження зосереджені на можливому майбутньому, а ретроспективні – на бажаному; перші переважно належать до пошукових, другі – до нормативних підходів. Але треба взяти до уваги, що в дослідженнях майбутнього немає «чистих» підходів чи універсального методу, їхні інструменти доволі гнучкі та можуть пристосовуватися до конкретних цілей: одні можуть використовуватися як для нормативного, так і для пошукового прогнозування; інші – більше до одного, ніж до іншого; деякі випадки потребують комбінації інструментів. Урешті-решт, «завчасна» взаємодія з майбутнім (грунтуючись виключно на нормативних методах) не може бути повною поза пошуковими методами. Комплексні прогнози, які застосовуються під час роботи зі складними проблемами і змінами, що залежать від великої кількості факторів з різним ступенем стійкості,

потребують інтеграції якісної і кількісної інформації, яка є основним ресурсом для розроблення майбутніх прогнозів.

Зважаючи на те, що в широкому сенсі поняття форсайт-дослідження набуло «парасолькового» значення (див. визначення, наведене вище), фактично стратегія розроблення спільних (партисипативних) прогнозів може складатися з кроків, які належать до кожного з наведених підходів до дослідження майбутнього: foresight – backcasting – forecasting. За форсайту мета полягає не тільки і не стільки в тому, щоб передбачати майбутнє, скільки в тому, щоб краще досягнути можливі і пріоритетні варіанти майбутнього. За ретроспективного прогнозування мета полягає у визначенні шляхів досягнення соціально бажаних цілей. Загалом же громадяни дістають можливість впливати на процес творення майбутнього, оскільки вони не просто висловлюють своє бачення (наративи) про бажане майбутнє, а й пропонують заходи щодо досягнення цього майбутнього.

У назву цієї публікації свідомо винесено словосполучення «партисипативне прогнозування» з огляду на вітчизняну традицію вживання поняття соціального прогнозування як загального для позначення сфери наукових досліджень перспектив розвитку соціальних процесів і явищ, але за змістом воно більше тяжіє до свого англомовного аналога «партисипативний форсайт» у широкому значенні.

Концептуальний поворот від традиційного до партисипативного (спільного, учасницького) підходу в західних дослідженнях майбутнього припав на останню чверть ХХ сторіччя. В його основі – запит на пошук нових рішень складних проблем сталого розвитку, однак активування елемента «участі» було не випадковим, а цілком закономірним явищем, зумовленим соціально-історичними, науково-технологічними, політико-управлінськими та іншими чинниками (Matschoss, Repo, & Timonen, 2019; Nikolova, 2014; Quist, 2007).

По-перше, нестабільна соціальна динаміка, що кинула виклик традиційним уявленням і практиці прогнозування. Зусилля щодо прогнозування істотно похитнулися через те, що в дедалі більш неврівноважених соціальних системах стає дедалі складніше вловити причинно-наслідкові зв'язки. У динамічних і нестабільних умовах кількісні методи прогнозування, як, наприклад, екстраполяція тренду, виявляються не завжди надійними. Експертні знання також демонструють нездатність опанувати зростаючу непередбачуваність майбутнього.

По-друге, ускладнення управління соціальними процесами в умовах динамічних змін, що стимулює до пошуку нових форм взаємовідносин між політико-управлінською елітою і громадянами. У

відповідь на невдачі сучасної представницької демократії виникають і набирають популярності політико-філософські теорії дорадчої, партисипативної і спільної демократії. Останні виступають за активнішу участь громадян у політичному процесі, можливість робити внесок у розроблення політики, яка їх безпосередньо стосується. Відповідно, це інтерпретується як можливість для більш відкритого (неелітарного) підходу до роздумів та рішень про майбутнє. По суті, тягар політичної відповідальності буде розділено між правлячою більшістю і правлячою меншістю.

По-третє, розвиток ІКТ, що не тільки сприяє підвищенню обізнаності членів громадянського суспільства щодо запитів на глибшу участь у політичному процесі, а й надає канали для появи агентів, які потенційно можуть впливати на соціальну динаміку. Кумулятивний ефект стратегій, дій, перехресного впливу, контрреакцій, громадських ініціатив тощо різних агентів ставить під загрозу точність суджень експертів про майбутнє. Недоліки експертного знання як привілейованого погляду в поясненні складності соціальної реальності стають дедалі очевиднішими.

Зрештою, по-четверте, у сфері досліджень майбутнього поступово набирає сили ідея більш інклюзивного підходу до майбутнього та визнання важливості неекспертних поглядів та міркувань. Серед можливих способів – збільшення розмаїття точок зору і забезпечення «зустрічі знань» у процесі прогнозування. Майбутнє перестало бути виключно справою експертних суджень із претензіями на прогностичну точність, натомість участь громадян визнається як джерело інформації, що доповнює прогнозування, засноване на експертах. Більш широке залучення різних учасників – експертів, громадян, зацікавлених сторін чи неурядових активістів тощо – та їхніх поглядів серйозно розглядається як спосіб розширення «видимості» майбутнього та сприяння тіснішій взаємодії з ним.

Партисипативний підхід передбачає залучення агентів, яких традиційно вважали досі «зовнішніми» для прогнозування. З одного боку, це можуть бути особи, які не володіють спеціальними знаннями в тій чи іншій галузі (нефахівці), але зацікавлені чи безпосереднього пов'язані з її динамікою в майбутньому. З другого боку, це можуть бути фахівці, які не мають освіти в тій галузі, яку визначають як експертну з питання, що розглядається. Як наслідок, їм відмовляють у доступі до публічних дискусій, обговорень та подальшого вироблення політики. Трансдисциплінарний характер знань, що генеруються таким чином, визнається цінним джерелом прогностичних перспектив, що на додачу долає дисциплінарну обмеженість експерта.

На думку дослідників, перехід до сталого розвитку, зокрема в Європейському Союзі, означає не просто запровадження інноваційних стратегій, а вироблення політики у її зв'язку та залежністю з національними і регіональними контекстами країн, де впроваджуються інновації. Необхідність усунення прогалин у знаннях, як країни ЄС рухаються в напрямку сталого розвитку, стало рушієм поширення та інституціоналізації партисипативних практик у західних дослідженнях майбутнього (Avelino, Grin, Pel, & Jhagroe, 2016; Lundvall, 2016). Як зазначає Quist, вирішення складних питань сучасності потребує нових комплексних підходів, що передбачають щонайменше залучення широкого кола зацікавлених сторін та суб'єктів з різних соціальних груп, як-от: уряд, компанії, групи інтересів та органи знань – не тільки для визначення проблеми, а й для пошуку спільних рішень, визначення умов, вироблення спільних поглядів (Quist, 2007). Спільні (учасницькі) практики пропонується запроваджувати шляхом створення «партисипативного середовища»; упровадження «партисипативного планування»; використання «партисипативних методів»; стимулювання «партисипативного прогнозування»; організації форсайт-діяльності як «партисипативного процесу» тощо (Nikolova, 2014).

У рамках трьох великих форсайт-проектів: Civisti (Civisti, 2009–2011), Casi (Casi, 2015–2017) та Simulact (Simulact, 2015–2016), що фінансувалися Європейською комісією, громадянам по всій Європі було запропоновано сформулювати своє бачення бажаного сталого майбутнього. Загалом європейці стали співавторами близько 298 концепцій бажаного майбутнього. Відповідно, учені використали ці бачення як перший крок для визначення ініціативи громадян для європейських досліджень та інновацій. А сам науковий експеримент, що виник як відповідь на невизначеність і динамічність мегатенденцій і трендів сучасного глобалізованого світу, не лише підштовхнув до визнання потенційної переваги участі громадян у прогнозуванні, а й став прикладом інституціоналізації участі громадян у форсайт-проектах, спрямованих на європейську політику в галузі науки та інновацій (Matschoss, Repo, & Timonen, 2019; Repo, & Matschoss, 2018).

Огляд формату проведення спільних досліджень майбутнього у процесі втілення перелічених проектів дає змогу скласти загальне уявлення про методологію партисипативного прогнозування.

Усі три форсайт-проекти реалізовувалися в рамках спільного програмного напрямку «Горизонт-2020» з акцентом на участі громадськості в житті суспільства і науки. Головна мета полягала у визначенні перспективних та «аутентичних», тобто заснованих на уявленнях про бажане майбутнє громадян, соціальних запитів, що

визначатимуть порядок денний європейської політики в галузі досліджень та інновацій.

У загальному вигляді процедура партисипативного прогнозування складалася із трьох сесій. Ретроспективний підхід слугував методологічним підґрунтям для вироблення візій майбутнього: його горизонт становив 2050 рік, що давало змогу дистанціюватися від поточної ситуації; конкретні приклади в заданому горизонті унаочнювали те, що бачення буде означати на практиці для громадян. Сесії відбувалися одночасно в усіх країнах-учасниках, мали ідентичну структуру та оформлення результатів. Громадян було відібрано за віком, статтю, освітою та професійним досвідом, а також за місцем проживання. До початку сесій громадян поінформували щодо головної мети форсайт-проектів.

Сесія 1. Семінари з вироблення візій майбутнього. Вироблення концепцій бажаного майбутнього відбувалось у формі групових семінарів, на яких громадяни впродовж дня (або кількох днів) мали змогу докладно обміркувати, обговорити й представити пріоритетні напрями розвитку на майбутнє. Перед початком роботи учасники отримували інформаційні матеріали, покликані надихнути на роздуми про бажане майбутнє. Упродовж семінарів опрацьовувалися теми, які порушували самі учасники семінарів і які відповідали їхнім інтересам.

Сесія 2. Експертна робота з баченнями громадян. Вироблені під час групових семінарів візії майбутнього доопрацьовуються до пріоритетів чи сценаріїв експертами та зацікавленими сторонами або в процесі спільної творчості за участі громадян, експертів та зацікавлених сторін.

Сесія 3. Спільний – громадяни та експерти – семінар, під час якого уточнюються та узгоджуються результати експертної роботи з баченнями громадян, відтак ці результати оформлюються в пріоритети досліджень та інновацій для ЄС.

Зі змістом вироблених під час робочих сесій візій майбутнього читач може ознайомитись, звернувшись до електронних сторінок названих проектів або з наукових публікацій за результатами досліджень, наразі це не є завданням нашого дослідження. Однак важливо підкреслити кілька прикладних аспектів проведених спільних досліджень майбутнього, що заслуговують на увагу не тільки з погляду географії переходу та участі громадськості в інноваціях. Перше: уявлення громадян про стале майбутнє відображають цінності, які є містком між уподобаннями громадян і колективною поведінкою, і в такому розумінні візії майбутнього, розроблені в процесі партисипативного прогнозування, стають контекстуальними індикаторами сталого розвитку, тобто адекватного ставлення громадян, усвідомлення ними своєї

відповідальності. Друге: інформування осіб, які визначають політику ЄС щодо напрямів сталого розвитку, котрі приймуть і підтримають громадяни в Європі загалом і в тій чи тій країні зокрема, дає змогу урядовцям, які напрацьовують політичні стратегії, вийти за межі місцевого контексту на субнаціональний, національний, європейський і транснаціональний рівні. Зрештою, фінансування Європейською комісією цих проєктів засвідчує, що європейські політики та урядовці свідомі того, що вони працюють на громадян, для громадян і заради громадян. Це важливий знак, який українським урядовцям варто взяти до уваги.

Підсумовуючи стислий огляд європейських партисипативних форсайт-проєктів зазначу таке. Партисипативне прогнозування – це технологія передбачення, спрямована на широке залучення експертів, громадян, стейкхолдерів чи неурядових активістів до процесу прогнозування і планування майбутнього з метою отримання цінних знань та інформування осіб, які ухвалюють рішення, щодо формування майбутньої політики. Реалізація партисипативних досліджень майбутнього у формі дискурсійної участі наразі має два магістральні шляхи:

- «експертний діалог», спрямований на міждисциплінарне співробітництво і подолання роздробленості наукового знання;
- «соціальний діалог», спрямований на залучення зацікавлених сторін (вони можуть бути прямо чи опосередковано зацікавлені) до громадського обговорення в рамках дорадчого процесу.

Залучення зацікавлених сторін до розроблення візії майбутнього являє собою паралельну та аналогічну процедуру експертного прогнозування. Акцент на участі зацікавлених сторін має вирішальне значення, адже йдеться не тільки про інтереси, а й про важливі знання і необхідні ресурси.

На відміну від традиційного прогнозування, яке створює проєкцію майбутнього, під час партисипативного прогнозування завдяки посиленню елемента участі забезпечується глибша взаємодія з майбутнім, що, відповідно, зміцнює здатність громадян контролювати своє майбутнє і брати на себе відповідальність за нього.

На користь поширення практик партисипативного прогнозування та спільного, разом із громадськістю, вироблення знань дослідники як аргументи наводять такі можливості (Matschoss, Repo, & Timonen, 2019):

- забезпечення розуміння та засвідчення пріоритетів громадян з актуальних питань;
- вироблення узгоджених поглядів, розуміння абстрактних концепцій (наприклад, сталого розвитку) та їх застосування на практиці;

- уникнення потенційного дефіциту знань, характерного для експертного передбачення;
- урівноваження інтересів зацікавлених сторін (зокрема корисливих інтересів) під час визначення порядку денного;
- зменшення впливу зацікавленості в інтерпретації результатів;
- методологічна відкритість, порівняльні показники та підтримка зв'язку між задекларованим і зробленим (між словом і ділом);
- надихання на інновації, мотивація до активних дій, спрямованість на досягнення поставлених цілей тощо.

А проте прикінцеві результати відкритих практик партисипативного прогнозування не можуть бути повністю репрезентативними, нейтральними чи неупередженими, вільними від впливу зовнішніх (контекстуальних) і внутрішніх (суб'єктивних) чинників. Наприклад, у процесі вторинного аналізу результатів європейських форсайт-проектів виявлено, що попри те, що в основу роботи семінарів закладено принцип ненав'язування заздалегідь заданих програм або конкретних тем, загальна спрямованість проекту так чи інакше впливає на результати відкритих процесів розроблення візій майбутнього. Матеріали, які слугували інформаційною базою залучення та надихання громадян на роздуми про бажане майбутнє, так чи інакше були пов'язані із загальною спрямованістю проектів. Тому, щоб урівноважити небажані нормативні настанови, потрібно уважно поставитися до змісту будь-якого інформаційного матеріалу, що попередньо поширюється (Repo, & Matschoss, 2018; Matschoss, Repo, & Timonen, 2019).

Оскільки громадяни поінформовані щодо очікуваних результатів проекту, вони можуть побачити в цьому стратегічну можливість для вирішення нагальних питань і проблем, які, на їхнє переконання, можуть бути реалізовані. Але цю похибку, зазначають Repo & Matschoss, варто тлумачити радше на користь відкритих партисипативних процедур вироблення візій майбутнього, оскільки виявлення обміркованих стратегічних повідомлень, ініційованих громадянами, може часом мати більше значення, ніж просто вивчення настроїв або цінностей громадян. Зрештою, це свідчитиме про професіоналізацію процедур залучення громадян і буде важливим кроком переходу від наївного до стратегічного громадянського прогнозування (Repo, & Matschoss, 2018).

Утім, будь-яка візія майбутнього потенційно може слугувати тій чи тій ідеологічній конструкції, а отже, не позбавлена прихованих прагнень можновладців до зловживання бажанням громадськості зробити свій внесок у розв'язання проблеми майбутнього. Це спостерігається, зазначає Nikolova, коли офіційні установи перебирають на себе повноваження

керувати процесом обговорення між експертами і громадянами. Уміло ухиляючись від уваги, вони неявно встановлюють правила і вимоги, які формують точку зору експертів. У результаті експерти перетворюються на прибічників політики, яку вони не розробляли, намагаються переконувати чи «просвіщати» громадськість у тому, що є правильним і бажаним, а влада, відповідно, використовує їх для пом'якшення можливого громадського невдоволення (Nikolova, 2014).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Попри всі ймовірні «за» і «проти» на шкалі, якою вимірюється «відстань» між ідеєю і практикою, підіб'ємо підсумки та висловимо деякі міркування щодо потенціалу партисипативного прогнозування для цілей повоєнного відновлення України.

Насамперед зазначу, що я далека від думки, що вітчизняні політики та урядовці готові до зміни правил гри і до того, щоб відмовитися від звичного, комфортного для них формату «піпл хаває». Однак ці правила неминуче змінюватимуться – як з огляду на євроінтеграційні перспективи України, так і через те, що українське суспільство, яке пройшло крізь жорна війни, уже не буде занадто терплячим до непрозорих, неформальних практик і не буде й далі толерувати ілюзії розширення прав та можливостей громадян. Зважаючи ж на загальну травмованість війною українського суспільства, з одного боку, і невідому кількість нелегальної зброї, яка є на руках українських громадян, з другого боку, «загравання» з уявленнями та очікуваннями громадян – занадто ризикована справа. Зневажання соціально-психологічного стану травмованості масової свідомості може мати вкрай непередбачувані і небезпечні наслідки для відновлення миру в Україні, а тому, очевидно, треба бути готовими до різноманітних проявів громадянського невдоволення як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівні.

Партисипативне прогнозування, на мою думку, може стати ефективною технологією опанування травматичних наслідків та повоєнного відновлення громад в Україні. Акцентую увагу саме на рівні громад і спільнот, оскільки надання психологічної допомоги та ліквідація негативних наслідків у посттравматичний період життя на індивідуальному рівні (людина), а також на рівні малих і середніх груп мають потужний бекграунд, забезпечений накопиченим упродовж останнього сторіччя сумним досвідом світових воєн, воєнних конфліктів, збройних протистоянь, що вимагало формування не менш потужного арсеналу підходів, методів та практик для подолання їхніх психологічних наслідків та опанування психічних розладів у постраждалих унаслідок воєнних дій. Усі вони наразі перебувають на озброєнні вітчизняних

соціальних психологів, психотерапевтів, представників соціальних служб.

На жаль, такого не можна сказати про опрацювання соціально-психологічних станів на рівні великих соціальних груп (суспільство, нація) і спільнот (територіальна, конфесійна, етнічна тощо). Практик подолання наслідків війни на рівні надіндивідуальних утворень наразі не так уже й багато. Найважливіші серед них такі: миробудування, прощення і примирення, комеморація, культурна дипломатія та деякі інші. Усі вони містять соціально-психологічний складник, хоч це й не убезпечує від ризиків зростання соціальної напруженості та агресії, спалахів нетерпимості і ворожнечі, відновлення конфліктів та кровопролиття, що коріняться в глибинах мілітаризованої масової свідомості (колективному свідомому і несвідомому).

Партисипативне прогнозування, окрім своєї безпосередньої мети – прогнозування і планування майбутнього, дає змогу проводити системну фахову соціально-психологічну реабілітацію на рівні великих соціальних груп (суспільство, нація) і спільнот (територіальна, конфесійна, етнічна тощо) і водночас здійснювати м'яке коригування масових (колективних) соціально-психологічних станів у напрямі їх демілітаризації. Під м'яким коригуванням соціально-психологічних станів масової (колективної) свідомості розуміють їх переорієнтацію на розбудову образу бажаного майбутнього, бачення шляхів (послідовності кроків) його досягнення та реалізацію розробленої стратегії. Під поняттям «візія (бажаного) майбутнього» мається на увазі уявлюваний у певній часовій перспективі стан розв'язаності проблеми та послідовності кроків, що дають змогу досягнути бажаного результату, перейти від поточного до уявного стану. У такому сенсі процедура партисипативного прогнозування може бути застосована до будь-якої проблеми будь-якого рівня, що потребує свого розв'язання за участі всіх зацікавлених сторін.

Зрозуміло, що запровадження практик партисипативного прогнозування незалежно від рівня потребує координації зусиль з боку урядовців, експертного середовища і громадян, свідомої готовності кожної зі сторін до співпраці та відповідальності за свій внесок у спільну справу:

урядовців – за інформування про ключові питання, що потребують вирішення; за ухвалення рішень і напрацювання політики на основі неупереджених експертних висновків та поглядів громадян;

експертного середовища – за підготовку неупереджених експертних висновків; за організаційний супровід та проведення сесій партисипативного прогнозування з питань, що потребують вирішення; за експертне опрацювання та узгодження громадських бачень; за

утвердження партнерського, а не зверхнього ставлення до громадян як акторів і співавторів візій майбутнього;

громадян – за конструктивну зосередженість на проблемі, готовність до діалогу; за вироблення колективного бачення та практичних способів (кроків) вирішення проблемних питань; за практичну спрямованість на реалізацію запропонованої стратегії.

На моє глибоке переконання, колективна робота, спрямована на проєктування образу (бажаного) майбутнього, визначення соціально бажаних цілей та вироблення шляхів їх досягнення, матиме потужний терапевтичний ефект з погляду опанування наслідків травми російсько-української війни, спрямовуватиме колективні емоції та почуття в конструктивне річище, що набуватимуть свого подальшого опредметнення в колективних практиках розбудови майбутнього на рівні окремої людини, родини, громади й суспільства загалом. Вірю, що нарешті українці – і мертві, і живі, і ненароджені – свідомі того, яке майбутнє для них є небажаним. Тож справа за малим – тут і зараз жити і творити наше спільне бажане майбутнє.

Список використаних джерел

Корнієнко, О. (2022). Верховна Рада України стає місцем конструювання майбутнього, (2022). Прес-служба Апарату Верховної Ради України, 19.08.2022. Взято з <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/227033.html>

Левченко, О., Величко, Н., & Ковшун, Л. (2018). *Партисипативний підхід та практики на рівні громади*. Посібник для громадських активістів та всіх зацікавлених. Херсон: Фонд громади міста Херсон «Захист». Взято з <https://www.hubs.org.ua/wp-content/uploads/2018/10/partysypatyvnyj-pidkhid.pdf>

План відновлення України (2022). Взято з <https://recovery.gov.ua/>

Суший, О. В. (2020). *Українська нація: мистецтво творення – філософія руйнування*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. Взято з <https://ispp.org.ua/2021/02/19/sushij-o-v-monografiya-ukra%D1%97nska-naciya-mistectvo-tvorenniya-filosofiya-rujnuvannya/>

Avelino, F., Grin, J., Pel, B., & Jhagroe, S. (2016). The politics of sustainability transitions. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 18(5), 557–567. Retrieved from <https://doi-org.ezproxy.library.sydney.edu.au/10.1080/1523908X.2016.1216782>

Bibri, S. E. (2018). Backcasting in futures studies: a synthesized scholarly and planning approach to strategic smart sustainable city development. *European Journal of Futures Research*, 6(13). Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0142-z>

Casi, 2015–2017. Retrieved from <https://www.futuresdiamond.com/casi2020/>

Cimulact, 2015–2016. Retrieved from <http://www.cimulact.eu/>

Civisti, 2009–2011. Retrieved from <http://www.civisti.org/>

Dan-Suteu, S.-A., Giorgi, G. (2019). Future Studies, Forecast and Foresight - Critical Considerations and Relevant Findings in *The International Scientific Conference eLearning and Software for Education*. Bucharest, Vol. 1. Retrieved from <https://doi.org/10.12753/2066-026X-19-017>

Lundvall, B. E. (2016). National innovation system: Towards a theory of innovation and interactive learning. In Lundvall, Bengt-Eke (2016), *The Learning Economy and the Economics of Hope*. Anthem Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1hj9zjd>

Matschoss, K., Repo, P., Timonen, P. (2019). Embedding European citizen visions in sustainability transition: Comparative analysis across 30 European countries. *Futures*, 112. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.futures.2019.102437>

Nikolakis, W. (2020). Participatory backcasting: Building pathways towards reconciliation? *Futures: the journal of policy, planning and futures studies*, 122, 102603. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.futures.2020.102603>

Nikolova, B. (2014). The rise and promise of participatory foresight. *European Journal of Futures Research*, 2(33). Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s40309-013-0033-2>

Popp, R. (2013). Participatory futures research. Research or practice consulting? *European Journal of Futures Research*, 1(16). Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s40309-013-0016-3>

Quist, J. (2007). *Backcasting for a sustainable future the impact after 10 years*. Netherlands, Eburon Academic Publishers.

Quist, J., Rammelt, C., Overschie, M., de Werk, G. (2006). Backcasting for sustainability in engineering education: the case of Delft University of Technology. *Journal of Cleaner Production*, 14, 868–876.

Repo, P., & Matschoss, K. (2018). Citizen visions for European futures – methodological considerations and implications. *European Journal of Futures Research*, 6(20). Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0149-5>

Robinson, J., Burch, S., Talwar, S., O'Shea, M., & Walsh, M. (2011). Envisioning sustainability: Recent progress in the use of participatory backcasting approaches for sustainability research. *Technological Forecasting and Social Change*, 78 (5), 756–768. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2010.12.006>

Theocharis, Z., & Harvey, N. (2016). Order effects in judgmental forecasting. *International Journal of Forecasting*, 32(1), 44–60. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2015.01.007>

References

Avelino, F., Grin, J., Pel, B., & Jhagroe, S. (2016). The politics of sustainability transitions. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 18(5), 557–567. Retrieved from <https://doi-org.ezproxy.library.sydney.edu.au/10.1080/1523908X.2016.1216782> (in English)

Bibri, S. E. (2018). Backcasting in futures studies: a synthesized scholarly and planning approach to strategic smart sustainable city development. *European Journal of Futures Research*, 6(13). Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0142-z> (in English)

Casi, 2015–2017. Retrieved from <https://www.futuresdiamond.com/casi2020/> (in English)

Cimulact, 2015–2016. Retrieved from <http://www.cimulact.eu/> (in English)

Civisti, 2009–2011. Retrieved from <http://www.civisti.org/> (in English)

Dan-Suteu, S.-A., Giorgi, G. (2019). Future Studies, Forecast and Foresight - Critical Considerations and Relevant Findings in *The International Scientific Conference eLearning and Software for Education*. Bucharest, Vol. 1. Retrieved from <https://doi.org/10.12753/2066-026X-19-017> (in English)

Korniienko, O. (2022). Verkhovna Rada Ukrainy staie mistsem konstruiuvannia maibutnoho [The Verkhovna Rada of Ukraine becomes a place for designing the future] (2022). Pres-sluzhba Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy, 19.08.2022. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/227033.html> (in Ukrainian)

Levchenko, O., Velychko, N., & Kovshun, L. (2018). Partysypativnyi pidkhid ta praktyky na rivni hromady [Participatory approach and practices at the community level].

A guide for public activists and all interested parties. Kherson, Fond hromady mista Kherson «Zakhyst». Retrieved from <https://www.hubs.org.ua/wp-content/uploads/2018/10/partysypatyvnyj-pidkhid.pdf> (in Ukrainian)

Lundvall, B. E. (2016). National innovation system: Towards a theory of innovation and interactive learning. In Lundvall, Bengt-Eke (2016), *The Learning Economy and the Economics of Hope*. Anthem Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1hj9zjd> (in English)

Matschoss, K., Repo, P., Timonen, P. (2019). Embedding European citizen visions in sustainability transition: Comparative analysis across 30 European countries. *Futures*, 112. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.futures.2019.102437> (in English)

Nikolakis, W. (2020). Participatory backcasting: Building pathways towards reconciliation? *Futures: the journal of policy, planning and futures studies*, 122, 102603. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.futures.2020.102603> (in English)

Nikolova, B. (2014). The rise and promise of participatory foresight. *European Journal of Futures Research*, 2(33). Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s40309-013-0033-2> (in English)

Repo, P., & Matschoss, K. (2018). Citizen visions for European futures – methodological considerations and implications. *European Journal of Futures Research*, 6(20). Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0149-5> (in English)

Plan vidnovlennia Ukrainy [Ukraine recovery plan] (2022). Retrieved from <https://recovery.gov.ua/> (in Ukrainian)

Quist, J. (2007). *Backcasting for a sustainable future the impact after 10 years*. Netherlands, Eburon Academic Publishers. (in English)

Quist, J., Rammelt, C., Overschie, M., de Werk, G. (2006). Backcasting for sustainability in engineering education: the case of Delft University of Technology. *Journal of Cleaner Production*, 14, 868–876. (in English)

Robinson, J., Burch, S., Talwar, S., O'Shea, M., & Walsh, M. (2011). Envisioning sustainability: Recent progress in the use of participatory backcasting approaches for sustainability research. *Technological Forecasting and Social Change*, 78 (5), 756–768. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2010.12.006> (in English)

Sushyy, O. V. (2020). *Ukrayinska natsiia: mystetstvo tvorennia – filosofiia ruinuvannia* [The Ukrainian nation: the art of creation - the philosophy of destruction]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD, 2020. Retrieved from <https://ispp.org.ua/2021/02/19/sushij-o-v-monografiya-ukra%D1%97nska-naciya-mistectvo-tvorenniya-filosofiya-rujnuvannya/> (in Ukrainian)

Theocharis, Z., & Harvey, N. (2016). Order effects in judgmental forecasting. *International Journal of Forecasting*, 32(1), 44–60. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2015.01.007> (in English)

Проблеми політичної психології. Тематичний спецвипуск з питань євроінтеграції

В спеціальному тематичному випуску збірника в контексті європейського досвіду досліджується проблематика подолання як індивідуальних, так і колективних психічних травм, викликаних російсько-українською війною. Розглянуті перспективи і задачі післявоєнного відновлення України з точки зору її наукової, культурно-історичної, політичної інтеграції в простір єдиної Європи. Обговорюються можливості управління образами післявоєнного майбутнього за допомогою інструментів партисипативного прогнозування, медіаосвіти і медіаторства. Відкриваються психологічні механізми і закономірності таких суспільних практик, як розвиток громадянської компетентності молоді, владо-підвладне взаємодія, дестигматизація, конкуренція проблем на публічних аренах. Особливу увагу приділено проблемі вимірювання і профілактики існуючої в тих чи інших суспільних середовищах схильності до виробництва фашизму, авторитаризму і тоталітаризму.

Адресується учасним, працюючим в галузі політичної психології і суміжних наук, викладачам і студентам.

Проблеми політичної психології. Тематичний спецвипуск з питань євроінтеграції : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [ред. колегія: О. В. Полунін, Т. М. Траверсе, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ, 2022. – Вип. 11 (25). – 162 с. – ISSN 2411-1449.

Режим доступу до електронної версії:
<https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/13/13>

Problems of Political Psychology. Special issue on European integration

In the special thematic issue of the collection, the problem of overcoming both individual and collective mental trauma caused by the Russian-Ukrainian war is investigated in the context of the European experience. Authors consider the prospects and tasks of Ukraine's post-war recovery with its scientific, cultural-historical, and political integration into united Europe. Also, they discuss possibilities of managing images of the post-war future with the help of tools of participatory foresight, media education, and media creativity. The psychological mechanisms and regularities of such social practices as the development of civic competence of young people, power-subject interaction, destigmatization, and competition of problems in public arenas are revealed. Particular attention authors pay to measuring and preventing fascism, authoritarianism, and totalitarianism in societies.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Problems of Political Psychology. Special issue on European integration : collection of scientific essays / Association of Political Psychologists of Ukraine, Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine; [Editorial Board: O. V. Polunin, T. M. Traverse, I. G. Batrachenko, etc.]. – Kyiv, 2022. – Issue 11 (25). – 162 p. – ISSN 2411-1449.

Electronic edition here: <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/13/13>

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ№ 22185-12085 ПР від 24.06.2016р.

Літературний редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Е-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 29.09.2022 р.

Ум. друк. арк. 9,6.